पोथी क्र. ८

कैयट महाभाष्य

॥१॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रत्ययः ॥ अधिकारोऽयमिति यदितः प्रकृत्यंतेऽस्य संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो नस्यादिति प्रसंगः यदा तु गौरवादिप्रसंगपरिहाराय चित्रा
संज्ञा क्रियते ततोऽतिप्रसंगस्तदवस्थः तत्र पादसमर्थे संज्ञिनः स्वरूपेणानिर्देशोऽपि स्यात् ततोऽतिरेकः स्यात् अथ च सप्तम्यंतपदाधिकरणसंज्ञा सकारादारभ्य कत्यपर्यन्तं गणनाया हारा
पंचमीन संज्ञा विधीयेत तदानेकस्य प्रकारस्य संभवात्संदेहः स्यात् ननु प्रतियोगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसंगात् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति तथाहि
हरतेर्धातोर्दृतिनाथयोः कर्मण्युपपदयोः पशौ कर्तरि इन्प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यं तेन च दृतिहरिनाथहरिः प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितीयं वाक्यं नचैकवाक्यतायां
संभवंत्यां वाक्यभेदो युक्तः नेतरत् सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञाविधेया नत्वेतैः संज्ञिनः संज्ञाविधानमुपपद्यते तन्नैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रत्ययः ॥ अधिकारोऽयं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते मा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रकृ
ति गुप्तिज्किद्भ्यः सन् उपपदं स्तंबकर्णयोः उपाधि हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३

॥ परे गणे तेषामेव संज्ञाविधिः ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्थापनसामर्थ्यात्संज्ञासंबंधश्च
तिपन्निषेधप्रभिसंबंधमाह परेणाप्नोति मुनाधत्य तिङ्वाक्यस्य प्रथमेतेषां पारार्थ्यमवाप्तेः द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपादनवाक्ये संज्ञासंबंधश्च
निपत्तेः सार्थकता स्यात् यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकारो भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत
द्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते यथा नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति अर्थविशेषश्चोपाधिः शब्दस्तु
वाच्यः समानशब्देऽपि अनुपाधिरतोऽन्यः स्यादिति विशेषणमुपाधिरिति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ० ॥

किंचस्यादिति नोक्तसंज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव दोषो भवति किंतु तन्निमित्तकार्यप्रवर्त्तनात् नचप्रकृत्यादीनां विनिमित्तकार्यं संभवति यस्तं नावत्सर्वविशेषोपादाने
नसमानाद्विशिष्टेव प्रसिपन्न नचगुणादीनां सनादीनांच परस्यापदेशत्वमप्युच्यते विरोधात उपपदस्यापिसमासे सतिपदं निपातेन भवति व्यभिचारित्वामाद उपादे
र्पिपरीतपदस्यलौकिकेनप्रयोगेनियमाभावात स्थितमेवनपरत्वमस्य शास्त्रसूत्रानुवादाद्वास्त्वस्यापिवाच्यकत्वाभावात्स्वपदकत्वादर्थस्यचोपाधितानस्यप्रप
त्यासम्भवात्प्रत्याभावः प्रधस्तात्तत्त्वमपिनभविष्यति यथासंज्ञत्वंतेनतेषाम्स्वस्यविहितत्वात् अंशासंज्ञा चविधानप्रतिवद्दा नचप्रकृत्यादयः कुतोपि
द्विहितादित्तेष्वपत्तस्मान्नस्यभविष्यतीतिप्रश्नः प्रत्ययमिति प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेणापरस्यापेक्षया परत्वं स्यात् प्रकृतेरपेक्षया प्रकृतेः प्रकृत्यपेक्षमप्र
त्ययस्य उपपदस्यापिपरत्वादुपसर्गेनेपदंमित्येतदुक्तंतद्वयादिगुणावकाशौवाचित्वापरत्वेस्यात् भोक्तुंवजतीत्येवंचनिरोधस्यात् नहुव्रजतिभोक्तुमिति उ

किंचस्यात्प्रत्ययेतेषामपि प्रत्ययसंज्ञास्यात् परत्वमप्युदात्तत्वंचाप्यसंतेत्येतेविधयः प्रसज्येरन् अतउत्तरंपठति प्रत्ययाधिकारेप्रकृत्युपपदोपाधीनां
मप्रतिषेधः अधिकारेणापिप्रत्ययसंज्ञायांसत्यांप्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोप्रतिषेधः प्रत्ययसंज्ञाप्रसक्ताभवति किमि
तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि निमित्तानिमित्तिकार्यावयोर्निमवत्तिकिंपुनर्निमित्ते कौवानिमित्ती प्रकृत्युपपदोपाधयोनिमित्तं प्रत्ययोनिमि
त्ती अन्यत्रापिचेयमर्थोद्देशः नावश्यमिहैव क्वान्यत्र लोके तद्यथा वहुघ्नाणीतिघृतपात्रेषुचिन्त्यप्रीतिकृतमेदेवदत्तः कतानोपत्तरत्त्वइति सन्ध्याद
योप्येवं यः पौरस्त्येनिमित्तस्यानिमित्तिकार्यार्थत्वादस्यावस्थानं अत्रपदेदत्तअपिपदंदत्तइति नेदानीमथाप्यस्यापीठस्यावेदवदात्तत्वसंज्ञाभवति ॥१०

पाधिवाचिनोपिप्रयोगानियमेप्रत्ययेपरत्वेतिविधनःस्यात् यःप्रत्ययःसप्रदितिपरिभाषणात् अधिकारात्मत्वमपिपरत्वंतदंवाधिनस्यात् अंशासंज्ञेति नन्वधि
धानप्रतिवद्धासंज्ञा नचेहप्रकृत्यादयोविधीयंते नैषदोषः सिद्धशब्दत्वाख्यानायैतेषामपिशास्त्रेविधानात् परंतेनचपरत्वंस्यात् यथाप्रयोगतनातुपरत्वेप
तेपिपरत्वेतत्समाहिवचनीभीष्यासंज्ञानभविष्यतीतिचिन्त्यमेतत् निमित्तस्येति प्रकृत्यादीनांमध्येप्रत्ययविमर्शाभिर्देशात्तनापरस्यकोनिमित्तगौणेनोपादानात पाराथ्य
त्वसंज्ञाप्रतिप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः तन्त्रवार्तिकेदेनापिविधीयमानाप्रत्ययसंज्ञास्मनारिभिरेवसंबध्यते तेषामेवनिमित्तत्वात्प्रतिप्रयोजकत्वात् संज्ञासंब
धप्रतिपत्तियोग्यानिभक्तिनिर्देशात् इपोदपरस्याकोत्तायोसंवेधः नत्वप्रत्ययकोटायोसंतारावणार्थोद्येतिप्रत्ययसमपिसंज्ञायास्त्वकोटायोप्रकृत्यादीनांवि

कै० ३ किंपुनरिति निमित्तत्वाकृष्टानां निमित्तनिमित्तिभावेनोपपत्तरिति प्रश्नः अकृतीति प्रतिपादकानां शब्दानामुपायभावेन प्राधान्यादवस्थापनात्तदवधृतविभक्तिनिर्देशा
दन्निमित्तनिमित्तिभावः कृतरति किंपत्र दोनिधीरोढयोरेकस्य तत्र चवादतुल्यत्वात्पाठः प्रत्येकं तमतिस्वदयत्वाधिप्रत्याख्यानात्तत्र तुल्यात्वे एकस्यानि
र्धारणेकतरत्वत्वः प्रत्ययः प्रधानेति प्रत्ययसंज्ञाविषयप्रकृत्यपेक्षप्रधानमेयकृते नतुपारतंत्र्यात्प्रधानमित्यर्थः किंकृतमिति अयंकृतः प्राधान्यं

किंपुनर्निमित्तं को वा निमित्ती निवर्तको यो निमित्तं अनिवर्तको यो निमित्ती इहच प्रत्ययः अनिवर्तकः प्रकृत्युपपदोपाधयो निवर्तकाः कृ धा
त्वपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च तेनिवर्तकानिमित्तत्वेनाश्रीयंते प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्धाश्रित्य अथवा प्रधानेकार्यसंप्रत्ययो भवति किंच प्रधा
ने प्रत्ययः तथथा बहुषु पात्रेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कोयातीति स आह राजेति राजैव प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाच्छब्दातिपत्तिरुत्पद्यते तथ
यः संप्रत्ययो भवति किंकृतं पुनः प्राधान्यं स्वार्थकृतं यथाप्रजात्यैकैः पैकृते प्राधान्यं शब्दस्येदानीं किंकृतं प्राधान्यं शब्दस्याप्युपदेशः प्राधान्ये
॥यस्याप्युपदेशः प्राधान्ये यस्याप्युपदेशः सप्रधाने प्रकृत्युपपदोपाधयोपदिश्यंते कृ धात्वपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च। यद्येवं निमित्तस्यापि
निमित्तिकार्यार्थत्वात्तदप्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति विकारणशक्तिमान्नाश्रीति हननश्च न पुनर्नतु नोः छकृ एते धात्वपदेशोप
देशे प्राधान्यं निमित्तिनं चैवेत

तदधीनस्थितित्वादन्येषामिदं कार्यमिति प्रश्नः स्वार्थकृतमिति अपेक्षानकृतमित्यर्थः यस्याप्युपदेशे इति तदर्थत्वादन्येषामिति प्राधान्यमित्यर्थः यथैवेति
नतु धातावप्रकृतौ वैकारणामिति प्रकृत्यप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञापन संभवेत्स्यते ययेतु प्रत्ययस्येन तु हद्द गौनन्तरस्य तु एवेति नास्यनिश्चप्रयोगः नतद्विप्रकृति
विकारणामानां तत्संवदविधिपि प्रयोजकत्वात्प्रधानत्वाच्चयत्वदेवप्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंवंधिनापितदेवपवपत्तेसिद्धेश्च कृप्रत्ययसंज्ञा स्यादेव पौर्यानाम संभवात

विकारागमेष्विति यथा प्रत्ययः न चाविकारागमाः परो नित्यप्रत्ययसंतानमविष्यतीत्येवं व्याख्येयं न हि परत्वनिमित्तं प्रत्ययसंताने ऽविद्यमानप्रत्ययसंतानमित्तं पर
त्वात् यथा च परत्वाभावेपि प्रथमं बहुत्वेन चौ प्रत्ययसंतानमवति तस्मादेव प्रत्ययेनैव प्रयोगे ऽभावात् विकारागमानां प्रत्ययसंतानं भवति । न चात्र परवित्तानं प्रत्ययसंता
फलं तत्रेतान संभवति । यथाशब्यानसेवं चस्मावयवसंबंधस्य च प्रतिपादनादागमानां चातुदा नेनैन भवितव्यमित्यापरत्वाभावः विकारार्थपियेन कालेन स
रभोतः यथा वा कालेन त्रिकालमेवांतं गत्वा सन्धानिहारपुरुषः । अगमसंतापितन्हि मित्रोऽन्यस्य न भाषेति । नाहि प्रत्ययविधानपरत्वनिवहप्रयोजनं नभावेद्ध

विकारागमेषु च परविता नान ॥ विकारागमेषु च परवितानात् प्रत्ययसंतानमविष्यति प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न च विकारागमाः परो
संभवंति किं पुनः कारणमप्रमानेन्यत्र वर्यापदेशे प्रत्ययः परो न विकारागमाः परो षष्ठी निर्दिश्यत इत्युक्तत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्त
भवति पंचमीनिर्दिष्टश्च प्रत्ययो विधीयते ॥ ❁ ॥। ३ ॥। ३ ॥। ३ ॥। ३३३ ॥।

अत आगमस्थोपि शब्दार्थसंतानार्थं प्रत्ययसंताप्रवर्त्तते एवापरवितानादिति विभाषा गुणादिति निर्देशो पंचमी । परस्मिन्नपि प्रयोगे ऽत्र कत्वादेतदुच्यते । यथा
थ्यपनेन न च मतोत्तित शब्दार्थः प्रत्ययसंतापरत्वं फलं तेन चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंताप्रयोगे नाभावान्न भविष्यति किं पुनः रति । परत्वमेव
तु प्रत्ययसंताप्रयोगेनन्निमित्तं भवः षष्ठीनिर्दिष्टमिति । यथा च परवीदिनस्यावयवस्य प्रतिपादना द्विरोधाने परत्वाभावहत्स्थैः । पंचमी निर्दिष्टो हि द्वे
ति पंचमीनिर्दिष्टोपयोगे परत्वं पाल्ययोः प्राप्तयोः परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्विरोधः परत्वप्रयं ॥ ॥ ॥

ः १ प्रत्ययेनेत्यपच्छीनिर्देशेऽविभक्तिनाद्यः। केतिमपेयसि। त्यादावर्णसर्वेसंवंधेषष्ठीविज्ञानान्नुपपद्यतत्वस्त्रप्रत्ययविधिरितिप्रश्नः। अत्रसत्येतिप्रश्नतपेरित्याद्या
न्यादेशनेत्याप्नाप्तामिनोषुक्षेवंचप्रतिपादनेनावश्यंचापपंमार्गाद्दावक्यात्तपाभावाच्चप्रत्ययविधिनेप्रकृत्यन्तरत्वार्थः। इत्तावदिता प्रकृतिप्रत्ययानु

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्त्राप्रत्ययविधित्त्वेनोपपद्यते। अत्रविकरणागमाः शिष्यंतेतन्नसुत्राच्च पुत्रतुनोः पुकृदतिकिंपुनः
कारणेनसिध्यतिविकरणागमपुत्रस्वाद्यपंचमीनिर्देशस्याच्चातस्माज्जपंचमीनिर्देशाः। तस्मात्तन्नपंचमीनिर्देशः कर्तव्य
नकर्तव्यः। इत्तावद्वत्तत्वेतिवा तो। तिवन्नतेतात्रपुत्रनुनोः पुकृदति प्रातिपदिकादित्वितौ। ष्ठंचंदनस्यचवातो: कल्पसवतीतिधा
तुमात्रातकल्पप्रश्नीतानिषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नध्यातुमात्रातकल्पभवतीति। यदयंमेतितत्राणा सदनुपयः कार्यविति परिग
णनंकरोति॥ ७॥

इतिसामर्थ्यात्प्रत्ययेपिविधास्यते। विकरणागमाश्चपीत्यर्थः। पंचमिति। हन्तेणपदेषादिधातुपयोगादिविभक्तिस्वाच्चधातोरविशेषितत्वा
दितिभावः॥ ॥ ७ ॥ ॐसिद्धिःश्रीपातंजलयेनमः॥ ॥

अथ धेवेति एधेर्वृद्धौ अनेन धातुरूपाणि दर्शयति सम्पूर्णतादर्शनीयाकर्मणि मन्त्रिकानमहूते तस्य भवं वंचवर्तितपचते वातं च विग्रिन शीलुच्यते । अथ धर्मव्यत्वादंद्वति ॥ अन्व थमता अपणार्थवतः संज्ञाविधानादि रूपाणामात्वानर्थ कल्याणत्वपयं सानमवजात्पर्थे (illegible) वक्तव्यमितिपदं पात्रा पर्याः वचनेन लक्षणे यमेता नेमेता ग्रहा यद्भवंतीति प्रत्ययपरः प्रत्ययपरत्वेन न कल्याणमिति प्रत्ययम (illegible) तीति मरूलात्मय्य पयद्यृणा (illegible) पात्रा प्रयुक्तेन तेनपुंसः (illegible) थपम्हत्यम वि प्रकृतांतरमपि परस्मैतितन्मनेर्वा दिसहचेष्यामाते तानस्यान्वया रापि (illegible) अन्वयव्यतिरे कान्यां कादीनांवा न्यौ पंनाव यंपितो ते दशा वर्णिकेन तावात्मानवप्रक तेसदर्थेन प्रमाते नापित्तायां श्विनाद्विधौ न्यौ येरतिमनेत्यपरप्युच्यते । अर्जित्यर्थाः प्रत्ययाः स्वार्थमवतीति प्रकृत्यर्थान्वतेपामपर्धेदतितदपि कृत्यनामवेऽमन्यर्थे वचनप्रत्ययपतितप्रभाव्यमिति अभिहितोनदभावेवार्थीवामार्थेचनवेनादीनां नोपपद्यते तत्र कृतः प्रयुक्ता प्रत्ययाता । प्रत्यया यत्रदति । अभिधेयवचनसंख्याभिधानन

अथ धवादीते पात्र धातु प्रशमोनाभिसंमेत्यत्वेनादंते सोभवति पातोः कापमनतीति तस्मादेवेनि ति । अथ धर्माभ्यवनासहवज्ज्ञपत्ना अथ धात्रयः प्रत्ययविधिः । प्रम मथ्य प्रत्ययपतिमप्रत्ययः कितंवक्रव्यमेतननाहि कियपनसूत्यममनेनांस्पते प्रत्ययपदतिमहती संताक्रियते मिताव नोमयतोनन्यहीपः कुतप्रतगान्त्रु थं हिंसतोकारणोनिमहत्याः मैत्यपाकरणापतन्यपेतेनाम्यन्वर्थपताप धात्वतायेताम्मान्याय गुनीतिप्रत्ययः । पदि प्रत्ययात्मय्यनीतिप्रत्ययः । अविकाद्नो प्रत्ययमेतानप्राप्तीनाम हिते किञ्चित्प्रत्यय पर्तिएवंतीरे प्रत्या व्यतदतिप्रत्ययः (illegible) वर्माधिमन्वादीनां न प्राप्तोति (illegible) वंत सर्वमयथा चनेपयेस्तहेम यदनः कर्म मोधनघाण वमपि कृतएततपमाने अपरथे पदे शेनापुपेत्पातेषपनिन्यत्वारु समर्थप्रत्ययपयितनि पुनः प्रकारदति । अन्यत्राप्यकोरणात स्याच्छेप्यप्रत्य पर्नाम्नेत्यमहे । अयसार समर्थप्रत्ययपतितानपुनः प्रकारदति । कान्यत्र । विस्तारदर्शेणो वेल्यः ॥

पचादेवमन्तं । अथ पमत्रार्थः । प्रमानार्थः प्रकृत्यार्थ प्रत्ययास्पतेन प्रत्ययमानाथैनात्मयमानः स्वार्थिकः प्रत्ययमंते भवतिएवमपीतिनदि । व्याद्राय थे विधीयमा नोः मनोरथः प्रकृत्यार्थप्रत्ययमानार्थ इति । (illegible) पादिषञ्च प्रत्ययपार्थप्रत्ययमानार्थ इति । स्यामनेवात्रामि (illegible) तरोतिएवमेवेत्यारेभिनेकृता । कियमा देशीकृतप्रदर्शितनि भिन्नहृपोवधिविविधपतोतेन्यपतोते यामेभवेनिमित्ता थयणेनमनादीनांकादीनां वधत्यपमेतानव नैते । एवंत्रमप्यनिपातेनादिचितिनकृतप वमपीति । आगम स्यार्थवते निराकृतमप्रत्ययागमः अन्यत्रापीति । प्रत्ययप्रत्याणमभन्तरे णापि प्रयोगारथैव त्वावानिः अथागम स्याकृत्यतयमन्तरेणाप्रयोगा याद्न्यर्थव्यतिरेकाम्यमर्थवत्त्वेनावधार्यत इत्यर्थः ॥

३ परश्च॥ नियमार्थमिति। पंचम्यामिदं ये परात्प्रत्ययास्तेषां पंचम्यामिति [illegible] मिदं पञ्चम्यानिर्देशोऽपि तावत्प्रत्ययस्यानन्तर्यं संबंधं पञ्चम्यां निरूपितमावादि निमित्तकः परः इति।
परश्चेति प्रत्ययः परो ऽर्थाद्विधिनिर्देशोऽपि नियमार्थमित्यर्थः। अविरुद्धतीति। वृत्तौ तु पर [illegible] नान्यः प्रत्ययः [illegible] प्रकृते [illegible] नियमात् [illegible] अन्यः प्रत्ययः [illegible]
[illegible] तदा [illegible] निर्देशेऽपि प्रत्ययग्रहणात् [illegible] विधानं [illegible] नित्यमित्यर्थः। अन्यप्रत्ययः [illegible] नान्यः प्रतिनियम [illegible] णा [illegible]
[illegible] प्रकृतेः [illegible] प्रकृतेः [illegible] तिनि प्रकारौ। [illegible] प्रत्ययः [illegible] तस्य [illegible] नियमो [illegible] तापनेन [illegible]

परश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। योऽपि [illegible] परत्वं [illegible] इति। नितरां [illegible] तं [illegible] इति [illegible] आहत [illegible] इति।
[illegible] इति [illegible] इति आह ते [illegible] प्रकृतेरिति। परत्वानां मतोऽन्यः प्रत्ययः [illegible] वचनं परः एव भवि
ष्यतीति। नोच्यः परश्च वचनेन [illegible] प्रत्ययानां [illegible] नियम्यते। [illegible] तदा [illegible] परत्वानां [illegible] नियतत्वे [illegible] कदाचित् [illegible] कदाचि
त्पूर्वः कदाचिन्म [illegible] तत [illegible] कदाचिदन्ततः कदाचित् [illegible] कदाचित् [illegible] भवतीति परश्च प्रत्ययस्य [illegible] मर्थं परवचनं

[illegible] मध्य [illegible] प्रत्ययानां [illegible] नियमे [illegible] दोषः। प
[illegible] प्रकृतेः [illegible] नियमः [illegible] नियम्यत इति। प्रत्यय
नियमेऽपि नियतदेशप्रसङ्गो विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियमः [illegible] अनेन प्रकृतेः कार्यशब्द [illegible] नियमाद्यथानी
[illegible] ॥

प्रवचनमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः। तत्रेति। पत्र विद्यमानमेव कार्यं तत्र षष्ठ्या भावार्थं प्रत्यर्थेन निर्दिश्यते तत्र तस्मादिति पञ्चमी
श्वानियमार्थत्वात्तिपदेन। यत्राप्यनन्तरयोः स्थाने प्रत्ययो यत्र प्रकृतिर्न तत्रास्य पौर्वापर्यं प्रसङ्गादिति भावः। कस्य मतं इति। अत्र सप्तम्या निर्दिश्यत इति भावः। पञ्चमीति
निर्देशः। षष्ठ्याः स्थाने योगस्याप्यत्र लक्षणा वा एवमनुपादेयः परस्य समनन्तरः। सो वाल्लक्षणं प्रति प्रत्ययः तस्यैव ग्रहणमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्य सर्वे योगा एकवाक्यतामपि व्याख्ये
मे वृत्तिं तत्र षष्ठी पञ्चमी सर्वे च नाप्यस्येनोपादीयते तेऽत्र स्थानेऽपि भवतीति कार्यमेव षष्ठ्यर्थे न पञ्चम्यर्थे स्यात् एवं च सत्यपि तत्र प्रयोजनं स्यान्मात्रेऽपि भवतीति भावः पञ्चम्या
कल्पे षष्ठी विधीयत इत्यर्थः। पाणिनिः पञ्चमी तस्मादित्यत्र कार्यमित्यर्थः। नन्वेवमपि समानाधिकरणमाविशिष्यते षष्ठी प्रकृत्यन्ते पञ्चम्या निर्दिष्टे व्याख्यातार्थत्वात्स्यात्।

प्रत्ययवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्देशाद्धि परस्य ग्रहणमनर्थकं किं कारणं पञ्चमीनिर्देशाद्धि परस्य कार्यमुच्यते। तद्यथा। तस्मात्पञ्चम्याः परे
इति विषयस्य पञ्चम्यः। सत्सप्तम्या परस्य कार्यमुच्यते इह हेतवो न पञ्चमीति तत्परस्य कार्यं भवितुमर्हतीति ह्यापि सत एव चाकर्षात् स्वाभाविके परत्वे व्यवधाने
च निमित्ते पञ्चम्यापि ग्रहणं न प्राप्नोति स्यात्। तच्च नियमेन नार्थः। पञ्चमीनिर्दिष्टस्य परस्यैव दृष्टो परे स्यात्। अथ वा यदि परस्य मतः पञ्चम्या
त। एवं तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। तच्च पञ्चमी नास्ति पत्र विकारागमः शिष्यते। कर्त्रा विकारागमाः शिष्यते। हन्तस्तच च यणादे
नोः षत्वं इति विकारागमेषु योगेषु। प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्नानिरन्तरत्वं पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति ॥ ॥

नैष दोषः। निर्देशमात्रार्थं प्रथमास्थाने तत्र कालेऽनुपपत्तिः प्रकल्पयेत। यत्र तत्रोच्यते न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकृतिपञ्चम्यः प्रकृतेर्भवत इति तत्राप्रसिद्धे व्यवस्थितेति दृश्य
त्वं व्याख्येति। अयमर्थः तत्र पञ्चमी निर्दिष्टा भवतु परस्यानुपपत्त्या परस्य तत्र हन्त्यां प्रत्यये। हिंसायां शास्त्रकार्ये विधायते तत्रान्यदेव
शस्यापदेशस्य वशात् सा पञ्चम्या पते देशस्य वाचकत्वात् पञ्चम्या अभिविध्यतीत्यर्थः। विकारागमेषु यथा तदैवैनं प्राप्यनुगतत्वमित्यर्थः। मा भूत् शास्त्रे
धातोरिति विकारः धातोः परः भवतीति अयमनन्तरः इति व्याख्येयं ॥ ॥। ॥। ॥।

१३ अत्यन्तापरदृश्यानां नेति । यथा श्रुतमर्थं । परोगात्प्रधानेन प्रमाणेन प्राप्य [illegible] न कुचिद् दृश्यापि क्रियादयः [illegible] परदृश्यानेकोऽपि [illegible] मतापाद्य [illegible]
दित्यन्ताभावस्यैव [illegible] नाभावो [illegible] न्यायः [illegible] परमन्त्रणाया [illegible] [illegible] परदृश्यानां [illegible]
त्वा [illegible] प्रत्ययपरत्वेन परमन्तप्रत्ययाश्रयाः [illegible] सिद्धान्तिना [illegible] किञ्चित्परदृश्यावकाशेन [illegible] परं [illegible]
[illegible] तत्त्वात्परमन्तो न क्रियादयो [illegible] नेति [illegible] भावं [illegible] प्रमाणं [illegible] नेति [illegible]
दानित्यं न [illegible] अनपेक्षत्वात्परदृश्यानामित्यर्थः । [illegible] पर्यायवचनेन [illegible] [illegible] ॥

अत्यन्तापरदृश्यानां वा परमन्तव्यापारो [illegible] । अत्यन्तापरदृश्यानां हि परमन्तव्यापारः [illegible] । एतेऽत्यन्तापरदृश्याः क्रियादयो [illegible]
नेति [illegible] परमन्तानां [illegible] । अपरमन्त्राणां [illegible] पुनरत्यन्तापरदृश्यानां परमन्त्रा [illegible] प्रयोजनं । किं [illegible] नेति [illegible]
[illegible] एतदपि नास्ति [illegible] आन्वर्थ्यं प्रवर्तितं [illegible] । अत्यन्तापरदृश्येषु परमन्त्राणां [illegible] इति [illegible]
[illegible] तिधानामजनि [illegible] । [illegible] एतत्सर्वं [illegible] नेति [illegible] । अत्यन्तापरदृश्यः [illegible]
[illegible] नाम [illegible] भवतीति

[illegible] भिति [illegible] परमन्त्रा [illegible] कार्यं [illegible] परमन्त्र [illegible] निपतन्ति [illegible]
[illegible] तदानुवेधा [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] एवं च [illegible]
[illegible] अत्यन्तापरमन्त्र [illegible] अनुवेधा [illegible] आहुः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

सुप्रयोगानियमार्थश्चेति पर्वं प्रयोजनं। स्थितमिति वार्त्तिककारेणापि कृत्वा र्थो वाणश्रः पठितः अन्यथा कारेण तत्र्लिङ्गेन पूर्वं प्रयोजनमुपनिराकरणात्तस्य
थ्यस्याख्यातः। ...स देवदत्तदति दिश्वरन्नादाय मत्तदपत्यन्नेकानाद श्यते तीथामनेन नियमेनाना मा फलत्वं प्रतिपाद्यते नैवैवत्वा प्रकृतिप्रयोगः आन्नु चने
वनः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति ननु माया नित्यमित्यंथादमेदाप वा दपत्नेप्रयोगात त कुथमसाफल्त्वानेतदा निअमत्यादा पिमारन्न थ्या दनिमित्तामेदाथ्यागोप
दर्शनादपत्र्यार्थ्यो नियमेनान प्रतीयते॥ ॥न्ददूक्रहाि(णा)मे यमित्यमिसंने चा तत्रैद्धिनविनाय दिवश्युम्रयः प्रपञ्चोरन्त्राविदन्ये नियमोमचेद्दिति॥ तस्मा
दमेशेयवा गद्दिनाः पत्यर्थिन इत्रायां प्रशीहृति वद्भवदत्तो नवदेकत्वेचनांतावस्थारदयोमा प्रपद्यतेतिनि यमार्थं वचनमा। कृत्तमेवेवद त्तदृत्यत्वे। विदाकु(ः) कस
इतियथामयो सुस्थोपपोः कृतयोः कृतयोः वैत्वन्या प्रकृतिः प्रथुद्यमानामस्यतांत थाव्नश्यदयांग्रीतिद श्रीमोयन्या मः। ...मप्ययय मप्रियितावि कमप्ययमाणा

प्रयोगानियमार्थं वा प्रयोगानियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यं पञ्चमतानां प्रयोगोपपद्या स्यात्। अप्रयमहताना (मा)म। दितिन्यमुक्तिपञ्चकः किंचिद नि
र्पूर्वं दृश्यते पदर्थो नियमः स्यात् अश्लीत्या हृपकृतेरर्थोमि चानेः प्रत्ययपदर्शनात् इत्रकृतिरर्थोभिधानेत्यप्रत्यापिदकाद श्यते। ...मदेवदत्तः कु
सपमेदत्तः दमक्षः मेङ्गुः कमनदनिवास्यश्चोगोंड श्रीपा मकायनइतिमपीन्नीत्येनयकं मेङ्गुर्थेननुकृइतिप्रपश्चम तोय्यमाद्भोवकेवत्सदृश्यानाद
पमाद्गानांचकेचत्वानोप्रयोगोऽदृश्यते वि ...मप्यद्यमंकि मप्यमात्रेप्रयतितीर्थोति। ...प्रमादयोद्दृतिआमद्गाा न्याद्दति गाः ...यद्युक्तपा ॥

नित्यत्वार्थं पंप्रयोगोऽदृश्यते तत्रापाद्यादिवदेवमा दानामनेनानामा फलत्वं प्रतियाद्यते। कायनिर्थीति काय न्यादिमेत्न्यायाः परागीत्स्पर्धः॥ वद्गुति थीत्यादेन्वीति
थीशड्मुपत्यस्यंप्रान्यकेत्वस्मान्यप्रयुज्यते। पमञ्जतोयिणुहान्द्रीविक्रतेतिथीणः समावरेवाद्भुपमनाद्ध्यदति। ख्यहृतेनात्र पिघौत्यौकेचन्यालंक प्र
पञ्चमानादृश्यतदतिरयथः। पद्मावद्भुइतिदेवदत्तमान्नौत्यावद्गुचूपत्यायमात्मद्गौवद्गुशदृश्मार् त्यावेपत्यमवायीयथालोकेप्रयुज्यते तत्रयादपमत्ता
दयोपीतिकेचिद्धावदतो। अन्येत्वाहुः। केवलपरवेदयमाप्रौयावद्गुपाद्गोलोकेप्रयुज्यतेमदशातोमा फलत्वेद्यमस्यदीनामुपात्तः॥ ॥

कि॰ १ वाचवचनेवोतितत्समादित्यत्र विज्ञेयस्य प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे पञ्चम्यां वृत्तः पदत्वनुक्तं वाच्येन प्रत्ययस्य पञ्चम्यां प्रतिपादनस्य ति । वा परः सन्नुभवतीति परस्तोऽपत्यं स्वार्थमस्तु परे
भवतीति पदे हेतुनेत्यो त्वपचितस्त्यर्थेऽनन्तरत्र परत्वविधिरनूपपद्यते । पदे सोऽभवन्नतीति पदत्वं स्यात् प्रयोगे नियमनन्यत्रातृत्वादेशेन्वनुमानातू नित्यत्वान्नेन्त्यत्रक्रियमाणो हेतिः ।
मन्तिपेषा प्रत्ययमेतोपरत्यानाद्यस्याएव विकल्पः स्यात्तर्के तेलन्निम्नपाद्विकार्यमतिपेषाप्रसिद्धे तथैवामवतीति परस्तोपत्यविहितः पदे भवति । पदसंज्ञम

वाचवचनेवानुसन्धेयो वाचवचनेवानुसन्धेय प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं । वाच्यवचनेन्वानुपपत्तिर्न निर्णयः स्यात् । अथ क्रियमाणोऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव
वावचनेनानुपपत्तिरित्यस्याक्रियमाणोऽपि प्रत्ययग्रहणे वावचनेनाप्रत्ययपरत्वमेतद्विभिसंवध्यते । अक्रियमाणे प्रत्ययग्रहणे वावचनेनानिमित्तस्य कथमुभ
यं संबन्धः स्यात् । प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य प्रत्ययाभावादभावाद्विधीयते । वावचनेनैव नेत्याह । किं मुक्तं । वावचनानर्थक्यं चेत्तन्नियमार्थमिति । प्रयोक्तु
प्रकृतिपरिनेति । अथ होस्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा नेति । कस्माद्धि नियमार्थमेवेति । पर
ग्रहणं कर्तव्यं । अथ एतस्मिन् प्रयोगनियमार्थे किमयं प्रत्ययनियमः प्रकृतिपरएव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरो नेति । अथ होस्वि
त्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा नेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः । तत्र प्रत्ययनि
नियमे सति प्रकृतेर्नियमेन प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । कुम्भ देवदत्तः कम्प यज्ञदत्तः वृन्दः मे दुर्गमत्कु इति अस्तु
तर्हि प्रकृतिनियमः । प्रकृतिनियमेऽप्रत्ययस्य नियमः । प्रकृतिनियमे प्रत्ययनियमेन प्राप्नोति । किं प्रत्ययस्य नियमेन । प्रकृतिरिति चेत् । प्रकृतिरिति
प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति । किं हेतुः । अप्रत्ययनियमात् । किं हेतुमेतत् । उभयनियमात् । उभयनियमोऽयं प्रकृतिपरएव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपर
एव च प्रकृतिरिति । अविरुद्धो मतेतनानिवर्तकस्य मनुष्यमाने गम्यते । परग्रहणमनर्थकम् । इदं तर्हि । परग्रहणस्य प्रयोजनं वाचयतः । पारम्पर्य

यतीत्यर्थः । संपद्यते । अनिष्टत्वात्प्रमन इति । इति परेणानित्यं एवमभिधीयते । ततं प्रसज्यतीत्यः इत्यपि पदेनैव समग्रत्यन्तिः प्राप्नोतीति । प्रत्याख्याते वावचनेन प्रयो
गानियमार्थमिदं सिद्धं तस्मादिति वचनात् स्वरेणेति त्यपरः प्रत्ययोऽपि स्यात् । प्राकृतोऽपि प्रत्ययोऽप्रयोगित्वादिति । इदं तस्यैव समर्थोऽभयनियमस्तु मनः ॥ ॥

आद्युदात्तश्च॥ ॥अस्वरकस्य वा उच्चारणं मा भूत् स्वरं तस्य प्रत्ययं तं वेदविषयत्वात् [illegible] आद्युदात्तः एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा [illegible] पं इति
त्रियमाणे वैपरीत्ये अनुदात्तत्वं प्रसज्येत आद्युदात्तः एव विहितः स्वं तेन विधेयं अनेन विधिना [illegible] प्रत्ययस्य [illegible] आद्युदात्तत्वं [illegible]

आद्युदात्तश्च॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। आद्युदात्तो यथा स्यात्। अन्तोदात्तो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। अयमिकारान्तो धातुः अन्तोदात्त
वकारमनुबन्धं आसङ्क्ष्यति। सोऽदात्तार्थः। अनुदात्तो मा भूदिति। अनुदात्तत्वमपि प्रसज्येत तत्र वकारमनुबन्धं करोति। आह चायं
भूदिति। अनुदात्तो मा भूदिति। अनुदात्तत्वमपि प्रसज्येत तत्र वकारमनुबन्धं करोति। आह च अनुदात्तो सुप्पितौ [illegible] मा भूदिति
मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। इत्वं तत्र वकारमनुबन्धं आसङ्क्ष्यति। तस्मान्न कर्तव्यं [illegible] प्रत्ययस्वरेण [illegible] वचनं आ
द्युदात्त एव भविष्यतीति। नार्थ आद्युदात्तवचनेन। एवमपि प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तस्य [illegible] एवं विधीयते [illegible] परत्वान्निमित्तस्य [illegible]
कर्तव्यं आद्युदात्तः कर्तव्यं इति [illegible] दात्तः कर्तव्यं इत्युदात्तः स्यात्। आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदं
वक्तव्यं। अथ किमर्थं प्रत्ययग्रहणं [illegible] आद्युदात्तस्य [illegible] तत्रैव [illegible] प्रत्ययस्य
स्वरे अनुपदेशात् आर्धधातुके अनुदात्तत्वं [illegible] प्रत्ययं हि प्रत्ययस्य प्रत्ययग्रहणं अनुदात्तस्य [illegible] प्रकृतम्
प्रकृतं अनुदात्तस्य [illegible] प्रयोजनं प्रत्ययस्य [illegible] आद्युदात्तत्वं। आद्युदात्तश्च प्रत्ययग्रहणं
पूर्वं तत्। अन्तोदात्तं प्रकृति। आद्युदात्तस्य प्रत्ययस्य [illegible] प्रयोजनं [illegible] आद्युदात्तस्य [illegible] यथा स्यात्॥ अथ [illegible] आद्युदात्तस्य [illegible]
निर्देशः [illegible] प्रयोजनं [illegible] आद्युदात्तस्य [illegible] प्रत्ययग्रहणं [illegible] भवति [illegible] आद्युदात्त
वा अनुदात्तत्वं। अथ किमर्थं प्रत्ययग्रहणं [illegible] आद्युदात्तत्वं प्रत्यय [illegible] आद्युदात्तत्वं भवति।
प्रमत्तैस्तद्दर्शनं वानुदात्तत्वं। अथ किमर्थं प्रत्ययग्रहणं [illegible] निर्देशो नाद्युदात्तत्वं प्रत्ययस्य [illegible] निर्देशो भवतीति [illegible] प्रत्यय
तदेतत् वानुदात्तत्वं वक्तव्यः प्रत्ययः [illegible] भवतीति [illegible]
णामिति नञ्शब्दः प्रत्ययस्य प्रत्ययार्थः आद्युदात्तः पुनः प्रत्ययस्य [illegible] एवं तस्मादाद्युदात्तो भवत्येवेति [illegible] स्वरे इति

१३ पदर्थमिति। प्रत्ययस्य चेत्यनेनाकदात्तत्वे सिद्धे क्नित्यादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तत्वं स्यादिति दर्शयितुमाह आम्यादित्यर्थः। प्रत्ययत्वेतियातीत्यादौ पिति प्रत्यये धा
तो रुदात्तत्वं भवति यातीत्यादौ रेतु प्रत्ययस्याकदात्तत्वेन स्यादिति स्वरितत्वाद्यु च्यते। कस्मात् इत्याशंक्य प्रातिपदिकान्तावात्तत्वस्य पितोऽपि इत्यप्रत्ययान्तस्यानु
दात्तत्वं स्यात् निर्दर्शयं धातु प्रातिपदिकयोरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः अस्मिन्पक्षे तदस्या दीनमादे धातुस्वोनुदात्तत्वे मति धातुस्वरस्यैव विषयत्वादस्यापक

त्व

त्वात्प्रकृतेरुदात्तवचनं तस्यापवादः सर्वत्र इति नैव घटेत यः किं कारणं पदर्थं क्नित्यादिर्नित्यमितिप्रकृतेरुदात्तत्वं प्र
क्रिया तत्पापन्त्याद्यर्थः। नेतदेवं उदात्तत्वं भवतीति। तदेतत्स्यादनुदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रकृतिस्वरस्यविधानसामर्थ्यात्तस्य
सत्यभावत्प्रत्ययधातोर्यन्तः प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वेन प्रकृतेर्तोरुदात्तत्वेन स्थितत्वात्प्रयत्नापार्थः। नेतदेवं स्यादनुदात्तत्वं भव
तीति। कथं केवलात्तापर्थः यत्रस्यानुदात्तत्वं प्रत्ययः प्रकृतिस्वरं तत्र प्रयोजयति। आगमानुदात्तार्थं चाप्यागमानुदात्तार्थं
तां हि प्रत्ययस्य तामन्त्रियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। प्रत्ययस्वतामत्रियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमस्यानुदात्ताप्यथा स्युरि
तिनचागमानुदात्तवचनात्। नचाप्ततदपि प्रयोजनमस्ति किं कारणं। आगमानुदात्तत्वं च नात। आगमस्यानुदा
त्तो भवतीति वक्ष्यामीति॥ ॥

त्वमिति चेत् तत्रापि तदेतद्विधिप्रसंगात्तत्तापकत्वमेव। आगमानुदात्तार्थं चेति। वाशब्दस्त्वर्थे। आलवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्तिका
स एवाकदात्तत्वे कृते पश्चाद्विधीयमानः क्रियमाणः श्रीयनि घातेनानुदात्तो भवति। अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात्प्रत्ययग्र रामः
हणेन ग्रहणाद्याकदात्तत्वं क्रियमाणमिड एव प्रसज्येतेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७

वेष्प्रनोरिति॥ अत्र प्राद्रुवस्य न तुपेन नचेत् शंसएवएष्वातिवेरोदात्तत्वमिति विस्पष्टमिति प्रदाताभिरूद्गः॥ अत्र पदीयेनु दात्तत्वेन स्यात् तद्दीतना मि
भक्तत्वादिदमुदात्तः स्यात् तो धनिघातेन च ताद्यत्मकोरेनु वा जेर स्वदात्तत्वो पमानवाद्युदात्तनिवृत्ति रथ्यामकारणेन स्यात् श्ररान्मेनुदात्तत्वे एतिता एषा का

वेष्टवाममसः अनुदात्तत्वं प्रयोजयति॥ इदमथवा रुदात्तत्वस्य प्रयोजयति॥ इदमिदं संप्रधार्यं इष्टिक्रियतां आद्युदात्तत्वमि
ति॥ कि मत्र कर्तव्यं आद्युदात्तमिदं॥ नित्यमाद्युदात्तत्वं कृते पीदिप्राप्नोति नित्य कृते पि प्राप्नोति॥ इदपि नित्यं न कृते प्याद्युदात्तत्वे प्राप्नो
ति अकृतेपि॥ अनित्यं इदं अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्य कृते प्राप्नोति स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति॥ आद्युदात्तत्वमपि अनित्यं अन्यस्य कृते इदि प्राप्नोति अन्यस्य कृतेनाप्यर्हं तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥ अ
दात्तत्वमपि अनित्यं अन्यस्य कृते इदि प्राप्नोति अन्यस्य कृतेनाप्यर्हं तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥ उभयोरनित्ययोः परत्वा
दिदं प्रसङ्गः॥ अंतरंगतार्थं आद्युदात्तत्वे कोऽन्तरंगता॥ उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते॥ प्रत्ययेन प्रत्ययप्रकृतिप्रत्ययान्नाक्रि
त्यागतिरागमः॥ आद्युदात्तत्वमपि नोत्तरपदानां प्रत्ययाश्रितं प्रकृतिः प्रत्याश्रितो भवति॥ अंतरंगमथ्याद्युदात्तत्वं कथमिदानीम
वग्रहुत्वेन प्रत्ययस्वरविधीयतश्चाधिविधिर्भवतीति॥

रएवोदात्तरस्यदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धति॥ अरभिन्नस्येति न्यपवनयो पिन्दनिमित्तहेतुत्वात पाद्यत्तरस्वमेव करोतीति भावः प्रकृतिः प्रत्याश्रितेति प्रत्यय प
ग्रहणं पारिभाष्यमिति भावः अंतरंगमेवानानतरातनप्रयोजपदोत्पर्थः॥ ० ॥

यं धीयेति। आशिषिलिङः अत्र विशेषविहितत्वात् परत्वाद्वार्द्धधातुकत्वमेव आर्द्धधातुकत्वे प्राप्ते तत्र प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वे क्रियमाणे सीयुटः प्रत्ययस्यांत आगमा
अनुदात्ता इति वचनात्सीयुटो नु दात्तत्वे प्रतिषेधे स्याकारस्योदात्तत्वं स्यात् अस्मिन्नात्मनेपदेषु इति... तस्य सीयुडागमस्याद्युदात्तत्वं प्रस
ङ्गे उदात्तवचनमित्यनेन पक्षे सीयुडागमस्येति लिङः सीयुडित्यत्र लिङ्ग्रहणं प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वेन प्राप्नोतीत्यर्थः। आगमस्य प्रत्यय

सीयुडन्तर्हितं प्रयोजयति॥ अत्र वचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वं। अक्रियमाणे तु आगमा अनुदात्तत्वे क्रियमाणे यदि प्रत्ययसंतानसन्निपातेनाद्यु
दात्तत्वं सीयुडादेः आद्युदात्तत्वे प्रसक्ते तत्र विधीयमानं हि वचनं आगमा अनुदात्ता भवंतीति। न वक्तव्यं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।
आगमा अनुदात्ता भवंतीति। यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकं। अवश्यमेतत्। यासुटोऽङितो वचने यदुदात्त वचनं तदा
चने वेति। एकत्वमनेन वक्तव्यं यासुट् परस्मैपदेषु भवति। अपि च ङिद्भवतीति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गुरुमेव ग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः॥ आगमा अनुदात्ता भवंतीति। कथमेवं लघुपूर्वेण वचनेन यत्नविलापकात आगमा अनुदात्ता भवंतीति। आ
गमस्य द्व्यच्त्वहितत्वात् उदात्तत्वेन प्राप्नोति। आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति वा आगम आविद्यमाना अविद्यमानवद्भवंतीत्युच्यते। विधिनाऽन्य
वादेशेन प्राप्नोति। सर्वविधिषु स्थानिवद्भावप्रसक्तिः। एवं तस्य स्थानिस्वरितत्वेन प्राप्नोति॥ आगिङ्क्येन सर्वदा तिङ्ङागमा ए
वं सर्वविधिषु निघातप्रसङ्गेन प्राप्नोति प्रत्ययस्वरविधावपि न सन्निपातवृत्तिः। आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति वक्तव्यो न व
क्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह नैतदस्ति ज्ञापकं। अवश्यमेतत्। य
सुटोऽङितो वचने यदुदात्तवचने वेति। एकत्वमनेन वक्तव्यं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपि च ङिद्भवतीति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति
मितनमिद्धे सति यद्गुरुमेव ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति॥ ॥
संतानसन्निपातेन कृते आद्युदात्तत्वे भवेदपि। आगतेन दोषः। सर्वमपि स्थितं। न त्वत्वा द्युदात्तमनेन। यदयमिति। यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आ
दित्वमागमाविद्यमानवत्तत्वादित्युपलक्षितमित्यादौ यासुट् प्रत्ययादित्वमिह स्वरेऽनर्थकमतितत्र कुर्यात्। कृते तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्य

ति प्रीतिविभक्त्यन्यत्वात् । कि प्राप्त्यहेतु इति स्थितेऽप्यनुपपत्तेरन्यापकर्षात् तत्प्रत्यस्त्यात्वात् पस्थितिलोपे सत्येतद्दातृत्वनिरूपणमावादुदात्तनिरूढत्वसिद्धदेकारस्यैत त्या
तान्प्रत्ययसंतामं न्निवेयोगेनत्वापकर्षात्तत्वविधानेनदोषः । वासरकृत्स्नत्वागाइति स्वार्थे दीर्घो ने क्रमेणाप्यनीतिरितिहीत्वनिमित्तं देकारोऽवहितोऽदन्तिनन्निमित्तेऽत्यो धोव
हिरंशा । अथ यथादि समस्येस्यायं यत्तगाद्वैयोधिवाहिरंकु । अलीति । अत्रेत्तगाउत्तादिस्येऽत्र दीर्घ पञ्चनुपरत्वाल्लोपः आद्यद्दात्रत्वानि स्वच्छगाद्याधनतदात्व
ग्पयस्यावकरात्तत्वाद्दात्रनिरस्त्रिस्यादेकारस्यस्पदेवतीभिकीति । अर्थनत्वीतासं माहि श्रितिश्वनिरपि च उक्त्वा स्मात्कृतदकादेर्गत्वदात्वत्वेन न्यते । आत्वेति । अ

आद्युदात्तस्य वाच्यो पार्थे ॥ आद्युदात्तस्यनर्हिलोपार्थ प्रत्ययसंतामं निविगेनाद्युदात्तन्त्वप्रत्यते । प्रत्ययसंतामस्निवेयोगेनाद्युदात्तत्वेऽनेनलोपेऽउ
दात्तनिरस्त्रिस्यदेसिद्धो भवति । छिद्रपीपालुष्ठ्री ॥ अत्र नहिपरत्वाल्लोपः स्यात्वा धेतु । नत्वाविहि अमस्त्रगापात्वाद । तस्त्रदीयस्य योऽत नमसिद्धि । किंका
रणां वहिरंगलक्षणात्वात् । वहिरंगलक्षणो लोपः अंतरंगस्तत्र आसिद्धं वहिरंगमंतरंगे । अतोऽत्रतेऽपि च वाधा । आभाद्या आत्वयितत्वा । अत्र वचने हि
क्वेकिन्त्वानिप्रसंगः ॥ अविहृयमानागाऽकेऽस्य प्रत्यपत्ति आध्याधां किंयमानो वि प्रत्ययप्रत्ययसंतामं निवेयोगेनाद्युदात्तत्वे भिन्विकिलत्वात्ति प्रवेकान्ता
तेश्रीकेदीसीवो अत्रेयाति अत्र त्राहित्यपरत्वाल्लोपो यो कि कि न्नकि कि न स्नाननुवाधेत नि धवी यः । भिन्विकिन्नुतः प्रत्ययपरत्वा आपवादो नन्ववापवाद
विधये तत्त्वगौभिनिविशते एवं स्यात्वा दात्वभिनिविशेतेप आद्युदात्तगौणः प्रकल्प्य वा अपवादवि धयेत तत्र तत्त्वगौभिनिविशते न तावदत्र
कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादत्वाच्छित्विकिन्वात्वा न प्रतीक्षते । विकिं सिर्वात्सु पात्रूपारहपः । अत्र भाष्यात्त्वचद्दातेऽलं अत्रस्य स्वरोपदेः अदेकृ
दर्श्वेत्यनयस्यलोपः ३ इदं तर्हि आत्रेयो परत्वाल्लोपः कि त्वत्रं वाधेत तान्स्या देशायारिभा दाय्यपितत्वाप्रत्यये व म स्वत्यार्थकेप्रत्ययसंताम
न्निवेयोगेनाद्युदात्तत्वं भवतु ।
त्रेरपत्यंहीदीदत्त्वानिन्न इति टकुः । आद्यत्वादिसूत्रपदेशि वदत्वनं स्वरसिद्धर्थमिति एर्वमे यादेशः । डीयुः अत्रै दात्तनिरुत्त्रिस्वरोऽतस्मात् । अत्रेरंगाल्येत्तुम
स्यात्रीयमागोदेपाभावः । अत्रि कालमितिटच्छ्रि त्वरगात्पदं सिकादेशगततः प्रत्ययस्यक दात्तत्वमितिना स्तु दात्तत्वेऽपरस्वर्थः । कि तर्हि गमिति तत
उदात्तनिरुत्त्रिस्वरोऽनस्मादित्यर्थः ॥ ॥

कै३ इदानीं प्रत्ययसंज्ञामन्त्रियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादिति पदाच्चिरस्यादित्रेपामिस्यस्थानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्तु च्येतताकापर
त्वाद्यनुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत। यद्यन्याऽसेऽपि प्रत्ययस्वरं बाधित्वा स्वरो बाधेतापित्स्वरादिति। एतदत्रानुदात्तत्वविधानेऽपि सिद्धमिति नान्यत्रेति भावः॥ कार्येति

प्रत्ययाद्युदात्तत्वानेकं। प्रत्ययाद्युदात्तत्वातोरंतरङ्गत्वेन द्वलीति विप्रतिषेधेनाप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्या
वकाशः। यत्रानुदात्तप्रकृतिः समस्तेऽसिद्धे धातोरंतरङ्गत्वेन स्यावकाशः यत्रानुदात्तेऽत्र प्रत्ययः पचति
पठतीति। इहोभयं प्राप्नोति गोपायति धूपायति धातोरंतरङ्गत्वेन द्वबतीति विप्रतिषेधेनापित्स्वरो। त्रितस्वरश्च
पित्स्वरो त्रितस्वरश्चापि भवतीति विप्रतिषेधेनापित्स्वरस्यावकाशः। पचतिपठतीति त्रित्स्वरस्यावकाशः कार्यं
हार्यं। इहोभयं प्राप्नोति कार्यो हार्यो। तित्स्वरो भवतीति विप्रतिषेधेन॥ ॥ ७ ॥ ३ ७ ॥

तिप्सीति तन्त्याग्ने कादेशं मन्यते। तेत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययत्वं द्वारान्तिरस्वरः प्राप्नोति। परं प्रत्यादिवत्त्वाद्यपित्स्वरप्रसंगः ७ ७ ७ ७

नेवेति। अत्यपसंतामत्रिपकृत्स्यस्यंतंरात्यान्याहि। विप्रतिषेधर इति भावः। पान्त्यान्ता। तुल्यमिति। अंतंरं गंत्स्याद्रानतत्व एपमनपेक्षेसेतदुक्तं। पक्षोक्तापेक्षदाविमितेत्रो
त्येकादेशेनवरिंगः। अत्रपंतर्तिस्यादितिलनु दा त्रोपिवि घतर तिमस्यात्तानुदात्तयोः स्यादिति अतमः। व्याप्नोतिपरिदृश्यमान स्य ग्रह ग्राविपातात पूर्वत्वमेव च कार स्या

वित्स्वरश्चापिपित्स्वरात पित्स्याच्चित्स्वरश्चापि भवतिविप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्याय काशः चलनन्यंयनः। पित्स्वरस्यापन्नदहे भवं प्रोतिा अत्रो
व स्यामीन्तापं। चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। नन्वायुदात्तस्य प्रत्ययस्य तामस्त्रिपात। नन्वा यं। विप्रतिषेधेन। नेकारणे। अत्रायुदात्तत्वस्य प्रत्य
य संज्ञास्वित्रिपात। तात्रस्यमेकस्मन्निपीतेनाद्युदात्ते कृते पुनः तिपि स्वरः दुष्यमाणो भाव्यति। अपि चाप्यकौ विप्रतिषेधः। पित्स्वरस्य तिनत्व
स्य च विकारणं। तापित्स्वरे तेनैकादेशः। तापि पित्स्वरे तेनकादेशोभविष्यति। अत्र किं हं पंथरूपोर्थो। स्वरितत्वं क्रियमाणमेकादेशे इति। किमत्र व
तैमे। पत्स्वरात्स्वरितत्वं नित्यएकादेशः कृतेपि स्वरे तत्वं प्राप्नोति अकृतेपि। स्वरितत्वमपि नित्यं कृतेप्येकादेशे प्राप्नोति अकृतेपि। अनि
त्यं स्वरितत्वं। अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्न्विधिरनित्यो भवति। एकादेशोप्यनित्यः। अन्यस्य स्वरस्य कृ
ते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यस्य स्वरस्य कृते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्न्विधिरनित्यो भवति। अंतरंगस्तर्हि एकादेशः। कोतंरंगता। वर्णाश्रय
त्वेकादेशः। पदस्य स्वरितत्वं। स्वरितत्वमप्यंतरंगं। कथं। वक्ष्यत्येतत्। पदस्य हलः याहि भाषायां वृत्तिः। न भवति तद्गोपः। परत्वात स्वरितत्वं व
रितत्वे कृते एकादेशः। स्वरितानुदात्तयोः कादेशः स्वरितो भविष्यति। अपि चाप्यकौ विप्रतिषेधः। पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च। किंकारणं। चा
पिचित्कारणात। चापि चित्कारणमात्र यों देतोदात्तत्वं भविष्यति ॥

भविष्यता आप्नुकरणएवपदःशपसृग्धमाप्यनेतिमिश्रकः॥ ॐ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥०

कि॰ ३ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ॥ अनुमति ॥ अनुक्रमप्रदर्शनार्थ इति पठितो नन्दयमनुदात्तेत । गुपादिभ्यो विहितोऽयं सन् नित्यं तस्मिन्नेवार्थे ऽपवादः । गुपादिभ्यः सन् प्रत्ययो भवति । आत्म
१० नेपदार्थमिति । अनेनैतस्य इति भावः । एवं च विहितस्यैव सनो निमित्तस्येति भावः । तन्नेत्यत्र इति । कार्यविनिर्देशो नामानिर्देशः । स्वं च क विनि त्यादि इत्यात्मनेप

गुपिज्किद्भ्यः सन् ॥ गुप तिज कित एतेभ्यो धातुभ्योऽनुदात्तेतः । गुपादिभ्यश्च अनुदात्तत्वं च करणं तस्मिन्नर्थे गुपादिभ्यः अनुदात्तत्वं च करणमात्मनेपदार्थं ।
गुपादिभ्यः अनुदात्तेत्वात् कित्वेन आत्मनेपदं स्यादित्याशयः । यद्यपि तथापि अस्मा॰ तेऽत्र अनुदात्तत्वं च आत्मनेपदं न प्राप्नोति किं कारणं तत्
नाप्यविहितत्वात् । तत्र अनुदात्तत्वेन तु भविष्यति । एवं चात्मनेपदं स्यादिति ते चेति अस्मात् कुमन आत्मनेपदं तथा परस्मैपदं प्रयमः
एवं तस्यैवानुदात्तकरणमसामर्थ्यं भविष्यति । अन्यथा अवयवे कृते लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तत्सूत्रमस्याऽनु
वा कृते लिङ्गं नोपविशेषकं भवति । यदि अवयवे कृते लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति । तदा गुपूरक्षणे इति सपतीत्यत्रापि
प्राप्नोति । अवयवे कृते लिङ्गं तस्य समुदायस्यापि विशेषकं भवति । परसमुदायैकदेशस्य नित्यमित्यादि । एतेनैव वचनस्यापि
चरितार्थत्वं तेन अनुदात्तेत्त्वाज्ज्ञापयति । समस्य नित्यं कृते वा कृते लिङ्गं न च विशेषकं भवति तत्रोऽपि नंदस्य ॥ ॥ ० ॥

इत्यस्य संगत इति भावः । एवं तर्हि नितीति सनाच्यवधाने यीति भावः । अयं चेति । यत्रावयवे लिङ्गासंगस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायार्थं एव सा विति भावः । वि
शेषाभाव्यं एवं च अन्यतरस्य विशेषणत्वं व्याख्यातं तत एवावचार्यं ॥ ॥ ७ ॥ ३ ॥ ३ ॥

भाष्यम् सामान्यनिषेधे विशेषविधिरनधिकरणस्य ॥ अभ्यासदीर्घ इति ॥ अर्थेन ॥ व्यमिति ॥ व्यथाभ्यासस्येति वचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तेन यावद्वचनं त
र विहितमित्यभ्यासमत्राभ्यासविकारेष्विति प्रतिषेधो दीर्घत्वस्य प्राप्नोति प्रसारणं न सार्वधातुके इत्यादि ॥ अन्तेनास्य यथः न त्वाहातेह्रस्वादि
येऽनेनेत्वं भवति ॥ अभ्यासस्य विकार इति ॥ सचेत्वमेव तथा ॥ हलोपस्य तावद्दीर्घादि यात् न शक्यतेऽन्यस्याभावे न स्यात् ॥ पादं च ह्रस्वस्य दीर्घत्वस्या

भाष्यम् ॥ ॥ अभ्यासदीर्घत्वादिस्य दीर्घत्वमभ्यासः ॥ अभ्यासदीर्घत्वे चाभ्यासदीर्घत्वमप्नोति मीमांसते ॥ ननु च ह्रस्वे कृते दीर्घत्वं भविष्यति
कथं पुनः ह्रस्वत्वमप्राप्तिरोदीर्घत्वस्य अभ्यासानेदत्वं प्रतीक्षते ॥ अथ यदि यमभ्यासे प्रतीक्षते तद्वचनादभ्यासे प्रतीक्षते ॥ अभ्यासे ॥ ह्रस्वदीर्घत्वविधा
नात् ॥ इत्येवं तेनात्र प्रतीक्षते न चाभ्यासविकारेष्वपवादः स्यादि समीक्षा च कृत्वान्यदेव ॥ अथ दोषः ॥ विधानसामर्थ्यात् अभ्यासविकारेष्वपवादस्येति
गीनाच्च कृत्वादभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्यदीर्घत्वमभ्यासानेदत्वेन बाधिष्यते ॥ अथ वा मा भूत् ह्रस्वः च दृश्यत एवात्र हृस्वस्वदे चा
भ्यासस्येति न स्यात् ॥ अभ्यासविकारेषु परत्वाद्दीर्घस्यापवादः इकारः प्राप्नोति ॥ ई चोच इति न स्यात् ॥ अथ वा मा भूत् दृश्यते अन्यो दीर्घेषु तोऽभ्यासस्ये
ति न स्यात् ॥ सिध्यति ॥ तस्य तेन तादृशि घितः ॥ अथ वाभ्यासमेवास्य ॥ ननु च यो ह्यभ्यासदीर्घत्वे अन्यतो दीर्घत्वप्रसंग इति ॥ पारस्त्वेनमतेन नवी
भ्यासविकारेष्वपवादस्य उत्सर्गो बाधक इत्यादीति ॥ अथ वा नैवं विज्ञायते ॥ दीर्घोऽभ्यासस्येति ॥ कथं तर्हि दीर्घः ॥ अभ्यासस्येति कि
मिदमभ्यासस्येति ॥ अभ्यासस्य विकार अभ्यासः तस्येति ॥ ॥ ॥ ॥ ऽऽऽऽऽ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ऽऽऽऽऽ ॥ ॥ ०

तत्र ह्रितनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् दीर्घत्वाच्च पा ॥ भाष्यम् स्थानादन्तस्य दीर्घविधानाद्दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावान्नर्थक्यं
मेव तद्हितेन प्रत्याय्यते ॥ अथ वा ह्रस्वस्य नियोविहितो विकारः स्थान इति तस्य ग्रहणं विज्ञायते ॥ स्वस्थमात्रादीनामिव वर्धेरा ॥ पिपठिषत्यत्र ह्रस्वः
प्रसत्याभवति ॥ ॥

धातोः कर्मणः॥ ॥धातोरेषणस्येककर्मण्यसमानकर्तृकेभ्योनेतिवेच्छायाः अन्यपार्थस्योपमन्त्रिधानात्त्वदपेक्षेऽस्यां स्येति। एवंच प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति।
चन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धः स्यात्। धातोर्नेकाद्वतारणा पपत्रच्छंकगोति। धातोरिति किमर्थमिति। अर्थ भोक्तुं धातोरेव क्रियावाचीउपसर्गस्य विशे
षकः। ततस्त्वार्थे दृष्टे वेतः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वेच्छार्थयोः तुल्यं भवन्तीति। सोपसर्गादिति। उपसर्गेण विशिष्टात् क्रियाप्रतिपादनमिति ततः एवं सन्नुत्पत्तिप्रस
गः ततस्तु सङ्घातोदेवादिहे वचनादिप्रसङ्गः इति भावः। कर्मग्रहणादिति। एतदुपपत्त्या तेन समानकर्तृकग्रहणादिष्यविशेषणयोः। सोपसर्गादिति। सङ्घात
स्य क्रियाविशेषणाभिधायित्वादित्यभावः। कर्मविशेषकत्वादिति। अत एव वचनात्तथा ... मा समर्थनिषेधोः नित्याः अन्यपमर्थः। धातुरेव क्रियावाचीति तत्

धातोः कर्मणः॥ धातोरिति किमर्थं। प्रकर्तुमिच्छतप्राचिकीर्षुः॥ सोपसर्गादुत्पत्तिर्माभूदिति। कर्मग्रहणात्सन्निधौ धातुग्रहणानर्थक्यं
कर्मग्रहणात्सन्निधौ धातुग्रहणमनर्थकं कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायामिति नमवती त्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति। सोपसर्गे च कर्म। सो
पसर्गकमिह वेद मीत तत्रोत्पत्तिः प्राप्नोति। सोपसर्गकर्मेति चेन्न कर्मविशेषकत्वात् उपसर्गस्यानुपसर्गे कर्म। सोपसर्गकर्मेति चेत् कर्मवि
शेषकत्वमसिद्धः। अन्त्रयुपसर्गमेव हि कर्म। अवयवे चेत् दृष्टेवत्। सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे प्रिपसनोऽविधानमकर्मत्वात्। प
हिमन्यते सोपसर्गकर्मेति क्रियमाणे। एतस्य धातुग्रहणं सनोऽविधिः स्यात् क्रियाकारणः कर्मकत्वात्॥ ॥

दृष्ट्यैव कर्मत्वानत् उपसर्गार्थव्याख्यापि यत्तोक्तं। कर्तृत्वतुकर्म तत्रमा मा नाधिकरणात्सभौत्त्वादिभ्यो द्वितीयाभविष्यतीति त्वव्याप्यपि कर्मसम्
दायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्नभविष्यति। सोपसर्गास्यदीति। पाद्विसंघातस्याथै द्वारकं कर्मत्वं स्यात् तदा त्ववयवस्याकर्मत्वान्ततः सन्प्राप्य
पौन्त्यौत। कर्मणस्त्वेषां हिं नमः। धात्वर्थैतु सत्यां कर्मणोऽनुपपन्नानोः सन्निधानयोपमाणोऽनुपसर्गोन्न स्यान्न स्मात् स्वादादीनां मव स्यात्
एव वचनेन प्रकस्यनात् धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

सर्वंतारिति। विकल्पितत्वात्मनः पंचे मात्र [illegible] कल्पनादयः [illegible] तिमात्रः [illegible] तिनद्वे [illegible] कुर्वंगादेतिन [illegible] सर्वमतिद्वंते नापा [illegible] सर्वमात्रोति। [illegible]
ता [illegible] चात्र [illegible] एतस्य [illegible] तिमथ्य [illegible] पद्य [illegible] नादेनम्यु [illegible] न भवति। [illegible] तत्वा [illegible] इति। [illegible]
[illegible] ममेयम्यतेना तयता [illegible] आदेशव [illegible] सर्वेतत्सर्व [illegible] तारादेः [illegible]

इदं [illegible] व्यवस्थापकः [illegible] कल्पनादेर्नाशय [illegible] सर्वेतानुमते [illegible] किं [illegible]
[illegible] मविद्यति। [illegible] मिथ्या [illegible] मिथ्यात्व [illegible]
[illegible] निषेधादिति [illegible] कल्पनादे
नाशय [illegible] स्यादिति। [illegible] इति [illegible] सर्वं [illegible]
[illegible] मनवेतत्कल्प [illegible]
[illegible] विधीयते [illegible]
धर्म्यसत्त्वमविद्यति ॥

[illegible] सर्वं [illegible] इति [illegible] पतेति। [illegible]
[illegible] पतइति। [illegible]
[illegible] तेनसर्वः [illegible]
[illegible] प्रसंगात्॥ [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥

कै: ३ आसनमिच्छतीति। स्पृहभावमात्रे विधीयते न चिकीर्षायां यथा देवदत्तस्य भावः। यातुं वाञ्छ्य क्रियापेक्षं च समानकर्तृत्वमिति। ऋ दृश्यो विशेषद इति समानप्रकृत्यन्त
वा न्यो उपाधिरस्य मत्वा विशेष इति भावा। कश्चित्तु भेदेन व्यवहारः। आसितुमिच्छतीति। इति समानार्था येन या श्लोकः न भवितव्यं। आसिसिषतुरस्य न्यायमिति
छतीति समानानां धेमर्तृणी तिरस्या तेः स्वस्याप्यपर। आसनमिच्छतीति तन्तु विभाग मन आसनमिच्छतीत्यत्र यथा प्राप्तिसंज्ञा हात्समानकर्तृके कृत्वा प्रतिपात्तिरत्न
सन्तु नाहं स्वस्थान येन भविष्यतिनिसृतः सन्तु राय मा। तेन समानकर्तृके नेत्वात्समस्तांशविशेषमेन नैव भवितव्यं। आसितुमिच्छतीति। किंच तस्य धातोः
प्रयो गाभावात्प्रत्ययो पादानो धातोरेव तुमुन्प्रस्या इति उच्यते। अत्र च हि मात्र कर्तृकेऽसंज्ञा तामिच्छति स्वापर कर्तृके क्रियानिमित्ते हाय ता समानकर्तृके कान्वे

एवंसम्पीहयाश्रेति आसनमिच्छतीत्यपनिच्छतीति। इदं यो विशेषणत्वादे। पते न वाधिकर्णा। योऽन्यतद्भिस्तेन भवितव्यं। उपचेद्राचो।। स्यते त्वा। मि
तुमिच्छति पापितुमिच्छतीति स्वयं तो क्रियाकर्तृमिच्छतीति नामविवरणस्यते आसनमिच्छति गम्य नमिच्छतीति। स्वस्य एषा आसने मिच्छती त्यपीयो
गम्यते। अवश्यं चेत देवं वितेयं यो हि गम्यते स्वाधीयेत मिः। तेन न भवितव्यमिति क्रियमाणो विहितस्य धातुग्रहणा इदं प्रसक्तेन समानामिच्छति च
इदं तो देवदत्ते मैत्रा। कर्मसमानकर्तृके कथं हणानर्थकं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात्।। कर्मसमानकर्तृके कथ्यहणीं चानर्थकं। किं कार्यं रोः इच्छा
यामभिधेयायां सन्निधीयते नि च्छा अभिधाने प्रत्ययविधानात्।। इच्छायामभिधेयायां सन्निधीयते। अन्यकर्मीरोऽस्य समानकर्तृके कादानमि
धीनेत। इच्छायामभिधेयायां सन्निधीयते। अन्यत्रा कर्मीरोः समानकर्तृके का हि तु त्यघमानेनेन मनाः इच्छायामभिधाने स्यात्। अनभिधी
नान ननु तदुत्पत्तिर्न भविष्यति।। ।।

नाच धायंतेतरान भाव्यं। यदा तु समानकर्तृकेष्वकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव समानामेच्छिताम्प्रतेयत्रो मा चैति। कर्मेति। इच्छायाः कर्मणाव्यवप
भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थे। एवं कर्मत्वेनापायविष्यते न्नादत्त धातिरेकुमिति। आमने नेच्छतीति मत्र भविष्यति। प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृके कत्व
माप्स्यायिष्यत इति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतत्स्यापमस्त्रमन्नभिधानात् इह नित्यानो। पा ह्यनो समर्द्धो शीघ्रपरो भादर्शने सति
सा धसाक विभागाप्रणाद्याल्पीन चगमा। नेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रार्थं। विधा इति विषयतिच्छन्तु हत इत्यादि प्रयोगा गत्वोति। कन्तेव्विह त्यर्थ

श्रीआपीरं मा ग्रार्थे त्वितिरङ्ग्रार्थो वेत्येतावत्युच्यमाने यद्यपि नस्यपदप्राप्त्वेन एवं प्रकृतिरासिध्यतेतत्थापि प्राचि कीर्थदिर्व्यादेशेष्य सर्गे म्यं प्राप्त्वं स्या
त्वथ दधु मा सातयह विर्विशिष्टापति रिं ख्येतेतदृंगा पारमागांत्यापत्ते । अन्यतरादितिवितत्थे प्रत्याख्याते अन्यतमसमितिवक्तुं प्रमानकृते ग्रहणेन कर्त्ते
थोमेव गौरव्यप्रसूत्याद्रि निमन्त्रान्यायत एदिदित्युक्तो धातुग्रहणादेवेति । कर्थात ग्रहणाविषयं स्यादनाद्रिदत्यर्थः । धातुग्रहणे व्याकरणेन वा तो विदित इत्यादि धातु
केसेतोक्तात ध्याचप इति सच्चरचादिविहितस्य समनसद भावा स्तु श्रु प्तु तररूपा दाविदु भावः । एतन्मते विहितस्येतु समनत्र आई धातुकत्वात् दिष्टापाप
तदस्यादाविष्टुगोभवतः । नान्वि कोऽप्यवितिकित्वमाई धातुकत्वान्नित्व गानिष्टधाथिम स्वाई धातुकत्वेत्ता प्राप्ताप कं भविष्यतिनितदन्विसमा
स्येनतापके व्याख्यायमाने सर्वं सुसमनः प्रसंगः । विशिष्टा विषये स्थितं तप्रवृत्तेत्वत्स्यादिति धातुग्रहणं कर्त्तव्यं । अन्यतरस्या पद्यापि समर्थे एवमस्य पदेनवर्णयति ।
तथा विषय यत्तदृध्याय भिन्नु चेष्टायु क्तोपिस्य प्रोतन्तिनदस्य क्रमभवति । कुक्रमितिपदे च स्यापित दे व आरोहेन तद्द्रु भिनिवेशः कार्येतस्यर्थः । पतोपस

श्रीआपीरमाणा यैतस्वन्यतरत कर्त्तव्यं धातुग्रहणं कर्मग्रहणं वा श्रीआपीरमाणां त्याम्यामिति किं पुनरत्र न्याय्यं । धातुग्रहणमेव न्याय्यः । श्रीआपापर
मोगेवे वाक्यतमवृत्ति । अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः श्यन्त्र आर्द्धधातुकः स एव भवतीति समनः । आर्द्धधातुकं मेत्ताप्रिमिहाभवति । तप क्षाप्यतदु
तैकर्मग्रहणात्समवायि वी धातुग्रहणान्यथैकं सोपसर्गे कर्मेतिचेतरकर्मविशेषकत्वादुपसर्गे स्याच्चूपसर्गेकर्मे सोपसर्गे स्यादिरकर्मत्वेधा
धात्वधिकारेऽपि समनोऽर्धधातुकत्वाद्धितिस्थपदोत्सेन वार्त्तितः । प्रकृतमिह रुपके किंन्याय्यकर्मेतितो एतच्चावत्र प्रकृतं य तो प्रमर्षे कर्म स्यात् ॥
ननु वीक्रान्तोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेपि समनोऽविधानेन कर्मकत्वादिति

गोमिति । धातूपसर्गसंघाते न हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थं द्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टे च क्रियासाधनेन निर्वर्त्यते तान कृत्यकृत्यामतीवि
शेषयोगात्स्य तत्रचेतना भिमं व्यपेते तत्र यद्यपि धातुर्वा विकृतउपसर्गस्य घातकः । तिथ्याप्यमति धातुग्रहणे वाच्चक द्योतक विभागस्य गृह्येनेदाने
गीहृतेत्वात्मधात्वादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः । उपपदसमासि इत्यत्र च समस्वने हि क्रियो निर्वर्त्यते तान्तु पसर्गो विशिनष्टि इत्युन्यत्र विशिष्टापार
व क्रियाया आश्रित्योक्तमित्यविरोधः । अथवा अस्त्वपि धातोः एवं साधन योगादधिकर्मत्वमिह विशिष्टायाम एवं क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति एवं तु
पसर्गाणां संबंधे धातुग्रहणेऽपि सति सोपसर्गात्कन्नत्यातिप्रसंगोऽएव ॥ ॥

कें:१ किंतद्दीति।व्याप्तिग्रहणाय यद्यपि प्रशब्दाश्रीयते।यंतु मंगादिस्यमनुपसर्गाद्वेनोत्पत्तिः स्यात्तत्र तु सोपसर्गेन।यद्यपि सेतु सोपसर्गाद्यपि सिध्यति।
३ यीति।प्रयोगाभिदोच्या नोनुपपद्यते।मोभिधायिनोव्यावः।सत्तृप्रकृति त्वेनाख्यापना।णाभावत्वा।तु यः।भावमिति।इच्छा।येत्य थेंः।रत्रौ।या।व्या।पाना।भाव
दिस्यार्थः।अत्र समासभ्यां दिति।प्रत्येता क्याद्विधानात्पद्दाविधित्वात्समर्थं पंचमा यथोपस्थाना।दिति भावः।मानि चीतादनुपस्थाना।तमापि सादा।दिसन
उत्पत्तिः।अथ वा धातु रवाविधि।शक्ति पणाहत्रुपसर्ग क्रियोतत्वइति सर्पि तुल्यभावः।वानत्वनानर्थकेचोंतादिनैरकार्थीभावाविधयत्वात नर्पिदा
विषयत्वाच्च वाकाणि भिन्नार्थीना।द्वयध्वनाधकभावाप्रसंगादिति भावः।नाव सत्याश्रिति।अनर्थः प्रत्यजावाग्रहणान्द्रवति।प्रत्ययसंज्ञायामिकत्वेस

नेयद्रोषः।कर्मणादतिनैषा धातुसमानाधिकरणापंनुमीकर्मणाघानोरिति।किंतर्हि सपत्नयोगे यथा यस्मीकर्मणोपेवाद्रूपवदिति।पघदपन
यो।णयाधु।किंवसादद्युपाशिनैषाप्राणि चिवीयीति चिद्दयीतीति।एहोपि व्याप्तुदेशिवमादेनकर्मणोधातुरूपवाभवतीति।कामंतन्येनैनयदेतुना।सु
जोयिकत्वेभ्यः।भुहं तेपूत्र भिधातीति कार्मणाय सत्यात्मत्वपदइति।नत्वेभ्यः।अत्र सामर्थ्यान्नभावं घ्याति।कथम सामर्थ्ये मापिसत्समर्थ नवती
ति।अवचनानर्थकोवचनानिस्यत्वात्मनः।यावच्चनेऽध्यानर्थकैः।किंकाभंशात्यानिमत्वात्समनः।इहदोप चौरिनिपदस्वाहश्रिपदाद्यसमा वतत्
न्द्रवतिवाक्येच प्रत्ययाद्युः।तत्र त्वभावितेरुन्निविधयेनित्यप्रत्यये प्राप्रेवा चच्चनेनेन किमन्यत्।कोपि भिमेवेधे।अन्यदतः संज्ञायाः।नच मे
ज्ञायाभीवाभावाविधीनेतान्यपान्त्रा होवाच्चनेन।तुमुन्नेताहातस्य चतुम्वचनेतुमुन्नेताहासन्नचे क्त्वा।नतस्य चतुर्मुनोःस्वस्व क्त्वा।कर्तृ भिन्न
ति चिकीर्षतीति।इच्छन्ना हाधिकृ न्नमाहस्मन्व क्त्वा।तस्य चविहोन्तकृ चेतन्व्यः।कुर्याभिातीच्छोनि चिकीर्षतिः॥ ॥
तितन्निवेचन कार्येविकृत्यप्रसंगात्तनुत्वेताविति।लच्चेतेनसह गां भवतीति भावः।वचनसामर्थ्याच्चोपपदेष्वचगंतुभिचायचेतदीयैर्वमन्यत्पयोभवतिइ
च्छायहणप्रत्ययपर्युनिर्दृशापाव श्यकत्वेच्या च्चत्रचोदयतितामुन्नन्नस्यपदत्वात्मुमुणोन्द्रिकृतोतिशामत्योयाइह नत्योपादीनित्रा क्त्वेतिनेयदोषगतुमु
नोलुकोचाहोशत्वादहिहत्वाच्चलोपादित्यमविधिश्यंतीति।एतत्ति क्त्वा सूत्रन्यास सिधानोमित्समनोविधानोभावाद्दाइ धातुकर्मतान प्राप्नोतीतिरकी
र्ष्यतिति किंत्वविधानेतापकमाख्यपणामिश्र सिद्धे॥

ऽत्रोशंकायामिति। आशंकायां संभावनात हि विशेषार्थाभिधायिनो धातोः स्याद्येतत्पक्षः। स्तुतुद्विषतरतिना स्तुस्यतीयात इति षष्ठ्यादिरूपच्यते वर्त्तमानसामीप्य
इतिसप्तमत्ययः। अत्र मुमर्थनीति। मूनत्रेतनं विदीर्णवितानस्य श्रिपत्वाद्वाध्यायस्य भवेदिति पंचायर्थे च किञ्चनाकिति त्रैति। कार्ये णो धानुमीयतइति छायानुमा
नकारणे। कार्यैस्यानुमिति वायस्तवमसदसत्त्वानंपसत्त्वकश्चवहारात्। अप्रपकार्यानुमेयत्वात् अप्रयाणस्व प्रयुज्यते रस्येन उपमानादिति परिच्छादिनि केनेयाच
नेदचेतनेषुनानिमित्तछादिनतादि छायाः। कार्यमितिमतायां हारान्तरायां द्योतयति च्यामेयनानिरूपेनैतिनिरुपार्थे नेत्यर्थः। कृपायाः साध्येन स्वभावश्चादर्शनम्

आशंकायामचेतने प्रवृत्तसंख्याने। आशंकायामचेतने प्रवृत्तसंख्यानेवर्त्तते चात्र धमात्तु स्तुतुद्विषेतकूलं विपततिवृत्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्येवं
वेमन्यते चेतनावनत एवतद्वर्तीर्वतीति। कूलं चाचेतनं। अत्र चेतनगुणगीणनार्थः। आशंकायामिति चेत्तदुत्प्लापि सिद्धं भवति। कूलं समर्थनीति। न वास्तुम
कारणं त्वादिच्छायादिप्रवृत्तिवत्पत्तिर्न तवात सत्यं किं कारणं तुल्यकारणत्वात्। तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूलेऽप्यचेतने। किं कारणं
इच्छाया हि प्रवृत्तिरुपलब्धुर्भवति। यथा सो कटे चिकीर्षुर्भवति नाशं चारणा प्यनिकटे करिष्यामीति। किं तर्हि सम्प्रदेहु स्तुकीरपस्यायातिहस्या
ततइच्छायामतो कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदानि जायन्ते देशान्तरमुपसंक्रामति। श्वानः स्वपत्यपि मुमूर्षुर्वः एकान्ते शीलयाः प्रमूल
स्या प्रभवतिउपमानाद्यसिद्धे उपमानाद्यासिद्धमेतत् अस्तु तुद्विषतरस्य स्तुत्तुद्विषतो पिपतिषतीव पिपतिषतीति न चेति। एते नोपमानमसि।
इचेतनं हिदृष्टेवेच्छा॥ ४॥

नतृजपत्वादिदत्तदिति यरामश्चंदिर्विषयं पक्षगोचरत्वादुपमानेन योग्ये उपमा च स्पेदत्तेदिति परामर्शोभावादिति भावः। इदं प्राक् प्रयोगे तु स्तुध्याणीपत्ति
विपतते दितीवनापतितान्यतीवगच्छति देवदत्त इति। यदिपृष्टीन चन्यन्ते पूर्वापमानेन भवतिकिया च समर्थस्याद्यपेममात्रेति नेत्यनत्त्वा सेभवत्वयो
॥२॥ नन्वेवहेतुनामेकस्य पततीत्यभिधीयते। आतोतत्वेन सामान्यादुपमार्थो न विघतइति। किंच जातीयानां न क्रियायाः सोदृश्यन्त्वान्नि। ध्येमु
मैदेवाच्छतीति। अचेतनेहीति। इच्छायाइहस्य सत्यमत्तायामिधाविस्यादिति तदर्थे योपमानत्वं तत्र इच्छासदृशोविद्यायोरस्य भवतीति। गौणानुकथा
यप्रकीचिद्रस्यापिस्यानोगौक्रियतेः॥

॰दे॰ २
१४ सर्वस्यैवेति । अत्रामोदितवदर्थेनेति भावः । आर्धधीतीतिवर्जः सत्त्वभावानां चेतनत्वं प्रतिपादयतो नत्वर्थः । वेविचित्र्योगात् वयमाश्चर्यं नामूर्त्तत्वमात्मनं चेतनत्वमेवम्भावः । सर्वं चेतनेत्य
वनौषधयः इति महति । अत्र श्लोकार्थो नित्यसरणाननुपरत्वं । तत्रैवेतः श्रोत्रेणनित्ययानेनेत्यपाणामभ्युपगमेनवतीति मन्यते । अल्पमात्रं नियमेऽविचार्यते प्रत्यये नत्रपायोगरवत्वं खलु
पात्यते । कृत्वल्यूलत्वा गौनेवासिद्धत्वाच्च गौर्विकारणाद्ययावाहितात्मयस्य इत्यपयर्थमिति । अत्र च दतीति तेषां दिक्षुत्व वनस्पतिषु भावः । एवमन्यत्रापीति श्रोत्रियचेति
न्यस्यावेयप्रतीत्यर्थः न तु कामयतइति संचभवति । अत्र चेद्दृति । विषयादयस्मिन्धनो चेत्क्रमणादिकाम स्यामनमात्रे प्रयत्नभेदाद्व्याप्त्या वोभयेषामेव ।

सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ अथ वा सर्वं चेतनावत् । एवं ह्याह । कंसकाः सर्पन्ति शिरीषोऽयं स्वपिति सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति ॥ आस्कंदतस्पिव
केऽस्य नेत्तस्मादिति । अयस्कान्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति शृणोत ग्रावाणः इति । गृहेषु धर्मेषु देवः पचते । तत्रन्नहायते कस्य पायमर्थमन्त्रातवी
पततीति । इदं दृष्ट्वा भाविनः यथैवैकः त्वं मन्यसे इति कर्तृत्वं मन्येष्वाणां अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य क्रियायामिष्टत्वेन दृष्टं निपात्यते कस्य चेतनि
पात्यते कोऽतिकर्मणः । अथ यः ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति कस्य वितन्मे । इदमेव कर्म । यथैव ग्रामं गच्छन्निष्टतम ग्रामः प्रागेव भिक्षतीति गत्यर्थे कर्म
णि । द्वितीया चतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः । एवं तर्हि गमेः सर्वः कर्मीभ्यते । एवमप्यनीप्सिते ग्रामो गतिमिति परस्य वचनात्तस्य ग्रामेन्तनलेन ग्रामस्याभिधाने
न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेः सर्वः कर्म इदमेव कर्म ।

इत्यस्यैवोभयेषां सम्भवात् अतः स्वेतिभेदतिप्रोक्तिर्ग्रामाः मनस्विकल्पितमस्यिक्रियायोगमयमीप्सितं नकेवलं ग्रामो नापि केवलं गमनं इत्यर्थः । अथवा भिन्नति ।
इधिकर्मत्वे ग्रामस्याप्तिकर्मत्वाभावात् द्वितीयाभावः । मा भूदिति । यथा ध्येयः साधनेषु कर्मत्वमत्र कारः । अस्य यते तत्र गमने सिद्धा ननु ग्रामस्य कर्मणः स्वत्नहीति
इत्यन्ते यामोऽगतौ मित्यत्रानस्य ग्रामार्थत्वात् प्राधान्याद्धिकत्वेऽपिः कर्मणोऽकेन शब्देनाभिधाना सम्भवात्य धाने कार्यसम्प्रत्ययात्ते ग्रामस्यैवाभिधा
नेस्यकरोण भवतीत्यर्थः । द्विक्रियायायास्यारव्यातत्वाच्च स्वात्मा धार्म्यमितिप्रधानक्रियाया अप्यभिधाने गुण क्रियायाः कर्मभिहितत्वं च कासनात गमिक्रियापेक्ष
द्वितीया चतुर्थ्यौ न भवतः ॥

अथेति प्रयोगादर्शनात्लक्षणस्य सम्बन्धाख्यानात्जितमभवितव्यमिति । कृत्वादिस्त्रापाः तस्मात्प्रत्ययेत्स्त्रानामभिहितत्वादप्रयोगः सन्नुभवतीत्यर्थः । ननु ही
ति इष्टियोगो व्याप्तमेव छायायामस्थाने नातमन्त्र ग्राह्णोर्तातिभावः । एवं स्थिते तत्वतो त्वचर्यद्विभिन्नोपित्सुप्पिन्पेन गाढ़तो व्यर्थः कृमेत्यर्थः । तथाहि । कृ
म्भिदार्थस्यापचारतोऽथापि नानार्थविषयामिलाखे वेत्यादि । तदेवैकायरतिलक्षणान्तं हेतुत्वमुक्तमित्यनेनातु मुनेः कालत्रयमानात्ये विधानमात्मैकादि
ति । ननु प्रमाणमेता त्र्याप्य निशी प्रत्ययानि वार्पे तात्प्रतिव्यक्तिलक्षणाप्रवृत्तौ वा चनि कौनिषेधः । न्यायाकृति पदेन [illegible] लक्षणाप्रवृत्तौ तत्र प्रवृत्तेः प्राकृत्यत्र

अथ मन्तव्यमनभवितव्यमिति कीर्तितम् भिक्षुतिविशेषेविंतुभिक्षुतीति । नाभवितव्यं किं कारणं । अर्थात्यर्थान्यर्थः शास्त्रप्रयोगः । अर्थे प्रत्य
यविद्यामीति शब्दः प्रयुज्यते तेन कौतो नकर्वा नस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । ननु हि दान्तानि मदेव भव
ति एवमिति भिक्षुति एव विवक्षतीति । अस्तु चाविशेषः । एकस्याचरणोऽविः साधनं वर्तमानकालस्य प्रत्ययः । अपरस्य तु साधने सर्वेका
लस्य प्रत्ययः । इहापि तर्हि एकस्य वेः करोतिविशिष्टादिः साधनेवर्तमानकालस्य प्रत्ययः । अपरस्य वा सर्वसाधनेसर्वकालस्य प्रत्ययः । इ
हापि तर्हि एकस्य वेः करोतिविशिष्टादिः साधने वर्तमानकालस्य प्रत्ययः । अपरस्य वा सर्वसाधनासर्वकालस्य प्रत्ययः । येनेव वाक्येन वि
हेतुना एतद्वाक्यं भवतीति चिकीर्षितुं भिक्षुतीति तेनेव हेतुना शब्दान्तरेण प्रयोगीति । तस्मात्सर्वेनैतानर्थः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनापि पक्षेन वचनारम्भि
धानेहेतिवक्तव्यं । अभवति हिञ्चुर्गुणे सपत्नेभीर्मांसविधानेद इति । शेषविवक्षां मतुपर्थीयाशेषेषिकौमतुपत्यवाच्यः क्रमरूपः प्रत्ययो नेष्टः सिद्धेनैतावत्सम
निष्पद्यते इति ॥ ॥ इति श्रीमन्नागवेतनेचार्यविरचिते वाक्यरत्नमहाभाष्यविवृतौ पाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं ॥ १ ॥ १

पाकप्रयत्नकृत्यसेभयचान्तरत्राण्युत्पत्तेरन्यत्रिनेभवतीतिन्यायान्तराद्रोपसंपद्यते । तत्र योगविभागैद्विविकः सन्नुपयोगमवति । शास्त्रापीभवः शास्त्रायोप
दः । तच्च भवत्युदकमिति पुनर्भिन्नानभवति । विरूपत्वमभवति । अथ हि च्वेभवत्यस्मिन् [illegible] च्वेरसंभवे चाहि चेच्छ्रोपः । चेत च्यादेशे प्रयोज्ञादीनि तद्दिकः सोऽपि
सीतिपुनश्च न भवति । विरूपत्वमभवति । दीहितान्तोऽत्रेति । सनेनान्यत्र निष्पत्तरति । सत्यपरस्य पेक्षाने । सा च व्यवस्था चात्र सोऽहंरूपेणसाननेत्यर्थो हा
रकमितीदृशानेनादित्यर्थोऽस्मयते ॥ ॥ इति न्यासप्रदीपवृत्तौ भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं । ॥

कैः१ शुषश्चात्मनः ॥ [illegible] स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ [illegible] मनः ॥ [illegible]
भवति [illegible] शेषात् [illegible] कर्तरि परस्मैपदं [illegible] यथा [illegible] सत्येयं [illegible]
यामिति ॥ आत्मनः [illegible] ॥ [illegible] आत्मन
[illegible] आत्मनः [illegible] ॥ आत्मनः [illegible]

[illegible] आत्मनः [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ आत्मने [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] आत्मनेपदं [illegible] ॥ [illegible] ॥ आ
हि ॥ [illegible] ॥ आत्मनेपदं [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
। [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
। [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] आत्मने [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ आत्मने [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ ३ ॥

महान्तं पुत्रमिच्छती।। यघत्रसन्नं तस्मम्बुदापावकायम् स्त्र पः स्यात्मातवाप्रत्यया खोभिधायोनपदट्टपस्यमन्तं नात्संस्यरस्य हस्मासाभावादुत्तरपदनिर्वचनमात्रं

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं सूत्रे तादृत्पत्तिर्यथा स्यात प्रातिपदिकग्रहणाम दितिनितदृक्षि प्रयोजनं नामान्त्र विशेषः सूत्रे तादृश्यन्तो सत्यां
प्रातिपदिकाद्या अथ प्रातिपदिके विशेषः सूत्रे तादृ स्यन्तो सत्यां पद संज्ञा सिद्धा भवति प्रातिपदिकात्सुप्तः स्यन्तो सत्यां पद संज्ञा न स्या
प्रातिपदिकात्तु प्रातिपदिकाद्यस्तु स्यन्तो सत्यां पद संज्ञा सिद्धा कथं आवश्यकेन: कादेति तच्चाविशेष प्रत्ययास्त्वेतादृ स्यन्तो सत्यानि
प्रमाणार्थं तदेव प्रातिपदिकाद्यस्त्यन्तो सत्यां विधित्वर्थं भविष्यति।। इदं तर्हि प्रयोजनं सूत्रे तादृत्पत्तिर्यथा स्यात् तदन्तो भानस्ये दिति
एतदपि नास्ति प्रयोजनं।। धातोः सन्निधीयते सन्निधाने भविष्यति।। अनेन कारणादि विधिप्रयोजनात् कामभवति न सात्र कारणाः।।
सात्र कारणास्तु सत्राकोत्र कारणाः परि शब्दान्तपरे शब्दापो सन्नामभवितव्यं।। किं कारणं।। समानकर्तृकादिच्छायां सन्यतो यावदेव हस्मय हरणी ता
वैतत्र समानकर्तृक ग्रहणं।। इदं तर्हि प्रयोजनं सूत्रे तादृत्पत्तिर्यथा स्यात् काम्यमभरदिति महोत्ते पुत्रमिच्छति।। न वा भवति महाप्
त्रीयति नि मवति।। यदि तर्हि कं भवति महान्तं पुत्रमिच्छति महापुत्रः महापुत्रमिच्छतीत्येतस्य पताति।। यदा त्वेतदा कं भवति।। महान्तं पुत्र
मिच्छतीति तदा न भवितव्यं।। तस्माच्च प्रायोनितरामा भरदिति।। स्वयम् क्रियमाणो विशेषः ग्रहणीक स्मादेवात्र न भवति।। सूत्रे तस्य
तेन भवति वाक्यानि तन्नसूत्रेण।। कथं।। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तन्नदादेर्ग्रहणं भवतीति।। अथ यदत्र सूत्रे तेन तस्मादुत्पत्तिः कस्मा
न्न भवति ।। ।।

नं स्यात।। ।।

टि:१ समानाधिकरणानामिति।समानाधिकरणानांपदानांमध्येएकेनपदेनापिगाम्भसगुणस्यैवेनेत्यर्थागमएतिर्भवतीत्यर्थः॥ षष्ठ्यास्यष्टिकृत्स्येयिता

समानाधिकरणानांसर्वत्राशक्तिर्योगादेकेन।समानाधिकरणानांसर्वत्रवृत्तिर्नभवति
कःसर्वत्रासमासविधौप्रत्ययविधौवासमासविधौतावत्।आढ्यस्यराज्ञःपुरुषइतिषष्ठ्यां
तस्यसंबंधेतेनसामर्थ्यंसतिसमासोविधीयते।पश्चात्रयथोध्येते।नतस्यसंबंधेनतसामर्थ्यं
यस्यचसामर्थ्यं।नततएष्यते।वाक्यंतत॥आढ्यस्यापगोरपत्यमितिषष्ठ्यासमर्थ्यादप
त्येनयोगेप्रत्ययोविधीयते।पश्चात्रयथोध्येतेसमर्थं।नतत्स्यापत्येनयोगः।यस्यवापत्ये
नयोगो।नततषष्ठीसमर्था।वाक्यंततः॥समानाधिकरणानामित्युच्यते॥ ०॥

संबंधोनकेवलस्येतिभावः॥ छ॥ छ॥

हितोपानुपपत्तिरित्यतः यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्य विशेषणत्वेनैष्यते तदाऽकर्मत्वाभावात् केवलस्य प्रातिपदिकाद्वितीयानप्राप्नोति नापि सम
र्थात् प्रातिपदिकत्वादुपाचरेण्या यावि शेषितस्याः पुत्रएवेति तन्नेऽपि चेष्यते तस्माल्लानस्य गुणानां प्राप्तकर्मभावानां तत्रस्थामकर्मत्वे वि
तत्समानाधिकरणपनिर्वचनाविनाक्रियत्वेन सविशेषणानामिति एककर्मकृदायपशेकार्थीभावविरोधादिति भावः आगमकत्वादि

अथकृदर्थत्वाधिकरणानां गतः पुत्रमिच्छतीत्येवं तानि रूढंयथि तस्य सविशेषणानां सर्वेषां न प्रयोगाः दृश्येरन्निति हितोपानुपपत्तिरिति हितोपानु
नोपपन्नामहान्तं पुत्रमिच्छतीति किं कारणं न पुत्रस्य कर्मत्वे पादि पुत्रीनेति पदकर्मत्वं तवाद्यर्थहितो पिवाक्ये तोहि सर्वीयश्च हितोयादयो नसुः अ
हता पुत्रेणाकृते महते पुत्राय देहि महतः पुत्रान्न आनय महतो पुत्रस्य स्वं महति पुत्रे निधेहीति तत्समासेन तद्वाक्यवत् न पुत्रस्य कर्मत्वे ति पुत्रप
वैयिकमेति तत्समानाधिकरणपुत्रमहतोपि द्वितीयादयो भवन्त्येव तत्राह हेतुसामान्यं भवति सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणमिति
न प्रयुज्यते इति वन्त्याय हेतौ हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते सम्बन्धाद्पाद्भूत गणवर्कत्वाच्च हितेन प्राप्तो
ति॥ एवं तर्थसमुदायानां मितिवत्स्यादित्यनेन हिवक्रव्या सविशेषणानां तद्भेदपरस्यायां विशेषणं न प्रयुज्यते च समुदायानां मितिव त्यादि
त्वाद् हि कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति आगमकत्वादिह समानाधिकरणार्थन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययोऽनेनचाय विग्रहार्थीयाकं न प्रयुज्यते महा
न्तं पुत्रमिच्छतीति नालो आकांक्षितव्यमर्थान्तरेण गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति एतत्समाहेतो यः आगमकत्वादिति नसमासः पश्यशादेः स्यादिति पदत्वा
मकत्वेऽभवतितन्त्रहेतौ लघपत्यासुंदयीति मागणवकमिति॥ ॥ ॥
तिलौकिके प्रयोगे तु मानादपि गाढ्यादिप्रयोगावाधार्थं प्रतिपत्तिवत महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महार्थं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिनो तीत्यर्थं
सिद्धान्ते च शब्दानां संकरनिराश्यानां न क्रियते नत्वप्रयुक्ताः एवं शब्दव्यवस्थान्यायादृष्टस्य भेदा अयं शब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमा
नार्थस्य चायं पेत्यप्रयुक्तो त्वादेयशब्दस्यापदेशो स्यापि न भाजनमित्यर्थः ॥ ॥

श्री: १ भावः कर्त्तां चेति कर्म भावप्रतिपादनपरमेतत्सूत्रमधिकरणादेरपि सुगाद्योघञादिभ्यो न चेत्येव भाव एव च लकारा इत्यनेन निमित्तमाधन इत्यर्थः
इदानीं च अभिहितमिति तत्र घ्रातीव तो स्यादि दर्शि कर्मकर्ता वाक्ये स्याकर्मकत्वात् भावे तत्र घञ्भावः च वेदशा अतिनियतविषयत्वात् कार्य्यात् काले तेन प्रतिया
इनीत्यस्यापि च वर्त्तनिरूपविषया कारणाभावादिति भावः। कथं तर्हीति। अत्रापि सूत्र कर्मणो भूतनभीवप्रतिपत्तिः इदं अधिकारए व कर्मद्वयमा कौमुदि

अथास्य कर्तृस्य कानि साधनानि भवंति। भावः। कर्म्मणः अथ कर्मणोऽकर्म्मक इत्याद्यापि विभाति सकर्मकः
यस्माद्यमर्थं कस्मिन्नपि धातौ। अभिहितेन कर्मणा तेन धातोरर्थः संपद्यते न वेदनामिन्द्रस्य कर्मणि प्रथम तत्र कर्मकाराख्या
ता कथनं यैषां सकर्मकाभवति। अथ नत्रस्थित्वा इतिरपि प्रत्ययिभा कुलमिति। अथ स्वविशेषणं तस्य च कर्म
णो उपमान कर्मोपमेयकर्मणा उपमानकर्मा तेऽपि तेनोपमेयनकर्मणा सकर्मको भवति। तथा अपि वाक्य
स्य नामयुक्ते इति। अथ तत्र कर्त्ता उपमानकर्त्ता चोपमेयकर्त्ता चोपमानकर्त्ता तस्मात् उपमेयकर्त्ता सकर्मको भवति। अ
पेक्षा हि कर्मणा सकर्मको भवति मुख्यतिमाणवकमिति अन्यत्रापि हे कर्मणो सामान्यकर्म विशेषकर्म च सामान्यकर्म
तस्मात् विशेषकर्मणा सकर्मको भवति ॥

मित्यर्थसंपद्यतीति मुख्यगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थतन्भावादिति भावः। अत्रापीति एवं तस्माद्धातुर्द्वयमात्रमंतर्भावयितुं शक्नोति। ननु विशे
षणमात्रावकाशिकमिति भावः ॥ ४ ॥

ननु चेत्। एवं चेत् तर्हि तेन परिहृते [illegible] प्राप्ति गमनत्वा गमक [illegible] विशेष [illegible] पुनरुक्त्यापत्तिः। [illegible] भावितिः [illegible]
[illegible] मुरुपतीति [illegible] पतनस्य चेः। मुरुकरोति माणवक [illegible] कर्मत्व [illegible] तत्त्वामानर्धि [illegible]
[illegible] लिः। गुणानर्धान [illegible] विशेष [illegible]
[illegible] मुरुपते [illegible] क्रियायां [illegible] माणवक [illegible] कर्मत्व [illegible] मुरुपतीत्यादि [illegible]
[illegible] तन्मुरुकरोति [illegible] मुरुपति [illegible]
[illegible] मतरोति। [illegible] माणवक [illegible] विशेषप्रतिपादनं नोपपाद्यते इति भावः। [illegible] माणवकस्य
[illegible]

ननु [illegible] कर्मत्वं [illegible] भवति [illegible] नियमः [illegible]
मुरुमाणवकस्य [illegible] माणवककर्म [illegible] करोति मुरु [illegible]
[illegible] माणवकमुरुमि [illegible] माणवककर्म [illegible]
[illegible] माणवकस्य [illegible] करोति [illegible] माणवक
[illegible] माणवकस्य [illegible] मुरुशब्द [illegible]
[illegible] ॥
[illegible]

[illegible] मुरुपतिः [illegible]
[illegible] माणवकं मुरुं [illegible] भवति। ननु [illegible]
[illegible] माणवक [illegible] मुरुपते [illegible]
[illegible] मुरुपदं [illegible]
पुनर्विधानाभि [illegible] मुरुपते [illegible] मुरुशब्द [illegible]
ति। [illegible] पुनरर्थः। [illegible]
[illegible] मुरुशब्द [illegible] भावः॥ ॥

श्रीकै॰३ मुहूर्त्तिरिति शेषेनेतिापर्देकिम्यभिरोहेकमैविस्त्रे पानेपश्चापं प्रत्यवेनविरीतम्युकं अस्मिंस्तयथा गोरोगिविषयपरूतिसुदनसदूहे गेवापर्देसंनेधुःपञ्चा
१८ चुगादुहिनायपमः।एवमुद्दःकोतिशेषेनमनपूर्तेमोप्रविशिपक्रमपावकेनेमुच्यते।अनेनैवन्यायेनमाणवकेमुहूर्त्तविरुद्धतैतिसप्ता
मातीत्याद्यन्यादः।अथबुद्धि।अथापिनाम्पृषणोपः अपनुमनोरेणपीषप्पषिद्वन्योरित्यर्थः अनुपमकत्वाच्चभवति॥ ॥तदुक्तंहरिणा
॥ ॥सदर्पीहाश्रुचेःकमैतदाचारवोचाद्दतो।नाशवाच्यमतोप्यकेपेचान्मामःकमोदिश्रुति।अथदहेति॥ एवमन्यान्नैतानकमे।गौतमपल्पीकः
कार्यनेरणाश्रमतो।तथाहि।पपत्तमानभवतितरेश्रुमाचयसमचाभिधानारवयपकमेणोभिधानापतश्रीतेनायत्तपनीसन्नुप्यपचापुत्रायमेति

अथयवीनेरमुमुपंपुगपञ्चतिवासंनमप्यफञ्चा।परमात्संनतारापमपः।पएअत्रपः प्रामामेनातराद्गतिभैवतिः।तत्रावधंपतिशेषार्थे
नाविशेषानुमपेकःयः मुहूर्त्तिकेद्दाणवकोप्रिते।मुहूर्त्तशिष्यनवाकोतिनितामाप्नुमिञ्चति।अथपुत्रेकमेतत्तनात्रयापागेनगृतमः।
गप्रकत्वारिह्यात्रिभैविष्यतेमुहूर्त्तपातिमाणवकोमिति।अपुत्रस्यनाभूवितपुत्रःपुत्रःदृष्यतपुत्रःकेननात्वद्याहुः।नभवितव्यमिति
कारणा।मशाहुनोकल्पान्त॥ अपरआहुःभवितव्यमिति।किंकारणा।भालश्रीयेवाविधीयतेमनःपौलयःकेननिरंशुभेनतिरेहुवारीति
।रहमनतमारोहः।नभवितव्यमिति।किंकारणा।गामानापनवावेनभवितव्यप्रत्ययातेनत्र।पश्चहापोनामनगाम्पते।रहःपुत्रःरथ्यते
पुत्ररति।नावीतातृचित्यपातेनगाम्पते॥वाचिप्रानाप्युपनतिवपः।काचिमतानपणानाभूमिपौत्रकन्याः।रहमामकत्राद्दरमिञ्चतिकिमिञ्च
तिवर्मश्रीरहतिमीचीरकृतीति।गौमामानास्वरनात।रमोकेवकन्यामिताहुः।गामिञ्चतिमत्योत।समानाहा।पर्वतोपतिरद्धीपुतिमपुप
तिकशेपति।मातात।एतौपतितलोपति
कलौभिधानापतिषा।नाहाहनेति।रथप्रहणमान्योधुकारएवभूत्रस्यनेननिर्मुक्तेविकियापेसकमैभावस्यार्थेसप्रतिषादनाद्दित्यर्थः।अथपमर्थः
।परर्ताक्रपाफलस्यकमेणो।श्राधास्वप्रतिपिपादयिषितेनरोशासमेवश्रूयते।पुत्रदएदस्मादिनतुभ्राजतेतःतस्याकर्मकेत्वात्कमेणियत्पात्
तारानहनधालुपृतिरिताप्रश्नाः।यत्पापचेनरथौधितुवानामुपादृपातस्वाभेकर्त्तुप्रत्ययःप्रपुत्रलाकमेप्रत्ययोन।प्रत्ययेनस्तेनकमेकत्वात्कमे
त्यवोनभवति।नाश्रीतातृचिरिति।नमपौतस्याकमेकत्वात्कमेणिप्रत्ययोपसमभवादित्यर्थः।गोपमानात्स्वरेति।अकारएवारणासमानाःतत्रत्व श्री॰
वणात्वमपातिपरिकल्पासंभवादकारएतस्यवमकमानोग्रहणं।अपिश्च्यापिस्थापिः।नान्यतीत्यापाणिदिहशंगातभावकारणात्तुमनतम १८
रापरत्रीनापोपन्यासि॥

काम्य॥ ॥आरितरत्ति। अंते पिकृत आरितकृतकृत्लसंपारत्नादिभिः संपद्येते। तत्त्वादिपरश्रेष्ठकृतेति तद्वकत्कार स्यात्सार्दि त्वादि। संलग्नानभवति। एव
मेतेपिकृत छिन्तत्कार्ये तोयत्नवेलोर्विद्दि त्रिपलापं संपद्येत्रि विरेण्डापथ्यपरस्थ्यः ननननुर्व धातुग्रणकि देनि। पूर्वादिलोपो निर्दितर ति। अपेतु स्वंतादि
दिनः। आयाचेति प्रापणाराः। किंच विशेष्यत कार्यतनन पनादपानि र्दिष्टपत्तरतिभावः। आवचति। विनुपदर स्रोति विकल्पादा संविधानात।

काम्य॥ किमर्थमत्र कारः। स्वार्थः विसर्गोतरुष्णो भवतीमंते। एतदुत्तंपष्या स्यात नेतरप्रित्यपोत्तनं। धातुस्ते एणे पंत सिद्धं। ककारस्य
तरहिसंतापरिशुण्णार्थः अपितम्य कारः कर्तव्यः। यतठनरपृच्छते। कास्य तु विधुत्करणानर्थकं स्वरयोर्भावात्। काम्यचश्चित्कारण
मनर्थकं। ककारस्येसंज्ञाकस्मान्न भवति। दरयोर्भावात्। ठकारपीभावात्। अन्वर्संज्ञानभविष्यति॥ ननुनलोपएवेत्कार्यं। अकार्यलोपः
ददप्रियात्र एककार्यपी वाप्पादुपरंशः। अन्ननगा यांना कार्यं चेदन्नास्ति। अथनिकार्यं पूरिष्यन एणमपि न स्यात्ठपरेयोनर्थकः स्यात॥ दर
प्रतिकार्यं अर्थविकल्पात्ति। किनीतिशुणा अनिपेधोप्युपाचात। नेतरप्रित्यपोत्तनं। भावे धातुकार्ये धातुकर्मारंभस्यगुणउच्यते धातोर्लक्षते
हिताः प्रत्ययः शेषाः आदे धातुकेष्वोनर्ततो नवापेपाठोविधीयते। दरंतर्हि प्रेत्यपो तनं। उपपद्दकाम्यतिकि तीतिमंत्र व्यारणो पष्यात्स्यात॥ एत
दंपनार्ति स्वपोतनंप्याआदि प्रिवत्किनीवेशोपीपष्यामः। पूर्वादिलोपः किंदिति संकल्प्यप्रार्थनोकित। पूर्वादिलोपोनिर्दिष्टः। अयाप्रकृत्या
विहितलार्यं स्यात। एवमपि नदेष्कः। किंपरतम्य भवतु कार्योनिर्देशः। मुपन्या तकचानुकाम्यचेति॥ अथवाठरसमेतता दृष्टानुविधिःठरमि
भवति। नवानुभंपमसारगंरह्यते॥ उपमानादाचारे॥ अधिकरणाचाधिकरणे वितिनरूप्यं। दरप्रोपयष्या स्यात॥ कुटीयतिप्रासादे। प्रा
सादीयति कुटयां॥

दहवाकाम्बरीति संपूर्णागोंकितकार्ये मन्त्रितत्वात्सर्वेः परिहृतः आचार्यपरिहृतः। अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययेकार्येविज्ञानं। उपमानाकृपा
शिति। उपमेयेपदभमीरा स्वतारूपमानमपिपदभ्रमतस्त्रिकभेदिवनद्यापसेनतस्यो गमाभ्रमवात्स्यान्तिका ॥ ॥ ६ ॥

कर्तुः क्यङ् ॥ सलोपश्चेति योजनं तु ॥ इतिस्थानषष्ठी । सकारोऽन्तःकर्तुं विशेषणम् तदन्तविधिः सकारान्तं सामर्थ्यात् सलोपः सलोपो वा भवति ॥ सलोपश्च इति
योगविभागेनेति । एककार्यतयान्तो र्वर्णलोपात् यं न नरो रेफलोपश्चेति ॥ वा सलोपे रमन्त्रात्पेचनमामाध्यर्थमपाठीनम् ॥ अप्सरायते ॥ मतोऽप्सरायते नाश्च
स्यादः न च पोस्थितः पदद्वयाह ॥ क्रियावचनत्वात् ॥ स्यादाचाराः क्रियावचनतोपपदे चरितत्वेऽन्वातु पानेहिपादानेति क्रियावचनत्वादिह

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ॥ सलोपश्च निर्देशोऽनाप्य कङ् पदे धीपुत्रे तिनम् वैचक्यलोप लेनैव कुरुःस्यात् ॥ यथाप्येतो द्वन्द्व स्यात् स्यात्पिकाक्रः
ऐश्वर्यपते । नेतरत्लिबाभ धानुशि पुः सङ् ॥ अनान्तवर्णशब्दःसलोपः पश्चत्वमकार्यपराणमिति ॥ तपयो कृष्णिवर्ण्को याममेसंचरारत्र
दृत्तेचानथा । तथा मेमेसंचरति । परिचरंरेवरत्नेपश्यतितमन्त्रानपति । सलोपश्चा । सलोपो वा तिनकृष्णो । पुष्पार्पतिपयस्यते । ओजोपया
मार्तिनी । ओजसोप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ ओजायमानो यो वाहितघान । ओजायते । अप्सरायते । सलोपो वा । पथा प्रपण्डा ॥ ओजस्तरा
स्यत्वभिवितयो । कश्यमानागमानपो अहितपानेति कृष्णसत्वानि दे ॥ अप्सरायः कारलोकत्वे ह्रस्वः ॥ क्रियाः अन्यानि वा चक्रीयते
श्यः क्रियातत्र कृत्यात् । अयरस्यते । अयराजापतेर्ति क्रीवते । क्रियायां आपुतो विहीयते । विहशपते किं प्रपानुने । किं पाठवचनताप यो
पुत्रेनेतरलिंगपाठनेन । ओतत्वपवासग्रन्थस्य । नैवनस्थि आरिस्यते । कृपावचनतावगन्तव्यं । इदं तदि यपाठने । अवग आदि
कीमानिहनु । अथसपाक्सकारस्य सपाप वास्यात् । मा धरेवा गुणीभ्यस्तत्वेन भविष्यति । इदं तदिनि प्रपाठने । अवगं आन्वकानिकी
वात्केन । विषुदर्गवक्रुकाम्ययापशाममं जोविशेषमामन्वाप्य । अपयज्वार । सर्वज्ञानिपाठकं मध्यार्णाजन्यकृत्याः । अम्बुति
गरेभवोनिसिनम पी । नतारिरस्वरेणानुकृतमेकर्ते यः कर्तव्यं चा किं प्रयोजनं । आत्मनेपदर्थानुरूपपाठस्त्यमिति गल्के

वा नैवतु हि ॥ अन्ये तु कार्यैत्वात् एतत्सामान्यादि क्रियाशब्दितमाप्तिदत्वात्परिसमर्थः । अपश्वीति प्रातिपदिकात्पश्चाद्विधीयते नयन्वात्ते नपरत्वा
भावात्तो शुद्धात्प्रतिपदत्वं भवति । एतच्च मूर्ते भवति रूपेण समन्ते प्रातिपदिकं भवति व्चनात्समाप्यते । आत्मनेपदार्थोमिति । वासेः काय
स्यानुदात्तानुनासिकत्वेप्रतिज्ञाते इति भावः ॥ ॥

भत्वादि स्मो॥ हलन्तरात्तद्धितस्य भ शार्स्वीति विशेष्यते तेन हल्लंताना मेव कार्य लोपस्यास्य विलक्षणमिति पर्थः। प्रधानत्वात् [illegible] मेरेन सर्वे स्मो॥ भ शार्दि भस्यु
इः विधाप हल्लंताना मे लोपो विधीयत इत्यर्थः। अत एव न यकः पाटः स्यात् स्य हल्लंतानां। कुरिवा भसंज्ञा भवतीति। ये भसंज्ञा [illegible]

भसंज्ञादि स्मो॥ हल्लोलोपस्य प्रियो मेनापकार्य विधीयते तन्न पर्यवेत हल्लोलोपः। तेनैव सर्वो मेति निषेधः। प्रधानत्वेन [illegible] कार्य अस्मान्
चर्गश्चयो हल्लोलोपः। एव च हल्लोप इत्यसीति। भ शार्दि सम जनत [illegible] तस्य पदस्य [illegible]
भसंज्ञा भवतीति। द्विप्राति प्रधानत्वे च भगुत्वा [illegible] चनात। चियातेः प्रध्यानत्वेकः॥ द्विकार [illegible] भगवत्पद्य [illegible] चनोन॥ भन्नुत्स्य
कार्यः लोपने। भवति पोमेचवि धाने। भवतिनापराः [illegible] लोपयेत। तत्र चितेना [illegible] स्याद्येयकाड्र नभविष्यति॥ [illegible] पितृर्हि न सा
त्रेति। पृतपतेः [illegible] भवतिनापोगविलोपते भवत्य चैकाथ। [illegible] नवत्प्रामा [illegible] प्रामा [illegible] चननसा
माणंव। [illegible] भवति॥ [illegible] क्रियमाणे चोपते। [illegible] क्रियमाणे प्रसाक्ष्यापते। [illegible] भवति पया
समेवा [illegible] ननु [illegible] भवतिकुत्सा भसंज्ञा भवतीति। नभिन्नपुरुषस्मरणाधिकरणेन [illegible] पोपतिः॥ [illegible] पुंके
[illegible] पतेना
[illegible] विपरीक्षयेत। [illegible] विज्ञापते। [illegible] विपरीक्षा।
[illegible] भवति। एवं [illegible]

अभ तद्धितः॥

भवती [illegible] भसंज्ञा [illegible] लोपे [illegible] भवति [illegible] भसंज्ञा [illegible] भवति [illegible] विनस्या
यां वचनप्रामाण्यात् [illegible] भवत्य [illegible] विधीयत इत्यर्थः। [illegible] भिति। [illegible] इत्यर्थः

६०३

इह काश्चिद्विरिति। पदाघ्मनः शब्देना प्रमाणत्वाम्नयम इदम् अपरत्ति पदान्तरस्य पाद्ये विशेषणान्ते भवत्प्रमनः शब्दप्रत्त्विति विषयेपेतद् तिवक्तेते भन
सौ मस्य भवति। उदनाति। दूत भनति। अभिमुखीन मनतो अर्थमुद्दिश्य। अनुस्वारः अन्यस्य वक्तिलिङ्ग पेभवत्तु गद्गणेते नमनः क
ग्रेशो भने प्राशो नोपा इत्यर्थः कंदर तस्य भवतिन्यर्थानुमनः शब्देन स्पर्शो नावहृद्योहिरिति पदस्य तस्य प्रकृत्यर्थे विनिशेषणेन भव त्येतिनि न्याय।

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यंते द्विसद्दर्शनकाः अभिमुखनम समुखनम स उन्मन नमद् मैनमस्ततवनि त्यर्थेति। प्रकारि इत्युपसर्गाः प्रत्य
पार्थे विशेषणतोबाध्यान। अभिभवतो भवतेउद्भवतोद् भवमानिति। प्रकृत्यर्थे विशेषणेना। अभिमुखनस शब्दात् समुखनस शब्दा
त उन्मन सशब्दात दु मन सशब्दाद्दूति। पूर्वकं पुनरि इति वारपितु। स्वनेना प्रति प्रकृत्यर्थे विशेषणेनभवितव्या। प्रकारादि कु
प्रकृतेः पृथग्ते। परिप्रत्यया पर्थे विशेषणेषु याभवतेः पर्वग्नना। नेभिशब्दाः शब्दभवतेः पर्वहेतु। एवंहि विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रशादि
मात्रादुसानिः प्रत्यस्यत। तस्मात्रेव शब्दो। नेदटवं जायते किञ्चित्स्य स्या। कृत्य्याच विशेषण। प्रशादि इत्युपसर्गाः प्रत्ययार्थे विशेषणान्निति
चेत्प्रदेशोवः। प्रकारादि इत्युपसर्गाः प्रत्ययार्थे विशेषणानीति नज्ञो ये दोषो भवति। अभिमुखापते। निकृतिश्च इतिनिपातः प्रसस्यतप्र
स्तुतेहि प्रकृत्यर्थे विशेषणे। सोपसर्गा इति निर्दिष्टदोषः। सोपसर्गा इति निर्दिष्टो दोषो भवति। सुमनायते ति। प्रसस्यामिदम्
च्यते। अभूतस्वपर्यहिंवर्तनेषु। अभूतस्वपर्यहिंवनत्र्यिति नकृत्य। प्रतिविशत्रूजं। स्यपि। सुमनाप्या। इतिवचनेन अभिमुखनायिष्यते॥

क्रियते। प्राकृतप्रकृतेरिति। प्रकृते रेवावपुनाः पूर्वभजाः पदान्तरस्यार्थः। निपात इति। प्रभः शब्दात्कर्त्तृकर्मेतभनातद् अस्मात्ततिर्डेनतप्य
इत्यातिरे त्यस्मादेः पराद्धतस्वान्ता प्रकृत्यर्थे विशेषणानत्तृप्रमनायत इत्यादिरिति इतेसंपद्यतइति तत्रत्यातिप्रकृत्यर्थात्तुप्ये अभावत्त्रिपातान्भानुः उपसर्ग
स्यतु धातन्तमो वानतः पूर्वं प्रयोग प्रयुक्तःकारः नेतव्यस्यानुपनेशान्तुत्रुति रिक्रपराभावात्समासाभावात्यथैः प्रसभाकाण्डं ताश्च सन्निकृत्वसोपसर्गो श्रीः
स्यादित्येवनप्रसंगः॥ ४०

अवयवमिति।ग्रामशब्दः एव पुंस्त्वेन वर्तते साम। गंतार इत्यत्रानुमानात् क्रियाविशेषस्य संघातकः संशब्दः। तथा चैवाप्रदात्तस्येति परसवर्णो विकल्पो भवति
।उपसर्गस्य दृशानर्थकत्वाहात्र राव पर्यवेत् संग्रामशब्दे भ्युपगम्यमाने परसवर्णो विकल्पो न स्यात् तत्र ग्रामपुंइदंस्वैव वक्तव्यं संशब्दः संघातकः प्र

न्नेषु दोषः। अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गो दुसत्त्विवे कृत्वा। अं संग्रामयतम्र इत्येव मर्थो। तन्निपमार्थे प्रविष्यति। संग्रामयतेरेव सोप
सर्गात्त्रा मस्त्वात्सोपसर्गादिति। पूरि नियमः क्रियते। स्यो न सिध्यति। एवं तर्हि भ्रशादिषु उपसर्गस्यपाठांगवद्भावं वक्ष्यामि॥ पूरि पठांग
वद्भाव उच्यते। मद्दल्सपुद्धिवचनानि न सिध्यंति। स्वरविधावितिवक्ष्यामि॥ एवं चेत्कृत्वात्त भ्रसपार्थे विशेषणमपि। ननु चोक्तं भ्रशादि
षूपसर्गः प्रत्यपार्थे विशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः इति। स्वरेपठांगवद्भावेन परिहृतं॥ अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः। काकुत्स्थ
तान्नस्यार्थे स्य उपसर्गेस्य प्रयोगो न प्राप्नोति॥ किं कारणं। उक्तार्थानामप्रयोग इति॥ तद्यथा। अपिकाकः श्येनायते इत्यत्र काकुत्स्थ
त्वाच्चायार्थस्य। आड् प्रयोगो न भवति। अस्त्यन्यविशेषः। एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थं प्रत्यय उत्पद्यते। इहपुनरनेकेन तत्र प्रमनायत
त्वाच्चाचार्थस्य। आड् प्रयोगो न भवति। अस्त्यन्यविशेषः। तत्रासंदेहार्थं उपसर्गः प्रयुज्यते। पचतर्हि केन उत्सुष्ठपते। अत्राप्यने
उत्सुक्ते संदेहः स्यात्। अभिभवतो स्मुभवतो दुर्भवतो उद्भवतावितिः।
केन। केनापुष्ठादुदस्थेन पुष्ठात् प्रसेन पुष्ठात्स्यर्यसेनेवेति॥

पाणरूक्षेनाह्वयते। पथ्यारकुस्यद्रणो। इडम्यपर्णे। इत्यनयोः अधिः। नियमार्थमर्त्तुं संग्रामेतिपाठः। नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्गाः पृथ
क्रियंते। अतो धातोर्नेषामनन्तर्भावात्पृथक् स्मरणादिसिद्धिः। प्रत्ययार्थविशेषणापक्षे तु विरोधाद्रमतत्कद्भावविषयत्वं नाश्रीयते। असंग्रामयते
ति संग्रामयतिरनुदात्तेदेवेत्युपः॥

कौ·१ कोऽह्नतारि॥ पुरस्पृशेति। कंशुरिपगंतारु मसपः। उरुपेति। सुर्यमृतुर्गितिततोपास्यानि पारेश्च। पि अभिति। पितृगमनोमिति पितृयें रोति पत्न
२९ पः॥ पर्दिरति। परि एदुनप वीनवर्ततेनतरुपेनि धावपित रश्मसत्रमु शह भ्यापरेन पारे त्रेरूनेरपो भानारु सप्तवमवतिनमि रुति॥

सोऽह्नतारि॥ ॥ किमर्थः ककारः। पुनरह्निमति विधायै॥ किमितिर्न तिगुणशह्निमतिथि पीपुषा स्यान्। नेतरह्नि रश्यपानमं। धार्तु
धातुकारं धातुकयोरगम्पगुणत्र यत्॥ पुनोम्श्च विद्धितः। अपवः। श्रुष्मान्धातुक सैतोन्नमेता नन्वा पं धातोर्दि पीयते। न्वाहितारे
तिनोतिपरि सिकाते। मामा मयुरुणा यलाहि। कुमा माम्परुण पुना पैद्या पैः। पुनः करुतिः। नापनानादि पीयते। इह तोर्दि पम्पह
त्रुः समपरिभाषेति। नापरुन्नादि पीयते। इह तोर्दि आपसमस्नतोर्दि ते नानिक्षु आग्नी निनापमापनादि पीयते। इह तोर्दि मायर
मोति। पुनरुःसीत्येवतरुकमं। तुरुणपुः तुरुणपुः परुणेपुरसिन्नमथै। इह तोर्दि प्रधानानां पुत्ररूपकापरसिरो पन्नं। तत्रु किंचिरुह्ण
मनुवर्तते तरिह्नामापृधाप्यानत्वारुतापनो ति। किं पुनः कारणं तत्र किं इह्णमननुवर्तते इह माभूत। तुरुपाप्तुसुपति। यदि त
त्रकिं इहुणमनुवर्तते॥ पश्यामि विहितं भावेन घासीतिरिह भावे कुतस्तरुणानिन्निर्दिश्यते। यदि निवर्तते। कृपमस पावमुपेत
मनाममहरति। न्व्यस्वतेस्सपानसपतेरपसा। अपवाडादर्समन्तेन रपत्तुन्निर्धिः। कर्यमभवति। यदि डादस्मनं तदनुः। नायैः कि
इहुणो नानुवर्तते मानन। कस्मान्नभवति उरुपापुसुपति। डौरमतार। अपवाद्भ्य स्वन्त्री द्वर्दानं डादसे इह्मतेभविष्यति। नद्या
उपगमापेतुगपत्नदोर्मभिलापा पुनरत्परति॥

श्वसपेतः कंधारिपमेतस्यासपा। नसरुयेतेरि ह्यानातेन स्पद सपेतपुनः। न्वर्थ वेति। न रो श्वसर्पेपनरीर्पः। क्रिपतरस्यपर्वः। परीतिः। स श्री·
नेनककारः प्रसाप्यातः॥ २१

[illegible] ॥

अथ [illegible] ॥

कि [illegible] ॥

कर्मणि॥ ॥उद्वीचोस्मिंनि। तुल्यमर्शत्यामकथमेसर्थः। अनयोतोस्मिति। व्यपानयरेकर्णान्त्रः हवेस्यसर्थः। हनुवत्रनरोतारन्नुमस्नन
सहचौपितेचौर्नेतस्यामुखमेरे ग्रान्याकृच्यपचानेतातत्तपचयस्योरिस्यर्थ॥ कीदरति। व्यापानमरे ग्रणात्तः। सत्नमस्यानीस्यर्थः। अनगिपा

कर्मणि॥ ॥एमंबरन्नुच्यते। कोपंगेमंघोनामउद्वीचोस्यवातमौतोस्यवामंघोगेमंथः। पंपेवंहनुवत्रनुरतिनकथ्यं।
इहमाभरत॥ कीटाग्रेमचवत्रेपतीनातत्तर्हिवकव्यानवानभिधानात। नथावकथ्यं। कस्मात्रभुचौतिकोदोगमंचत्रैपठे
ति। अनभिधानात्। तपसः परस्मैपदं वत्तपसः परस्मैपदं चातिनकथ्यं। तपस्यति। कथ्युतपस्यतेत्याकर्त्रिगौपुरस्यैः। औरस
त्यातमांवृष्यति। कथ्याख्याप्रा। कनाचेतिनकथ्यं। कनायते॥ गाहुतेगा अपदा। पुगुपूका। कादापोदा भादा नुथाव्रत्याग्र
हणंकर्त्रेया। अपदाअपदापते। अपूयपते। पूकापूकायते। कादाकादायते। पोदा पोदायते। भादाभादायते। नुथा। नुथायते। नुथायत्
क्षायते। स्तुहिनत्तुरिनास्यावात्। स्तुहिनरुहिनास्यावेतिवकथ्यं। स्तुहिनायते। रुहिनायते। नोहगुत्तु नीहरणातेतिवकव्यं। नीहराणते॥ समय
हिनः॥ कर्तुर्वरत्यानापिकर्मतिमर्थेरेरुमामत्तमसुखेनर्थपतत्रमस्यापकोरवरत्तुस्य। कर्तुर्वेरस्याथोनिमकथमानमिथमेषमान्ति॥ कि
कर्मणि। कर्त्तुरितीपंकर्त्रेवितु। तरल्याथामिति सूत्ताकभूते। सपपोवातत्रनोवरपतेमथोपराणकर्तुर्वेरनेवाभीभवति। नकर्त
मुहूर्तेनवरस्थेभिमतवर्ध्यते। किंतहिंगुस्वारी अभिमतवर्ध्यते। कर्त्तुर्वेनिगुस्वारीमीति॥

नारीतिं। एमंवापतरतिवराहे। तेनकोकिकेरगंपोगेनवितकर्तेणसंवाभिपानं। नतवोंतरस्यसर्थः॥ मुस्लोरिभ्यः॥ ॥किंततेहीनिविरत्नावः
कर्त्ता। एमंतरणाभावात्कर्त्तेयरहणाममन्योमुखायोगुविशेष्यते। कर्त्तेयरहणंवमुवंमस्नुगोतिमयोनुकर्मणोरे वं॥ तत्नयुनेदापताफ्रा
त्नमपंनंपोनिमरस्वारोनिवरपते। तरापतसंपानानमरोपमपुर्वारिवरने॥ ॥

नमोर्थमित्यु ॥ ॥ प्रकृतेतरत्वादिरिति नमस्येति धातुस्वरूपादर्पितं निपातनमः शब्दस्य शब्देन गतवयवस्य स्पष्टक्रियोपेतः परमेश्वरे पेतस्य ... विषया
नावयवार्थेनान्वयस्य शब्दः पूजावाचीशब्दस्येतरभिन्नार्थः। ननु चेति। अयमाशय इति प्रसिद्धमेवोक्तमिति पक्षान्तरमपि नेति भावः। अर्थे च तत्र इति अयमाश
इत्यस्य तु एवं सत्यनावर्थवत्त्वादिरिति भावः। अपर्यवेति। अपर्यवसानानुपपत्तेः नमस्कारः एव तु अपवर्गस्य वाच्ये ... परिहृत्यन्तरे। ननु कथं नमो

नमोर्थमिति। नमसः स्वार्थे विहितो यावान्नुपपत्तिः। नमसः स्वार्थे विहितो यावान्नुपपत्तिः। नमसः स्वार्थे विहितो यावान्नापपद्येत। नमस्यतीत्यत्रापीति किं
कारणं। नमः शब्दस्य नपोगे नत्वर्थोविधीयते आपाद्यतेति ॥ प्रकृतेतरत्वमिति। नमः शब्देनयोगे नत्वर्थो विधीयते। नमस्यति शब्दस्यापि
ननु च नमस्यतीत्यत्रैव नमः शब्दाल्लिङ्गे स्वाध्याप्यासीत्तु निमित्तकः। अर्थे चेति। नमः शब्दस्य प्रवृत्ते। ननु नमस्यति शब्देन नमः शब्दस्य योगे नास्ति। अथ
वा पूर्वपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। इति वार्तिकबलाद्वि निमित्ति। भावादिरित्यतस्तथा योगे निर्देशः। कालादिरित्यत्र स्वरूपे योगनिर्देशः
कर्तव्याः। नमसः पूजायां। तीर्थस्य पीत्युपपाद्यते। अतः स्वार्थयोः। अंशेन समासे। तेन यतः ... नेयादिप्रानेया पूर्व ... व्यक्तेनयप्रयोगे नेये
ति। किंप्रयोजनं। क्रियावचनतायाः स्यादेतन्निमित्तप्रयोजनं। भावार्थप्रकृतितोषुपपत्ति क्रियावचनानाः कालादयः परतिपूर्व ... पननापलाधात
वरत्तिधातुसंज्ञाप्राप्ति ॥ कथं हत्ता तापके धातुसंज्ञा वचनेन नमः ... तिव्यस्य प्रत्ययेनामुक्त्वा तिर्यक् स्यात् तापरे चात्र क्रियावचनेता न स्या
त्। धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् अनमामपि धातुसंज्ञायां तत्र प्रयोजनं स्यादिकं कृतां। कथं नेतव्यः एतद्योगविधीयते। साधनं च क्रिया
पादः क्रियाः भावाः साधना भावः। साधना भावात् समासे पि धातुसंज्ञायां तत्र एतद्योगेन स्युः। पक्षपतित्वापेः क्रियावचनाः कालादयः परतिन
तः एव नार्थतापादानवरति धातुसंज्ञाप्राप्ति
कार्येव भवत्यादिरिन कर्मणः। नमस्कारेऽपि विना एव पाणि प्रसङ्गर्थे कारकविभक्तिरेव भवति। कालादिरित्यत्र। करणग्रहणस्येष्टत्वात्ग्रहणे नव्याय
धानादनपिकारे साक्षी प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनार्थवत्ता। सपर्यवसाय्यपि वचोपार्भितपाद्यन्तरं ॥ ॥

परमात्मा पुनरर्हता। शरीरं तत्स्वास्थ्यार्थो क्रियावांश्च पल्लवो निस्कारकत्वं तत्स्वार्थे ज्ञानं पञ्चपर्यायोऽर्थोऽहं तीर्थपादश्रीनाथौ मते। स्तीर्थकता पुण्यवान् विशेषेपि
स्तापं ताना। पुर्यत्रिः स्पारे तत्स्वार्थः। नापाम पुनर्यति। हैतीर्था रोगोयाति परिशाटि धानान् तस्य ने र यत्तु च ने त्वार एवं तन्त्वात्तु न भामा
एषां तरमा पुन उत्सर्गो निर्वर्तिता। तस्या र पल्लव पातं तर स्युः क्रियावान्विपुलमा पुनेमात काप्रणः परमात्मा पुनेनोलपीतर स्थाः। अथ यदि ति। स्य

ननु वेदे यथा तन्नं स्यात्। परमात्मा पुनरुत्सर्गो निवस्त्वामीति। न परमात्मा पुनरुत्त स्यात्सर्वितत्त्वे। किं कथं। तां। मात्मनु हृति संबन्धि शुद्धात्मा पं मे
वे पि धारणात्त्वपुनरेव मात्म कृपापरतत्त्व सर्वे पुनर्भावं सपुति॥ तपथा। मातपुन नितत्वं पिनं मिन्युश्च पितयामिति। नचोयाति तस्युपां
मातरिस्तु मिथ्या पित ति। मे वंधारे तत गमतो। पापस्मता पुत्रस्य पुत्र पितापि। एवं विष्णु पि सुरं धारे तत्तगं तस्य पापस्य धानार्थ
तत्त्मा पुनर्मिति। स्युष्मा पाततनए रश्जारपः। नैवेद्यस्था स्वादि युगेतो क्रियाप चनता चगामते। कः तत्त्वोपयोजन्यथा चार्युः
चिरपतिा। कचिरस्थानारिशति। कुलिन्नापतु मत्पत्नी रशानु कुलेषु। कथमिति स्यत्वु धानु ध्येर्हं चित्तिा॥ अथ यचाशाका मेवायो
र शानमकर्तु। कथा कुत्सारति नवे तेत। कराणे न कुर्वन्तः। करोति स्य। क्रियापा मामामेव वर्तते॥

मिथानशक्तिस्तावान्यारं तत्वेषण पथ्यो रेशानं निविशेष क्रियानुव नतस्य मिद्धत्वा रहितार्थः। विन्तपमीतिति चिवंवेनि। अन्कुरवतरति वोत
रिकस्य रूपं स्यनेन कं मारो मात्मा पती स्पर्येः। क्रियापा मा मा स्य हृति। सामा स्यनु च वि शुणा ण मासे पात्क श्चिन्मत्सपः कोनोदि शुधेमवतो श्री॰
स्यर्थेः। न चैव रत्नाश्रद्देनकत्वात्स्य निद्धदेः। नपावे निधामावान्॥ २३

क्रियावत्त्वं न केवलं कर्मेति देवे नैव हेतुं नामेवा
देशात् क्रियावत्त्वं नाम नैव ब्रह्मादयोपि तत्समर्थं एवं न

२६

मुक्तीमन्त्र॥ ॥कपोरेश्वरह्लीमति।किंचित्काशितयोः कृत्वात्स्मेशेषशाशुत्वाक्वांतर्वाणीवितिग्रथ्याः।कं सूर्यातलनमिति।हस्तिक्रनीलेनक
स्माचाकृपेतरसर्पः।श्राहोत।स्मैवविभ्रपचपिवहरीकृत्वापाश्रुपलोपूस्यपद्मग्रनपापिवाचविकंकनस्यानिमतो।स्वपचाव्यन्यूस्यपदश्च
नपथ्यस्यस्यातिन्रः।प्रहश्रालायस्यानितल।स्वम्स्यकृतेलोपदति।स्वतगुणाशापाद्दननेनाकमलेलादेः।ननुलोपणस्यातिनगुण
लकयमकाएयत्रोमति।नेवदोषः।श्रोत्रामत्वास्यातिवद्भ्रवनमतिवपः।क्रियते।एवंपीस्यानिवद्भ्रवनिपातनात्स्य।त्रोमोपूर्वविध्यभा

मुक्तीमन्त्र॥ ॥रमोरहस्तिकुलीहलः।हकार्यतो।हस्तिःकलिः।स्यतिहृत्स्वगाह्यःकस्तशाह्स्थ्याकाशितः॥कपोरेश्वरहलं।पा
विकारेनोतयापालेविपास्येत।किंमपाहने।हलिकुल्या।रत्नानिपातनात्कपोतेमनतश्चत्रोमाभूदिति।स्यनहस्तनस्यनेकन्व
न॥नेतरलितयपाहनेन।रकुस्तोपश्च्यस्यापिनाम्नेतिगतिपधोभनिष्यति॥हृहोकृत्वापालोपः।तत्रालोपरंगभवति।र
हपिहमेनपापहः।कृत्वाभुन्याचरतो।किम्भवकृनेवापनारहुः।निसात्सापः।कृत्वावावापहहूश्रामोति।स्वकृत्वायमापार
हुश्रपहिम्सा।कृनोपिश्राणवाभान्सकृतोपि॥स्यनिमालोपः।स्वमस्यकृत्वापूर्वहूश्राभोतनस्याकृत्वापा।शाङ्गस्तु।स्पेनश्रानुवनि
धिमानिस्याभवति।हृहृस्यानितलापः।स्वमणकृत्वापूर्वहूश्राभास्पुनसाकृते।शाहान।स्यशानुवनिविधिवनिमोभवति।उभयपा
रोनस्यापापवनाववहिःहहृकृत्वापालोपः।तत्राल्लोपरगभवति।स्वनपुनःमतिहहिः।क्रियेतलाकृहतिपदापिपानाहरिः
हहृशोपकृत्वापांस्यमेवलूप्यते।तस्मात्मपद्यते।हलिकस्यारत्नानिपातनेनस्नानश्रतिरायाधीति॥

वातस्यानिवद्भ्रवएवनस्यात्।पूर्वप्रिमित्रलस्तापीमित्रस्वभावाचतहिस्वपापिवहरिशाहवालपतारभेदस्यात्रिमतश्राहृतेतश्रापासा
द्रूतनिमलेकचिते।वतनमकृत्वापकृतेवद्रूरश्रामाः।नियतेनकृत्यांस्यापन्यूनास्यापलमप।पाभिहितो।मतेवेनेरपातिपरिकृहात्वोर
निर्लिविमिदवपंचापश्चिमाहः।ननुततकशोलस्यादिनानतुधालवीनिपमः।क्रियते।तन्नानमतिक्रोतनानेनसारएतहिस्याशद्पाहि
चोरश्रेनानंमूर्तकशतिमानकसिनलारोमापिहत्स्यापिनिलवेवा॥

३
४

धातोरेकाचो॥ ॥हलसमभिहारे येनाम प्रत्ययेऽभ्यासेनेकं प्येक कालस्य भवति। धातुना व्याप्तुं क्रियपैकेन पुनः पदेरकेन पर्यायेन अस्य पुनरभिधानं तथा
भावनिवृत्तये एषा यो रूपमानना हानु जा भृत्या पाठे॥ यथि प्रयणारी येन कमतु मानाय पापरत्व एषा गा भावा जु क्रियास मभिहारो नमभ
वतो नित्य मभ्यासः प्रकृति। समभिहार इति को पूर्वान्ति। रत्नरजह दिद्य पयी ज्ञात्वे शस्नुर्याच भारद। समभिहारो इति प्रयुणपकेदि। भृत्य
समभिहारारणे रायभ वाहो गा न्यायोपत्र तु हिगा नरानि कमकेत्पान पर्व क्रियागतः धानः पुषे गानु प्रपमानम पानक्रियाविपर्याते न

धातोरेकाचो॥ ॥समभिहार इति कोपं ग्रहः। समभिहरणं इदं येते येन सापन्नोपन्ना। समभिहरणो समभिहार इति॥ नुपपद्या।
मोत्याभिहारः अभ्यस्याभिहार इति। विषमं उपन्यासः। वह्याराः स पुनःस तत्र पुकः समभिहार इति। इह पुनः कर्याकृ
ग्रः पपण्य कामा मा सुक्रिया। भनपत्रं क्रियानलुवस्तुः। अधिश्रयणोदकासेचनबेहूस्नानपनेधोपकर्षणयुगी कथ्यालाः
कृष्णतरकाष्ठेन करोति। काष्ठरकाल्पेना नवपः कारस्येन करोति स उच्यते पाप वतरति। पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते॥

यैः। भामा मर्यकेपेति। माध्यारण्यो समरत्वपाकिया धातुना स्थम यैः तत्र कादविशा॥ भग्य एषा भेते नरत्व पचेतैः समहत्ः क्रमतत्वमा नो तुष्यात
कोप्यहाभरः क्रियन्ति स्वपदि रूपेन। भमरत्यत्तया भृतः प्रतिभरे समर्ह तु। भ भाष्यते तेतौ भेरे कालेनभेदस्य भवतीति। भ्रम पवा स्यादिशुव
ग्णा रीनाना रच्यनपवतेनारा। गुणनारत्व पवनत्वत्वणा स्यूणधायणात्यमु स्यैत। तत्र कै॥ न्यायेतर भरुतु पद्माः कल्पते तो क्रियो निदुः। यथा नमे
तो बार स्पोर स्पाषां तु तरा व्यता॥ काश्मनीति। निरताती वा व्यवहितो साकल्येनेस्यर्थः॥ श्री॰
१८

श्चेर्येति। धातुरेव सर्वमभिहार्यं तद्विशिष्टक्रियायां वेद्योतकस्तत्र समर्गः ननु वानकरूति भवनः। याद्योतीति। धातस्य समेमसमुदायस्य क्रियाविशेष

अथ धातुग्रहणं किमर्थं। रूरूषाभज। पादतिभक्षमिति। अतत्क्रमेण पतति॥ परिः यौ धातुग्रहणाउक्रौ। तत्रतानरूक्रकर्मेथ
रूयात्यत्र नियौ धातुग्रहणानुवेकोमा पसमर्गकर्मेति। वान्कृमे निशेषकत्वा दुपसर्गस्यानुपसर्गेमा पसर्गाद्धिकर्मेते धातवपिकर्मे
पिसन्तो नियानात्मकर्मत्वादिति। एतत्मिहायं क्रियासमभिहारे ग्रहणाचरि: यौ धातुग्रहणान भू: सा। सोपसर्गः। क्रियासमभि
हारे इति चेत क्रियासमभिहारे निशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्यादि। क्रियासमभिहारे धातव्पि
कोपि पदेतः निधानमक्रियासमभिहारत्वादिति। श्वेषक्राकृत्वादि ग्रहणो कमर्थो। रूरूषाभजा। आगतिभमपसौ स्वेनेभर्ग भ
ति। एकाकृत्वादि ग्रहणो वाको। किमुक्रौ। तत्र नाकसूकेकर्मे समानकर्तृ ग्रहणान वेक्यते इति अभिधाने प्रत्ययनिधानात व्यक्रमेरूको
रूप्रसमानकर्तृकारूप्यन भिधानादित्याह रूरूणा एकाकृत्वादि ग्रहणान वेनो क्रियासमभिहारे पदः जीनाना। अनुकाचीरूत्वारूपे
नीभूधानमिति। तत्र त्रपसमन भिधानामाश्रीयते यो क्रियाभागिरस्य काकत्वादि ग्रहणा पत्ते कावाहरूत्वादि अग्रात्मपदे नैनपु
रूणार्थस्याभिधानननभवतिलभवतित चौमविः। तथा स्रुषाभ जोरूणामते भूजौ रोनन्। एव वाने का चौद्रूत्वादि सोत्सपदेनैनपदूतः
स्याभिधाने भवतिभवतित चौमविः। तथा स्याप्यरापते स्यापते य शपाशते सोम अतेसोम स्यतमोम स्यते॥

वायमित्येतत्वात्तेतापरिः प्रत्ययस्मात। ननः सोपसर्गस्याद्विर्वचनं वद सेता। वाया पत इति वेष्यते। एतम्प्र चोक्रं चत्रिहाम्मविरिशति। पढ़िपा
विति। धातवधिकारोपीति। प्रयाय स्यतद्मादौ॥

ओणेते श्रुतिपचमर्थोमिति भावादृत्वने। कार्यों नामि दंपः वक्षाम सोने तएव दलोवा न्यंजेनेत पवोपिसिद्धि मिस्राद्‌। नान्यरति। नत्रपरि भावाति रे
श न्याभि दोपन भावाति रगात्मपो चौते र भावात गरदुपयहह दथनिषेधः। नि भावागुणा रति पचमो। फुल्लसन्वाचर्ह नूतं पूषा धूपनेनन्नसतीति।
उराहृत्यानि। यो गोनस्तत्। यो एतंनाव। योएतं दः यो एतं नावि तितिपदे नन्न क्रियासमभिहारण्यपातितत्वान्निनेयोयपातितिक्रियासमभि

ऊर्णोतेश्च। ऊर्णोतेः श्चापसे स्याने ऊन्तेयो। वोर्णोनूयते। ण्यतस्त्रमिरमुन्यतेउर्णो ताँतीरिति॥ सर्विमत्रिस लघुस्तेय ऊर्णोतीनां यगणां।
पदिः धातोर्निकालनरल्याद्युर्वो। सोप ल्यतेयोसमतयाम। ल्पत ल्पदपुतवो एवैते अत्राप्रलनेपोर्णोनूयते। ऊर्णोनोतेन कूम्याः। यान्यऊ
र्णोणेन हृवावपदुःअसिद्ध ऋषोजनु। यामयथ ऋतिपधापु मे कालनयदूपशुहाल। क्रियासमभिहारे यङ्। अवचित्र विशेषो नन्नादिधातोक्रि
यासमभिहारे यङ्लो ऋत्वर्तिनग्रुतिपपेन। क्रियासमभिहारे यङ्। भवतोस्य सानुकारः धातुपर्एकप लनादिःक्रियासमभिहा
रे वर्तते यधातु संबंधः। लोलल्यतपापव्यते। लोलनकारः। धातुपीने कालनहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबंधश्च। समभ
वान नामदृविजागहीं स्मिवापंजागु निम भवानो हृदयहृसनैवापमोहते। धातुर्पएकाच हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबंधश्च
स्मान ऊ अंयथाप्राप्तानि। समभवान लुनीहि लुनीहि स्मिवापंलुनाति। लोल्ह भवतिनित्यतिपधेनाननहिताओमिरभवति। समभवान लोलूयस्व
लूयतेत्सेवापं लोलूयत इति॥ भवतिनिपातनवान्नानाथ पुनराल्कतेकर्म लोलेतिधातोः क्रियासमभिहारे स्वार्थे यङ्। नवा योनिपातिपेन
द्विकारणो। नानार्थतानकालनानाथेनाकतेकर्म लोलहिं लोदिहीपते। क्रियाभिः स्वार्थे यङ्। तत्रातरंगत्वापवादभाव्ये नर्तहिंस्यो
मिरेभवति समभवान लुनीहि लुनीहि स्मिवापं लुनातीति। भवतिना विभाषापञ्चम्। परत्वान यङ् त्वादा लोप॥ ॥ छ ॥

इगंदहमनवरति वाहृर्ने नवंमभवति पदात्नुभजाथैर्विपिनोनः पुनुर्नोचनस्तेनो। तद्यपापन्यतेपान्यतरतिरिति वैचनेभवतेरेवसमभवानिनि। लाला सन्ति
श्राघभावन क्रियाभेदाद्युपो धानुपंचेपः। यरति। अभ्राचपनोनः पुन्यपोः यतिपि पारीपयितल्पोरेकत्ता सिमस्रद्‌ समपः न्यपरक्षिकान्तो ए
लोप्तेत्रुकेवनसायमभिहारसमभिपं कुभमामयोजरतपदिग्रे वन्ते भवतेनो। तुंवेतावाहहद्विवाः कपोपपे सेणा हानुपवेथो पेश्वसान्न। धा० २१
विभाषापदं इति। धातोः कर्मणरनोतेस्मनुसंकात॥

नित्यत्वे॥ ॥नन्विति। चेकृष्यत इत्यत्राभ्यासे पतिष्यत्वेननत्वम् कुत्वे कृष्णोतिवाकोनकृष्णापरत्वापतुक्तिरिति धर्मानामियागाहेवणाकोनमभविष्यति।
अत्रोतोनभ्यासे इत्यत्र मन्तव्यमितिवाच्यम् अभिवादनस्य प्रतिषेधात् निनिमित्तस्य एकादेशस्य च कोनत्वम्य इत्यर्थः। क्रियापदसमभिव्याहारे। तथा कोऽपि इत्यत्र पुनः कोऽपि
स्याभावाद्विलोपः। क्रियापदसमभिव्याहारे शक्ते कृतत्वादिति भावः॥ सत्यापपाश॥ अत्रापि नतनमेत्यत्रशक्तोवनोकाऽपत्याश॥ विलोप इति

नित्यत्वे त्यागेति॥ लुपस्सर्वात्तप॥ उत्तरपदे वर्णे शान्तं चा संज्ञस्य पूर्वनिमित्त ग्रहणान्तर्येसे। उत्तरपदेऽप्योर्वर्णे ग्रहणत्वेन शोषणस्य संज्ञस्य
पान्तिस्य ग्रहणमनर्थकं। नहि कुत्वे कृष्णमित्यनिमित्तकं स्पतर इतिग्रहणे। अर्थवत्पथः। क्रियापदसमभिव्याहारे। अर्थवत्त्वं। क्रियापदसमभिव्याहारे ग्रहणे ऽप्य।
क्रियापदसमभिव्याहारे तथा भाविविवक्षा। प्रयोजन अनिमित्तं प्रत्ययस्य च चादिलोपेन॥ सत्यापपाश॥ सत्यापनि कृत्विपानति। सत्यापकृत्यापु
कृ। सत्यापकृत्यापुकृत्विपामते ऽपि वा सत्यकृत्वात्सत्यापयति। सत्यमपि रक्षयते। तद्विधानमपि वेद सत्यनाम पु कृतिकृत्यं। अत्र च्या
पयतिवेदापयति सत्यापयति। यथा पुत्रं क्रियते। लोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि पुत्रं क्रियते। एवमपि टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि पुत्रकरिष्यते एव
सत्यमाकृत्यं तत्वात्पुत्रं प्राप्नोति। एवं तर्हि पुत्रं करिष्यते। एवमप्यनेकाल्त्वात्सर्वस्य प्राप्नोति। एवं तर्हि पुत्रं करिष्यते। अथवा पुनरस्तु पुंवत्। ननु
चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति। अपुत्रं वचनान्न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पुंवत्। ननु चोक्तम् वर्णोऽपि टिलोपः प्राप्नोतीति। पुत्रं वचनसामर्थ्या
न्न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पुंवत्। ननु चोक्तमेव वर्णेऽपि टिलोपः प्राप्नोतीति। सत्यवचनान्न भविष्यतीति॥ ॥

दृष्टविधानविषयत्वादिति शास्त्रसिद्धिरिति भावः। अत्र कृष्यतइति। तत्र पदसंज्ञेयमेतत्वे ऽपि निपातितिति स्वरूपे इत्यादावनुगाममत्रेति भावः। अनाकाङ्क्षत्वादिति प
यत्र हि इत्यादौ विधानमनर्थकं स्यात् अनुगमाभावात् तत्र गणपतस्याः प्रसंगात् तत्र सूत्रं द्वन्द्वनार्थे एवागमः स्यादिति भावः। अपुंवदिति। तस्य वा ए
तत्कृत्वात्कारस्य पदस्य टिलोपसतिसत्यापपनीत्यादिसिद्धमिति भावः॥

प्री० ९६ हेतुमति च॥ कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्य ग्रहणं हेतोर्ग्रहणं। तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणादिलक्षणश्चायं स्यात् हेतुमानिह
गृह्यते। ननु प्रकृत्यर्थकर्तृकव्यापारानुकूलव्यापारः प्रयोजकव्यापारः हेतुव्यापारः तेनानुकृतः श्रोतात्र प्रत्यय प्रेषणाद्येव हेतुः प्रयोजकः प्रत्यायक
संकरणात्। ननु हेतुत्वापत्तेः तत्रैव स्यात् तु कृते न भवेत् तत्र प्रयोजकस्य हेतुमत्त्वं परत्वात् पुकाननु प्रेषणादेः नैयत्यात् प्रकृत्य
धातुनैव तस्य प्रयोजकस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावात् नैवार्थे णिचानुत्पत्तिः। तु प्रयोजकोऽपि हेतुमच्छब्देन गृह्यते तस्य हेतुत्वात्॥ णिजन्त
स्वभावतः करणाधिकरणक्रियायाविवक्षातत्वात् अप्यात्मकार्यं प्रेषणादिलक्षणो व्यापारः हेतुव्यापारे हेतुत्वोपचा

हेतुमति च॥ कृत्यमिदं विज्ञायते। हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति। अथाहो स्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति। पुर्वं पुनरिदं विचार्यमितीदं न
चैतन्नाम्नि प्रयोजनं प्रत्ययार्थे विशेषणेनाभिहितस्य। धातुतादर्थ्यं हेतुमति चेत् प्रत्ययार्थे विशेषणं स्याद्धेतुमत इत्यनभिधानात्॥

स्थित प्रयोजकांशस्य व्यापारः स एव गृह्यते। कथमिति। स्वरूपचयनीतु कै प्रयोजकसाध्यत्वव्यापारो गम्यते। न प्रयोजककस्य धातोर्पिन
राधरत्वे धात्वर्थस्य करणाधिकरणे व्यापारे तत्र प्रकरणस्य विशेषणत्वं हेतुमतीति संपद्यते। परत्वे नैकार्थतायां हि तत्तोता तार्थ्यार्थेषु विधि
अपवाद्य करणादिवत् प्रयोजककव्यापारेऽपि पचादिस्वार्थाभवति। पुनर्वापचनमिदं तु कथमिति। तदा प्रकृतिविशेषणत्वे पक्षोऽभवति। तदा तु णि
च प्रत्ययार्थे प्रयोजकः संपद्यत इति पक्षद्वये स्वभावतोऽपेक्षणीया चक्रम्य्यः। हेतुमत इति। हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः। ॥ प्री० ९६

कारकोपादानमितिकारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति। प्रत्ययार्थ इति। प्रकृत्यर्थः प्रयोजनं सह तु हूयते इह हीनः परिपूर्णो भव-
ति। वाचकत्वात्प्रत्ययस्य। प्रकृतिविशेषणत्वेन तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद्योतकत्वात्प्रयोजनम परिपूर्णो स्यादित्यर्थः। अथवा चोर्यादि ग्रहणमुच्यते सर्वात्र-
पर्यति रेकाश्रयपर्यवस्थानात्येयणादिः प्रत्ययस्यैव न तु प्रकृतेरिति सुष्टु परिगृहीतो वाच्यादिपि नो भवति। यथा तत्र करणादि। यत्रादि करणे या कर्त्रीद्

नैतदृष्टि। भवति हि विषयस्य प्रत्ययोपि न यथा। प्रमाणे पश्यति विषयादिकं वृत्तं तो दृष्टि पादन्यायाति पदिकमिति॥ एवमिहापि हेतु मत्सु भिक्षोर्णिज्भवनीति दि-
तुमति चोधातुर्वर्तते इति ज्ञापयते विचारणम्। अत एवं पदति हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं यथा तत्र करणे तस्य हेतुमतीति कारक-
मुपादीयते। किं प्रयोजनं। प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति। यथा तत्र करणे तत्सरूति। तत्र करणमुपादीयते। परिग्र-
हितद्यात्मकत्वार्थविशेषणमिदं भवति॥ प्रकृत्यर्थविशेषणं हि ततत्त्र विज्ञायते तत्र करणक्रियायां तत्सरूति ॥ ॥ १७७ ॥

यदतिप्रसक्तदातत्र करणग्रहणेन कर्त्रभिधीयते तदासाधर्म्यग्रहणं तो यदानुवाद्यधातुकार्यः कर्त्रादयरविप्रसक्तदावैधर्म्यग्रहणं शब्दनित्याख्यानं। यथा तत्र क-
रणं प्रकृत्यर्थेन तथा हेतुमत्त्वापादनस्यार्थः। परक्रमसाधर्म्यग्रहणं सार्वधातुकार्थं तत्र कर्त्रादीनामसमानत्वात्। यदितहीति ॥ १० ॥

कै॰ १
१०

अनिष्ठितिविनापिणिचापच्चसिद्धेरिति तत्रत्ययी निप्रयोजकव्यापारावगमात प्रकृत्यर्थं तद्धेतुमत इ पपद्यतेपचतीत्यादौ घोतकोणिच्चास्तीति तद्‌प्रतिपत्तिर्णिभावःअक
करोतीति प्रकृतिविशेषणा वच्छेदप्रया प्रकृत्यभिहितेप्रयोजकव्यापारेणिजभवति एवमुक्ते अविचारितशाध्यभिहितेपिप्राप्नोति हेतुमद्विधानात्करोत्यर्थस्य प्रय
पार्थविशेषणापच्चेदकार्थत्वाणिजभावः सोपिप्रयार्थस्यपौतना पाणिनिधीपतेः एवं शब्दगतवसानोभवतितदाप्रयोजनमावाचाकिन्नभवतीत्यपेन
भयोरिति धातुवाच्यव्यापारस्यकर्त्तारिकरणोमन्त्रव्यापदापविनादृयोरपिप्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारेभिधीयतेति अत्रपक्षेवलं व्यापर्थिकत्वात्र

चानकप्रकृत्यर्थविशेषणं कोदोषः दद्दहि वक्रःकरोतीतिप्रदित करोतीतिणिचप्राप्नोति प्रत्ययार्थविशेषणेसति पुनर्नदोषो भवति॥ तृगरहेनोक्तात
त्रभविष्यति प्रकृत्यर्थविशेषणेपि सति न दोषः पुत्रगतेगणाथहेतु मर्थस्यगति तत्रगारूः अप्रयुज्यते पत्रभ्रनतेणिच्प्रशाद्गमयस्यगाविर्भवति नत्वत्र
गाहः प्रयुज्यते हृतहि पाठपत्यो रत्नेदेवदत्तोपत्तरत्नेनेतिउभयोः कर्त्रोर्नाभिधानमप्राप्नोति प्रत्ययार्थविशेषणेसतिपुनर्नदोषः प्रधानकर्त्तरिल
दयो भवंतीति॥ प्रधानकर्त्तात्वेनाभिधीयतेपश्चात्प्रयानाभिहितत्वतलीयाकर्त्तरितृवद्दगणामितो मंदेवदत्तोपत्तदत्तेनेति अव्यतिरिक्त
गत्यर्थरतिकत्वात्रथमोक्तः कर्त्तरीति कर्त्तरिकः प्राप्नोति दृत्ययाति भेदयेते व्यतिहेदयतरति अन्यातिरिक्तो हिंसार्थदतिकव्यानगति हिंसार्थ
भ्यरतिप्रतिषेधप्राप्नोति॥

योजनकव्यापारस्यपौनकत्वराधातुवाच्यव्यापारसाम्याकर्त्तोरपिसाम्यमितिद्वयोरप्यभिधानंस्यात्ततःपाचपतोदेवदत्तपत्तदत्ताविति प्रसज्येतेत्यर्थः प्रधा
नकर्त्तरीतिप्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वात्‌एषर्यस्यप्राधान्यात्तस्यकर्त्तापिप्रधानमितिभावः गमितरति प्रयोजककव्यापारस्यागमित्वाभ्यतात्तस्यकर्त्तरिप्रयोजकेक्तःप्रा ग्र॰
प्नोतीत्यर्थः प्रयोज्यस्यतुकर्मत्वात्तेनैवक्तरप्यतेनतद्दक्तः अप्रधानेदुहादीनामिति कर्तुप्सकर्मणारति व्यतिभेदयत्तरतिप्रयोजककव्यापारस्यव्यतीहारोनतु १०
प्रयोज्यव्यापारस्येतिद्रव्यम॥

भवतिहीति।परार्थस्यप्राधान्यान्नहृक्रोरण्यितततमत्वान्नयोऽस्मिन्नर्थे।अकृतार्थविशेषणत्वेनहृक्रोरपिप्रयोज्यप्रयोजककयोःपारपीरुधातुवाच्यत्वाद्दृञ्च
चव्यापारापेक्षयाहृक्रोरपिकर्तृत्वात्स्वेनाभिधानेऽप्राप्तोनीतिदेशःकृञः।ग्रामंगमयतीति।एतदर्थस्येत्यात्मनःप्रयोज्यस्यकर्मत्वविभावः।षष्ठीनप्राप्तोतीति।

अस्तुतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणत्वं।यदिप्रत्ययार्थविशेषणंपाठयत्योःहनेरेवरत्नोपपत्तदत्तेनेतिप्रयोज्येकर्तरिकर्मसंज्ञाप्राप्नोति।भवतिहितनस्यात्तस्मि
न्नीप्सा।इहचयथाग्रामंगमयतिग्रामायगमयतीतिव्यतिरिक्तोगत्यर्थश्चेतिकृत्वागत्यर्थकर्मणीतिद्वितीयाचतुर्थ्यौनप्राप्नुतः।इहचैवौदनस्योप
स्कारयतीतिव्यतिरिक्तःकरोत्यर्थइतिकृत्वाकृञःप्रतियत्नइतिषष्ठीनप्राप्नोति।इहचमेरिकारेवदत्तस्यपतदत्तस्यवाशानामितिप्रयोज्ये
कर्तरिषष्ठीनप्राप्नोति।इहचाभिधावयतिधावयतीतिव्यतिरिक्तःसुनोत्यर्थइतिकृत्वाउपसर्गात्सुनोतीतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनप्राप्नोति॥

रायर्थकर्मत्वादितिभावः।इहहृकरोतिधात्वाश्रयत्वादिगिचुसत्तावपितद्रूपसन्निधानात्सिद्ध्यत्येवेतिनत्वाहृञ्दत।प्रयोज्येकर्त्तरीति।तस्याप्राधान्यादितिभावः।
अभिधावयतीति।एतदर्थस्योपसर्गोविशेषकइतिभावः॥

कै ३ शब्दायामेवेति। एवमर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्यामिह्वाकर्मसंज्ञा। न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातंत्र्यात्तत्प्रयोज्यत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुं। प्रयोज्यव्यापा
८ रस्याप्राधान्यात्प्रधानव्यापारं प्रति चौच प्रधानस्थितिमितस्य कार्यस्य कार्यप्रयुक्तत्वाद्विपर्ययेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्यस्याह चोक्तं गुणनिमित्तकार्यसम्प्रत्ययात्क
र्तृत्वमवसेयं। तदुक्तं हरिणा॥ ॥गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति। नान्यार्थमिति। आप· प्रकृत्यर्थस्यक

नैकदेशोपः। पत्रावद्व्यतेयावयत्योरनन्देवदन्नोपन्तरत्तेनेतिप्रयोज्यो कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति। निवृत्तिमित्यत्र ज्ञानार्थत्वाद्धकर्मकाकर्मका। णावपतीत्येतद्विपर्यार्थ
भविष्यति। एतेषामेवाणयुतानां च कर्मास्त णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति। परस्युच्यते। इह तु ग्रामं गमयति ग्रामो यागमयति इति व्याप्ति रिक्तो ग्रहणं सार्थ इति
कृत्वा गत्यर्थे कर्मणीति द्वितीया चतुर्थ्यौ नंजा मुक्तरति। नासावि वप्रेष्यतिम कृत्वा मामिति। कथं तर्हि। साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामायं गच्छे
ति परस्युच्यते रहवरधोरक्तस्यापकारयतीति। यदि क्रः करोत्यर्थे रति कृत्वा कृत्स्नः प्रति यत्नरति इह न प्राप्नोतीति। नासावेवं प्रेष्यते उपकुरु वैधारक
स्येति कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधोदकस्योपस्कुरु इति। परस्युच्यते मेरिकारेवेदनं स्यपतरत्तस्यकाशनामिति प्रयोज्ये कर्मणीय
शे न प्राप्नोतीति। इक्ष्वंत तत्र कत्स्यहणस्य प्रयोजनं कर्तंम्यजहर्तं मात्रेपियश्रीयथास्यादिति। परस्युच्यते इह वापियावपतिप रिघानपतीतिव्यतिरि
क्तः पुनो त्यर्थरति कृत्वा उपसर्गात्स्युनोतीत्यादिना यत्नेन प्राप्नोतीति। नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति किं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते
अभिषुणिति॥

र्मन्नूणयर्थस्येत्यर्थः। साधनविशिष्टामिति। ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः। संवप्रेष्यते प्राप्यते। कर्तृत्वमजहर्तमा च पीति। प्रथा
नचरेपिकर्तरात्यर्थः। सुनु अभीति। न प्रयोजकव्यापारस्याभिषुणमपि शब्देन घोत्यते। अपित्वं समीत्यव्यापारस्येवेत्यर्थः॥ एम· २८

प्रयुक्तं पुनरिति। सन्देहएव विचारनिमित्तं नोपपद्यते। अत्र व्यतिरेकाभ्यां भेदे दर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणापत्तश्चोपपन्नत्वादिति भावः। यथा विशिनष्टि अत्र दर्शनात्कारकयामस्यतदन्तरं च फलोत्पादादिति भावः॥ ॥तदुक्तं हरिणा॥ ॥अन्तरङ्गं फलं पुंसः कल्पते तां क्रियां विदुः। प्रधानभूतां तादर्थ्या दन्यासां तु तदाख्यतेति। तत्र यथा विश्रयणादुपलक्षणादर्थ्यांतर्विचारव्यापारस्य प्रधानादिरिविधोतकत्वं पीतप्रत्ययस्तु स्पर्शं। नच कारकाणामपि तादृ र्थ्यात्पुत्राभिधेयत्वप्रसंगः तेषामपि क्रियापदत्वाद्धातोः क्रियावाचित्वाद्धि क्रियैव प्रधानफलेनान्तरंगव्यापारेण इहकारकः पचतीत्यादौ तत्सा भवादित्याद्युः। पचपर्यन्त्यादिति। सप्राचने निद्रःस्याद्यते पच्यार्थत्वं प्रधानादिःएवसंज्ञाप्रत्ययार्थविशेषणापदहोभाष्यकारेणाव्ययस्यापि

प्रयुक्तं पुनरिदं विचारपितृनन्तेनैनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणोपपत्तिव्यापारकार्यकर्मार्थान्तरंगाश्चतेपचतिपावपतीति च॥ ॥वार्तं प्रयुक्तं इह प रेक्तः प्रधानार्थः। यापीतं दुग्धानो विक्लितिः। अथेदंनीतरभिसंधिरेवं प्रधानस्येषरां वा प्रयुक्तं पत्यर्थं पच्यार्थः स्यात्। ॥

तत्सहैशषाणां परिहृतत्वात्। पूर्वोत्तरदोषाणां वा परिहाणत्। अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेपि स्थापितत्वात्स्वभावविनादोषाणां सुपरिहरत्वात्। तथाहि यदुक्तं हृदोःकर्मोद्देशनाभिधानप्राप्तोतीतिनायं दोषः। प्रकृत्यर्थस्य व्यापारेपसर्जनस्य प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधा नात्प्रयोजकशिक्षादिणिना तत्प्रधानएवकर्तरि लोभविष्यतिनाप्रधानेणिचा चोतनेनप्रधानमस्तणत्वार्थतं निवर्तितं यमनात्रपस्य प्रधानस्याप्यर्थस्याभिधा नादितिएवंतात्पर्यान्तकर्तरि कृत्यानुत्पत्तिः। व्यक्तिभेदप्रकरणतापिहिंसनात्कराः प्रधानेधातवर्थे न च हिंसानूपरसोत्पन्नेपरनिषेधाभावः॥

भा॰कौ॰ ३ २९ अथेति। यद्यपि स्वार्थस्य समर्थस्य स्वमवर्यस्वमवर्यत्तेन निर्वर्तितस्य यापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञानान्न हिंसिः इत्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञा
नात्प्रश्नः। सर्वार्थाहेतुरिमपए नावतिश्रतेकोहेतुरितिकिंप्रयोजकोहेतुरथनिमित्तमात्रं हेतुः कर्त्तेति हेतुः प्रयोजक इति भावः। नान्यपरिमिति न
त्समर्थाचरणामपि प्रयोजकव्यापारस्य स्वाधीनत्वात्प्रयोजकक्रियासिद्धेरित्यर्थः। इह तुमात्र वानिति। प्रश्नप्रयोजकस्याप्रेरकः प्रयोजको भवती

अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः। हेतुः कर्त्तास्य सहेतुमानु हेतुमतीति हेतुनिर्देशस्य निमित्तमात्रं भिक्षादिषु दर्शनात्। हेतुनिर्देशस्य निमित्तमात्रे इष्ट
व्यः। यावद्रूप। निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति। किं प्रयोजनं। भिक्षादिषु दर्शनात्। भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते। भिक्षादिषु हि णिज् वासयति कारीषोग्नि
रध्यापयतीति। किं पुनः कारणं। पाणिमाधिके हेतौ न सिध्यति। एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणं नाम ... शब्दा अचेतनाः। नैष
दोषः। नावश्यं समर्थाचरणं प्रयोजकत्वम् किं तर्हि तूष्णीमप्यासीनो यः स तत्समर्थाचरति सो पि वासं प्रयोजयति। भिक्षा
पि प्राचुर्य व्यंजनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयंति तथा कारीषोग्निर्निवाते एकान्ते सम्प्रज्वलितोध्यापनं प्रयोजयति। इह कस्मिश्चिदंवि
टी हन्ति अजिहनतुमा भवान् अनुयुंक्तं माभवान् अत्र णिच् कस्मान्न भवति। अकर्तृत्वात्। न तर्हि सोनुयंक्रान् इति। तूष्णीमास्ते ॥

तिव्यापारे णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। एककर्तृकपदत्वात् लोकादेर्णिच् संगः। अकर्तृत्वादिति। स्वतंत्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युक्ते
प्रयोज्यस्याकर्तृत्वे नोति प्रयोजको न हेतुसंज्ञकत्वात्यर्थः। तूष्णीमिति। निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः।
कर्तृत्वमेव तव व्याधीयमानं प्रश्नक्रियायाः कर्तृत्वं भवेति। यथा राजा भवयुद्धस्वेति। राजत्वमेवाधीयते। यतः क्रियायाः संभावितक्रियो वा प्रयो राम २९
ज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्राभिप्रायः ॥

रतरो वर्त्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति। किंच भो इति। अभिसंबंधं करोति भूतायामभविष्यायां क्रियायां। कर्त्राभिसंबंधो भवतीत्याह
वीच प्रतिपादकारत्वर्थः। अथ कथमिति। अनन्तरं यच्छब्दप्रयोगासंभवात्। अभिसंबंधं करोति। बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे वर्त्तमानत्वादिति शब्दप्रयोगादिति भावः
। नवकर्त्तेति। तस्यैवाधीयमानत्वात्॥ ॥ तद्रूकंहरीरण॥ ॥ द्रव्यमात्रस्य तु संबंधवक्ष्यादेर्लोहिधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तपदार्थस्तियोगिवद्

किंच भो वर्त्तमानकालायामेव क्रियायां कर्त्रा भवितव्यं। न भूतभविष्यत्कालायां। भूतभविष्यत्कालायामपि भवितव्यं। अभिसंबंधस्तत्र क्रि
यते इमां क्रियामकार्षीत् करिष्यतीति॥ इह पुनर्न कश्चिदपि संबंधः क्रियते। न वासौ संप्रतिरुत्ति। न वासौ अस्ति। तु सौ नास्ति। यदि त
र्हि कर्त्ता नास्ति। कथं तर्हि कर्तृसमस्य येन ल्योटाभिधीयते॥ अथ कथमस्मिन् अशब्दतिरुद्धिर्वर्त्तते। अभिसंबंधस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्व
ति। कर्त्रापि तत्राभिसंबंधः क्रियते। कथं। कर्त्ता अस्याः क्रियाया भवेति। एवं नवकर्त्तौ कर्तृसमस्य येन ल्योटाभिधीयते। अथापि कथं विरुक्त्वा
स्यात्। एवमपि न दोषः। ल्योटोक्तत्वात् प्रेषण्यत्वात् स्यादिति भविष्यति विधीयते ल्येते सर्वे धातुभ्यो यदादिषु ल्योट् इति॥ यत्र वर्त्तिनी ते प्रयोगाः
भवतिति तत्र लिट्। न घ्यया। अस्य यथाप्येति॥

ति। अथापीति। दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारोभिधीयत इति भावः। ल्योटोक्तत्वादिति। एकविषयत्वादिति ल्योटाद्यानां चार्थतोभ्युपगमेन क
त्वापरालोकत्यघ्नेते। नहाते नैवाभिहितत्वात् प्रेषण्यत्वात्क्षभविष्यति॥ ७

भा.कै.३ एकान्तदति। हष्मावसामर्थ्यं दर्शयति॥ तूष्णीमासीन इति। व्यापाराभावकथनं कश्चिद्धिंसासमर्थ्यान्निशयात्वं पंचभिर्हलैः कर्षेत्सर्पावेरावेतितन्नि
३० करणाय एकाकेन तूष्णीमासीनस्य स्तुकं नत्रपंचभिर्हलैर्भ ऋषिभिर्मैः कुर्षपतीत्यर्थावगमात्किंचिदिति कृषतीतिनमात्रेतीति तदन्तं स्तन्निर्व
कस्येत्यर्थः। अतिविधानेपीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणात्तत्पीवर्त्तत इत्यर्थः। धातुनैवचोपपदस

कृष्यादिषु चानुपपत्तिः। कृष्यादिषु चानुपपत्तिर्वक्तव्या। एकाकेन तूष्णीमासीन उच्यते। पंचभिर्हलैः कर्षतीति तत्र भवितव्यं पंचभिर्हलैः कर्षय
तीति। कृष्यादिषु चानुपपत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्। कृष्यादिषु चानुपपत्तिः सिद्धा। कुतः। नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्। नानाक्रियाः कृषेर
र्थः। नावश्यं कृषतिर्विलेखन एव वर्त्तते किं तर्हि प्रतिविधानेपि वर्त्तते। यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः॥ अत्र
प्रतिविधानेपि वर्त्तते। यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कृष्यर्थं न प्रवर्त्तते। यज्यादिषु चाविपर्यासः। यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः
। पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति। तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका यजन्तीति॥ यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां य
ज्यर्थत्वात्॥ यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः। कुतः। नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्॥ नानाक्रिया यजेरर्थः। नावश्यं यजिर्हविः प्रक्षेपण एव वर्त्त
ते किं तर्हि त्यागेपि वर्त्तते तेन च यथा। आहो यजतेरुच्यते यः स्वद्रव्यत्यागं करोति। तं च पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति॥ ॥

हिते नातस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात्तिङ्भावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति परस्मैपदात्मनेपदाभावस्थापरत्वकृषिर्विलेखन एव वर्त्तते। तदा भवत्येव पंचभि राम
र्हलैः कर्षयतीति च। यज्यादिष्विति। यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात्प्रक्षेपवर्त्तित्वात् कर्तृत्वात् याजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वात् णिच् प्रसंगाभिवारणा ३०
य वचनं नानाक्रियार्थ इति। तत्र त्यागवचनात्मवेशः प्रयोगमात्र हि परीक्षा प्रक्षेपवचनेऽदृष्टव्यः॥

दृष्ट्व्याकरणस्येति ॥ लक्ष्येलक्षणे व्याकरणमित्युक्ते वा व्याकरणशब्दो वर्त्तते तत्र निमित्तनिबन्धनाभावात् ॥ पदान्तरे व्याकरणं सूत्रव्याकरणशब्दो वर्त्तते तत्राधारे
धात्र्याः निमित्तापत्तेः । यद्वा व्याकरणं सूत्रं करोतीति णिमामानाधिकरण्येन तद्यथा सूत्रयति मातृकाः चक्रमिति णिभवति व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति । यो

न करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थं ॥ न तत्करोतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । किं प्रयोजनं । सूत्रयत्याद्यर्थं । सूत्रं करोति सूत्रयति । दृष्ट्व्याकरणस्य सूत्रं
करोतीति व्याकरणं सूत्रयतीति । वाक्ये षष्ठी । उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया ॥ कृन्नेत्थं भवति · षष्ठी सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः । सत्युत्पन्ने प्रत्यये नि
वर्तते । अभिव्यक्ति करोते कर्मणि सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥

यावतीति । वाक्ये द्वयस्य रूपेण सूत्रशब्दे नोच्यते । णिचि तु उत्पन्ने तु तदभावान्निवर्त्तनात् करोत्यर्थाभिधायी सूत्रयति सम्पद्यते । तदुक्तं । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । सूत्र
द्वितीयाशक्तिर्यागतविधाणि णिप्रयोगे उक्तं । परार्थं तत्र ख्यातं तत्र सूत्रविशिष्टशक्तिर्याव वचनः ॥ ॥

कै ३ आख्यानानादिभ्यः। आख्यायत इत्याख्यानमितिहासपुराणे। प्रकृतिवदिति। णिचोपाख्याति इति कंसवधादिः। यथा तुल्यं कंसादिकारकं भवति यथाख्यानक्रियापि संकंसवधादि कमितिं तथा कंसदि एवि आख्यानकर्मभाववसित्यर्थः। प्रकृतिवदाचाति। येन वकंसादि श्यकुर्तव्याकं समप्राधानपदिपादौ कंसादि शब्दवर्जितत्योगसंज्ञायामप्रवृद्धः कंसादेर्न भवति। वक्तुरशावुस्ता। अत्र णिमवति। पुष्येण योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः। अथवा॥ प्रकृत्या

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं॥ आख्यानात्कृदन्तान्निच्त्तत्त्वं तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे। कृल्लुक्। प्रकृतिप्रत्यापत्तिः। प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति॥ आख्यानात्प्रतिषेधः॥ आख्यानशब्दात्। किंधातः परिसंज्ञात्स्ते भ्यः रहस्य प्रतिरागमनमाचष्टे राजागमयतीति। अत्र किंपाख्यानमाभ्रान्तदोषो भवति। यथा तदोषप्रसक्तात्

तुल्यं वर्जितरतिप्रकृतिवत्प्रकृते विप्रकृतिकरणं तथ्यकार मितु भयषष्ठाति दिशोभ्य यत्तत्कविलक्षितप्रविश्यते। प्रकृतिप्रत्यापत्त्याराजागमनादेनल्लो पायपि निवर्तन्तरतिराजानमागमयतीत्यपकृष्ट्यपचभवति। कंसवधमिति। यद्यप्यत्र प्रतिपत्तिनिर्दिशभावमतरापायऽमपोरध्मावरतिवपाट्टव्याति इति सिद्धाति। तथापि पुष्येण योगेन्नानाति पुष्येणायोजयतीति कृत्स्यमत्रियोगप्रिशत्वाभावोऽत्रिवतिर्ने सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते। किं रमा-
पुनरिति। कंसवधनलोपो दृष्टानारीनीत्यर्थः॥ ३१

दैर्घ्यपर्यायमिति। पत्र्यागणपस्योश्च समागमान्नगान्त्रतिपाद्यमादृश्यैतस्मिन्नवकाश एवं विपाप्मंतद्दक्षिणद्वप्रतिपाद्यदर्शनार्थामङ्गलमर्भवति। यदाह्रिया
मर्दति। यामेनरगाणामेतसमवाप्तनदर्शनार्थामङ्गलि। दृश्यपर्यायमित्यत्र तु मृगरमणादिविषयमेवदूरेश्च्यागतागमनादिषु तु दृश्यपर्यायः स्त्यधो दृषि
गोत्म्यवति। आगच्छिदिवासमिति। यावद्दश्चिर्दिवामीतिक्रमणेनावक्रगत्याः कथयतीत्यर्थः। द्वितीकरणाइति। आश्रुपंकरणीगम्यमानेनत्या प्रोतीत्यत्रा

दृश्यपर्यायावप्रहतौ दृश्यपर्यायौ च प्रहतौ णिच्च वक्तव्यम्। क्रन्दं नादावयेद्रत्येतस्मिन्नर्थे कृत्वुकृप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्त
व्यं। मृगरमणामात्रे मृगान्रमयति। दृश्यपर्यायमिति किमर्थं। यदाह्रियामिमृगरमणापाव हि मृगरमणामात्रदृत्येवतदा भवति। आदृत्यो पष्ठ
कालात्येतमेयोगे मर्याद्यो। कालात्तत्वोगमर्यादायोक्रन्दंतापिच्चवक्तव्यं। तदा वयरत्येतस्मिन्नर्थे। आदृत्यो पष्ठाकृत्वुकृप्रकृतिप्रत्याप
त्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं। आगत्य दिवा समापावशेगतिर्दिवा भवति। दिवीकरणेप्राप्ति। दिवीकरणीप्राप्यर्थे क्रन्दंतापिच्चवक्तव्यं कृ
त्वुकृप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं। प्रत्यपिष्याप्रत्युत्तिमाहियम्यंपात्रदृपनं संपादयते। स्तेपुतमयति। नक्षत्रयोगेति
। नक्षत्रयोगेज्ञानात्पर्थे क्रन्दं नातणिच्च वक्तव्यं कृत्वुकृप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं। पुष्ययोगं ज्ञापयति पुष्येणयोजयति। मघा ५
भिर्योजयति ॥
र्थेति कृत्वकृत्यः संभावयतइति। प्रत्याश्चावात्मनेपदीत्यप्रस्तापुष्ठेणीति। पृथ्वीयोगक्रियापादात्कर्तृसहिकं वृत्तमसंसंचप्राप्तितत्त्वोमयप्राप्ते कर्मणीति निय
मात्तथ्यभावेनतृतीयासमासः। तत्र प्रकृत्वे वैवम्प्रकृतिव्यतिरेकेणसंप्रकृतिवदतिदेशेन कर्तरि तृतीया भवति। एवकारात्कृत्प्रधानत्वकर्तरि भवतीनाति देशोक्ते॥

सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यलक्षणेनैव कृतत्वादित्यर्थः। देवदत्ते चेति देवदत्तविषयाभ्यस्य हेतुनेत्यर्थः। परिभाषायां इति दंडनादिकाः। पदाभि
प्रायेणेति॥ ॥ तद्गुरुं हरिणा॥ ॥ निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते तेन देवदत्तस्य मन्दप्रे। अनिष्टा पातुरो योपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धय इति। मज्जनेन इति। मोऽप्य

नत्र हीदं वक्तव्यं। न चासामान्यकृतत्वाद्धेतुतोऽप्यतिशिष्टं॥ न वावक्तव्यं। किं कारणं। सामान्यकृतत्वात्। सामान्येनैवात्राणिजन्यविष
ति हेतुमतीति। किं कारणं। हेतुतोऽप्यतिशिष्टहेतुतोऽप्यविशिष्टमेतन्न भवति। तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादिते चे॥ नसिध्यति स्वतंत्रस्य प
योजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासावादित्यप्रयोजयति॥ स्वतंत्रप्रयोजकत्वात् अप्रयोजक इति चेत मुक्तसंशयं न तुल्यो। यं भवान्न प
तंत्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं स्यात् यम्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। तेनैन तुल्यं। कथं। प्रवृत्तिर्हि भूयप्रत्यात्तपेक्षा। प्रवृत्तिर्हि भयत्रा
नपेक्षैव किंचिन्न भवति देवदत्ते वादित्ये च॥ नेह कश्चित्स्वरोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्तन्ते॥ सर्व एव स्वमहत्यर्थं प्रवर्तन्ते। ये तावदेते गुरुशुश्रू
षवो नाम तेपि स्वमहत्यर्थं प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यति। इहनः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति। तथा य एते हास्याः कर्मकरा नाम।
एतेपि स्वमहत्यर्थं प्रवर्तन्ते। भक्तं चैलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति॥ तथा य एते शिल्पिनो नाम एते वमहत्यर्थं प्रवर्तन्ते। वेत
नं च लप्स्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति। एवमेतेषु सर्वेषु स्वमहत्यर्थं प्रवर्तमानेषु कुर्वतः प्रयोजक इति वेत्तुल्यं। यदि कश्चित्प्रयोजको
नाम कुर्वतो भवति तेनैतत्कृत्यं। यदि न हि सर्व एव स्वमहत्यर्थं प्रवर्तन्ते तेऽकं प्रयोज्यार्थः। पदाभिप्रायेषु पञ्चते रहीवधूकोऽकृ। इहाशौपुर्वको
कुर्यादादित्यपश्यामभिप्रायेषसत्तेन। एवमेतस्याभिप्रायाः उत्तपिनः प्रस्थितो माहिष्मत्यां मध्याह्ने संभावयेपरंति। तं वाध्यादित्योभिप्रायं

कारवचनाद्यामनेपदं। परस्मैपदी नुमतिः। पुनस्तु पक्षगमनादिति। विरहत इति विरहत्वाद्वधघातकभावस्यप्रयोजक ए निवर्तयति॥

व्यापारस्य वर्तमानत्वात्संभवात्। उपसंख्यानारंभेतु नदोषः। आख्यानस्य तु वर्तमानत्वादित्यर्थः॥

[illegible] भिकारेति [illegible] परतु [illegible] नात्मनो व्याख्यानो [illegible] व्याप्याः [illegible] [illegible] रात्मा [illegible] [illegible] भाष्ये विवक्षितः [illegible] विधेः [illegible] तत्

मवेदिहव [illegible] मानको [illegible] प्रस्थितो [illegible] [illegible] [illegible] समावय [illegible] स्मपतौ [illegible] तत्र [illegible] स्यादित
स्यादि [illegible] रेति [illegible] मानको [illegible] मानको [illegible] [illegible] निवृत्तिर्वै [illegible] पतौ [illegible] हते [illegible] [illegible] चेत्
पिण्डका [illegible] तादेव [illegible] [illegible] चाते [illegible] [illegible] चतौ [illegible] विशेष [illegible] पत्र [illegible] नियमितत्
[illegible] तेन [illegible] स्य चा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नि [illegible] विनाशा
तत्रहद्वेत्र्यमं च [illegible] बुद्धि विषयानुप्रकाश [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किंचित्र [illegible] [illegible] [illegible] मत्का
[illegible] [illegible] [illegible] मुख्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति॥ ॥इति श्रीम [illegible] [illegible] [illegible] व्याकरण [illegible] भाष्य [illegible] [illegible] ध्यायस्य प्रथमपादे

[illegible] [illegible] ॥ ॥तदुक्तं [illegible] ॥ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥
[illegible] भाष्यप्रदीप [illegible] ध्यायस्य प्रथमपादे [illegible] समाप्तिमगात् ॥

कंशुदिभ्योपकृ । किमर्थं इति । हि विध्यर्थं कंशुदीनां दृश्योपित्यु युपस्यामः । ८ । नाम प्रयोजनमेव दर्शयितुम् स्वंनरसुपदिश्यते । कंशुदिभ्यो वा वचनमिति पद
कंशुदीनि प्रातिपदिकानि तराते तिवकृत्यमित्य श्रेयते तत्र । कीदृशम् रात । निश्चितम् नगंकृवाते । दृशेत्यादि सिध्यत्वनिति वा । । कृपेय घ श्रेयस्य नानिष्यतानि
दर्शोपि तन्मात्र ततचेति । कंदृयश्च शानच्छ । पाविहिलः कार्योप सप्यापातिव लमुपकि कर्तमेनाति । कि स्प्रपचात्व चरूपाति द्मिकुत्वेपितिनिध्यानच्य

कंशुदिभ्योपकृ । किमर्थः कृकारः सुगमं हि प्रतिषेधार्थः । कितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधोपपद्यतामस्य । नितद्यति प्रयोजनं । सार्वधातुका
र्द्धधातुकयोरंगस्य गुणः उच्यते । धातोः सुविहितः प्रत्ययः शश्च स्याद्धि धातुक संज्ञो न भवेतानन्वाप्य्याप्य तीर्थं विधीयते । कंशुदीनि हि प्रातिपदिका
नि । कंशुदिभ्यो वा वचनं । कंशुदिभ्यो वा तिवर्तक्यः चैव नेहि नित्य प्रत्यये । आक्रियमाणे हि वा चने निमित्तः प्रत्ययो विधिः प्रसज्येत । त
च कोदोषः । तत्र धातु विधित्तकृप्रतिषेधः । तत्र धातुविधेः स्तु कत्वमति प्रधीवत्कृत्याः स्याप्ता कं ट्टे ट्टे रूपस्वविधिः धातुप्रत्यये व्याप्य दूव
ड्येि त्य वत्त्वे श्वः प्रसज्येत । इह कंशु कं द्दे इति । नोष्ट धात्वो प्रतिप्रत्यय धः प्रसज्येत । तुकचप्रतिषेधः । गवेन्युमेत्युति इह स्यपिति कदि
त्यो तितकृप्रप्नोति । इह स्यपत्तो पोचा । इह स्यपत्तो यो वचुकृत्यो स्याता । मनुवे र्ष्युति । किमर्थोमिदं न इहस्याए वा यो च्यते । त्वात्तच
इपकार इति तस्मिन्नेवं प्राप्नोति । इह स्यपत्तो पत्त्व वत्कृत्यः । कंटुमेतुर्वेस्युति । किमर्थीमिदं नावस्योग्य वासिद्धे नचोरस्यते तानचा वचेन सप्रश्नः
मः मनचुव्विकि वत्सादिश्यां कि पोलोपकृते च लोप भवा चप्रप्नोति । इदानिद्दिसप्रधार्यं । किं लोपः क्रिपतोना विसेयाम दति । । वि मत्रकर्तव्य पत्स्वा
त कि लोपः नितः स्त्वोपा कि ओपः कौ न पत्तोपमाप्नोति तच्छकृ तो पिनित्य त्वात्वप्तात्वाच्च कि लोप इह । नेवस्याप्यमानात्तेन प्राप्नोति । प्र वृत्ति हि प्रत्य

यापित्स्यानिवत्वादुवङ्स्यात्तत्त्वापिकार लोपड्कार्यो प्यते । आदिश्यावाच पर्ह्वौ चकार इत्यत्कि कर्मेत्योद्धर्यानिवत्वाभावः चातस्योचः पुनस्तवङ्नभवतितत्र
कंदुशङ्शारोतत्सोः कृत पोङ्घन ङ्प्राप्नोति । अनुपाति तत्पुपत्त्वाद्देशोः संयोगपूर्वस्यो कृत्वानित्य त्वात्वो तिविश ए कार्योपा स्युवे वोत्व लोपइ से ते दना कि तोष्ट
ष्यते । नशो ष्वपदतिन त्तन्पाघ्रपो को लोपः नतु प्रत्यया प्पत्वा वचनेत्सतिपरपात्रुत्वादोघ द्वे श्रीसिद्धि ॥

मैनेमप्यदति॰कर्त्तारं क्रियोयविधानात कं डुरितिन कर्त्त यनवगमादितिभावः॥ अवश्यमिति॥ संपद्यादित्वाद्भावे कर्त्तरि इतिभावः॥ वेदनामात्रमेवात्रिविद्‌ना
चेतीत्तरूपमत्रानेन चत्वाप्यनूपेतिभावः॥ तत्र धात्वधिकारादेतुमाश्रवत्वात्‌ धंचमुभवति॥ प्रातिपदिकस्य धातुत्वे यदनीयस्यां कंडूरित्यादिरूपसिद्धिः॥ क्यप

अथ कियमाणेपि वावचनेयदायां ताव कियानदेनेदोषः॥ नस्मान्नभवंति॥ नचैनोम्प्यमहरा कियनूपद्यते॥ किंकारणं॥ अन्येष्वे
पिद्दश्यतेरस्मुष्यतेनचेनोम्यः तदा क्विप्रदृश्यतेपि इष्टेवातादि कियमाणेपि वावचने अन्येभ्योपिदृश्यतइति किं प्रनभवति॥ एवं अक्रिय
माणेपिनभविष्यति॥ अवेदृश्यमैतभ्यः क्विबेषिनभ्यमाकिप्रयोजनं॥ एतानि रूपाणि यथास्युरितितन्नाइ वावचनेके नेष्यानकर्त्ते
यां॥ अपेयकंडूरानियातवस्ये वप्रातिपदिकानि चा॥ अतएव भवं केइष्यतीतिकियां कुर्वाणात्रपुष्यतेत्र कियंके कंडूरितिवेदना
मात्रस्यसंनिध्ये॥ अपरआह॥ धातुप्रकारणाद्धातुः कस्यचासंनादपि॥ आह चायमिमदीर्घमन्ये धातुर्थभाषिनः॥ ५॥

वेति॥ धातुविधानप्रतिवइत्यर्थे धातुकसंज्ञाप्रयन्नानिधेयाथें लकारासंनन्नादपि॥ धातुःकं डूरित्येककमुत्पादयतीतितापनइत्यर्थः॥ आह
चेतिदीर्घानपाठाद्यपाकिवेधातुत्वमेषानि साधयन्नानित्येदि धातुत्वेनित्यत्वपक्षिसतिअञ्जपकोरइतिदीर्घस्यसिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकःस्या
दित्यर्थः॥ ॥ ॥

३ कर्मणीति ॥ प्रतिषेधवत्त्वात्प्रमाणत्वादिति प्रतिषेधस्य विधायकवाक्यत्वात् प्रयोगेऽपि तस्य नित्यं प्रयुज्यमानं स्वपक्षमिति ॥ इत्युक्तं नित्य विनियोगमिति
पाठे प्रमाणगोपि मितामद्र सर्वमस्य विशेषेण मन्त्रमित्यनिषेधः स्यादित्यस्य तस्य नोक्तम् चोक्तं स्वपर्येणेति चौन वृत्तस्य मेति यथा स्वात्मेति दोषमितिद्वितीय ॥

कर्मणीत्यादि किमर्थोऽयं प्रकारः स्वस्यार्थः गोत्रीति हृदि पंथा स्यादिति । किं प्रमाणो विधेयस्य कर्मणो ग्रहणे मा भूदिति किं कारणं कृति चेत् प्रतिषेधात्
गोत्र कारण प्रमाणार्थे दृष्टत्वात् स्वातन्त्र्ये पठन्ति गोत्रादि गोत्रस्य कारणस्य साक्षात् प्रत्ययवदिति प्रतिषेध प्रमाणत्वात् गोत्र कारणस्य साक्षात् च्यो । कोऽत्र
कार्यः प्रमाणस्य ग्रहणार्थो गो कारः । कृत्स्नप्रमाणस्य ग्रहणार्थेन । अर्थो गो कारेण गोत्रनियमाद्विधिना कारणस्य साक्षात्त्वात् च प्रमादिति प्रतिषेधः प्र
प्रोति ॥ किं कारणं प्रमाणस्य कार्येऽर्थः । प्रमाणस्य ग्रहणाद्विधानात् चोक्तः कारः । कृत्स्नप्रमाणस्य विधानार्थेन नार्थः । सूत्रे च गो प्रयोगे च प्रमा
ण्यग्रहणा विधानार्थोऽयं । सोऽयं न्यायेन च स्वात्मसंज्ञा । स्वार्थेऽपि कार्यानुवर्तनार्थ वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । अन्यत्र प्रमाणात्मनेपदार्थोऽयं कृत्स्नानुवर्तनार्थ स्वात्मसंज्ञाः
इति तदेतस्मात् प्रयोगस्य प्रयोगात् साक्षात्प्रयोगः साक्षात्प्रमाणत्वाच्च प्रतिषेधस्य वृत्तिः प्रतिषेधः प्राप्नोति नोति । प्रवृत्ता हि स्वात्मानुपपत्तिरित्यतो प्रत्ययानित । ननु
मेऽयं वृत्तिप्रतिषेधो भवतीति । पूर्वेण कर्मणि च प्रमाणे प्रतिषेधः प्राप्तिर्मात्रेण प्रमाणस्य प्रतिषेधः च स्वार्थे च स्वार्थे । किं न प्रतिषेधः स्यात् स्वार्थे च
हि प्रतिषेधः प्राप्नोति । प्रत्ययो न कर्मणि च प्रत्ययो विधानं कोऽर्थः । गोत्रस्य गोत्रविधानाद्विशेषस्य प्रत्ययेन मानमिति । ननु तस्य स्वार्थे प्रत्ययो कृते चेति प
निषेधेन भवितव्यं न भवितव्यं तेनैव प्रमाणस्य कृतिः प्रतिषेधः चेतनाभावे च प्रमाणस्य मितिविधाने ततः । गोत्रं तस्माद्गोत्रविधानार्थं प्रत्ययेन च प्रमाणं प्रमाणमिति । किं
कारणमित्याह व्यवहितत्वात् । लोपकृतेनाक्षिप्तस्य च धातुसंज्ञा नियमात् च धातुमेव विशेष वर्तीति प्रमाणस्य प्रमाणिकृत्वं प्राप्नोति । किं कारणं त्व
सिद्धविधिप्रमाणस्य मतत्वात् प्रत्ययेनेति । नैव वा पुनर्गोत्रस्य प्रमाणो विधिर्दृष्टः प्राप्नोति । किं कारणं व्यवहितत्वात् । लोपकृतेनाक्षिप्तस्य च धाता ।
धातुविकृत्या चोक्तमव्यवधानमेव ॥
त्रैयोविध्येन हि करणं प्रसिद्धं सिद्धेऽप्यर्थे न स्यान्नियमार्थादिति । किं स्वरूप धातोरपि धातुविधौ स्यान्नियमान्निषेधः प्रत्यय विधावेवेति विनियोगं तथा न्यायस्य

त्व

किंपुनरिति। क्रमेणोति। इह हि प्रतिषेधात्रिसंक्रमश्चेने बाध्येतमिति प्रतिषेधेन कर्तव्यो भवति। क्रियमाणस्मिन्निति इहैव तत्पिकृएदेवीभावः। तदसंख्यानं
कर्तव्यं स्यादिति। पासिक इह हि पास्यर्थे विसर्गः। एतदिष्टानीमिति। तत्र पासिकदीर्घ इह सर्वो मित्रति दे धेन तपकः। दद्देति। आगणिः तत्क्रमेण

एदंतर्हि प्रयोजनं। यकन्निसमबूलोर्दीर्घो मतरस्यामिति दीर्घत्वं तत्क्रमेणोति प्राप्नुयादिति। किंपुनः कारणं तत्र दीर्घो मतरस्यामित्युच्यते। नन्नस्वोऽस
तरस्यामित्येवो च्येत यथा प्राप्तं कर्मेत्क्रमस्तमिव। तत्रायमप्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते मितां ह्रस्व इति। का रूपसिद्धिः
। चकाशमि स्वशामिशम शमं शामं। इष्यासिद्धं नसिध्यति। नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। निषेधः। विणत्कृतोऽस
तिषेधः। नणिचिार इहतर्हि ञ्ञनि स्नजानि जनं जनं तानं तानं। जनिवध्योश्चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। सोपि विणत्कृतो रेव। नणिविणि ण्यव
हितेप्युत हि पद्लो दीर्घो पसंख्यानं कर्तव्यं स्यात्। शमनं तं प्रयोजितवान् अशशमिश्रशामिशमंशमं शामं शामं। शोशमयते अशीशमिश्चकं
शामिः। शंशमं शशामं। शंशामं शंशामं। किंपुनः कारणं न सिध्यति। विणमूल्ये रेणोमितामं णां नां ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। यस्मात्तणोः विम
मूल्यः। ननतस्मिन्निदं। यस्मिन्निदं। नासौ णिस्विसमूल्यः। णिल्लोपे तर्हि कृते विस्समूल्यः। स्यानिवद्भावात् विसमूल्यः। अशूरी
र्घो न्यतरस्यामित्युच्यमाने पात तास्यानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति। एतदिष्टामी दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं। दीर्घविधि प्रति न स्यानिव
दिति। अस्मादेशस्यानिवत्प्रतिषेधः सिद्धो भवति। परत्वाल्लोपापादयस्माद्धातुके चाभवति। तदाणौ विणिद्नास्तितरर्थं न मित्प्र
तिषेधः स्यात्। तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। अंकेचा। किमुकं। तद्धितकोप्योरिकृप्रकरणादिति ॥ ॥

णिचिक्रिपतेत दाह्रस्वनिहस्यार्थोमित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥ ॥ ६ ६ ॥ ॥

आपादस्य॥ आर्द्धधातुक इति परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः। द्वयोरपि चापक्षयोर्दर्शयति मत्वा प्रश्नः। कथमिति। आहोस्विदित्यनन्तरमिति त्रितानिर
निशब्दोत्पत्तिशब्दो वा निर्दिष्ट अरतिमन्तेनोपदानां वद्धिता एतद्वाक्यनिरपेक्षेणापादिविधानं वाक्यैः परनिमित्तानपेक्षा आपादस्येत्यपदादिविधीय
तेन सति नार्द्धधातुके तेषां पदे निवृत्तिः क्रियते पदापि निवृत्त्यर्थं तथापि गात्र प्रक्रियापां कथितुतत्वस्य लोपादिद्वारेण निवृत्तिः क्रियते।
कथितं पदवाद्य विधाने नोत्सर्गोऽस्य निवृत्तिर्ज्ञाप्यते। ततो निवृत्तिपक्षोऽनुपपन्नः। पदे इति परसप्तमी तत्र यस्यापि योगशेषत्वं वाक्यतापोऽसमा

आपादस्य आर्द्धधातुके वा। कथमिदं विज्ञायते आपादादिभ्यो परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आपादीनां निवृत्तिर्भवतीति अहोस्विदापादि
प्रकृते परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आपादीनां तन्निर्भवतीति॥ किं गतमेतदित्यत आह आहोस्वित्पदस्मिन्नप्यस्मिन् ... कर्त्तव्यं॥
गतमित्याह॥ कथं सर्वतावदापादिभ्यो परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते आपादीनां निवृत्तिर्भवतीति। तदपविशिष्टे ... मासपादि प्रकरणाम
नुकम्य आपादस्य आर्द्धधातुके वेत्युच्यते। यदापादिप्रकृते परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आपादीनां तन्निर्भवतीति। तदेकं वाक्यं तद्दे
देवमुक्तं पदविशिष्टपाणिपातिम्य आपद आर्द्धधातुके वा। अतो यद्- आर्द्धधातुके वा क्रममिति - आर्द्धधातुके वेति। कस्मात्तद्विशेषः। आपादिभ्यो
परार्द्धधातुकं आपादिप्रकृते परार्द्धधातुकमिति वोभयथानि ... ग। आपादिभ्यो परार्द्धधातुकं आपादिप्रकृते परार्द्धधातुकमिति वोभ
यथानिर्देशं प्राप्नोति। यदि विज्ञायते आपादिभ्यो परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आपादीनां निवृत्तिर्भवतीति। गुप्तिः गुणोपपतिवेदनमिम्यतिद्दं
वानिर्देशं प्राप्नोति गोपायचकारगोपेति। इदंतिद्दं सिध्यति गोपायाञ्चकार गोपायेति। अथ विज्ञायते आपादिप्रकृते परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थि
ते वा आपादीनां तन्निर्भवतीति गुप्तिः गुणोपपतिवेदनमिति इदं वानिर्देशं प्राप्नोति गोपायचकारगोपेति। इदंतिद्दं न सिध्यति गोपायाञ्चकार
गोपायेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायाञ्चकारेति। कथं। अस्त्यत्रापादिप्रकृते परार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आपादस्य आमपध्ये
नार्द्धधातुके परत आपादयो विकल्पेनोत्पद्यन्त इति पक्षः। यदि तर्हि कवाक्यं गातनं सार्वधातुकमेव भवविष्यति। यथाविकरणनाद्दान इदंतदिष्टं न सिध्य
आपादयो नोत्पद्यन्ते पक्षेऽपि। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः आर्द्धधातुके वेति विकल्पे इष्यते पादात्सार्वधातुके आपादयो भवन्तीति ज्ञायते। आर्द्धधातुकमेवलेकपाक

गोपायतीति। विशेषाभावादनुशयोनुत्पत्तिरित्यायादीनामनवकाशं मन्यते। अमंदिदानीमिति। विशेषाभावे यथालक्षणं चक्षुगात्सर्वत्र शपि विभावः। कामय
नेरत्यत्र तु विशेषो वा शप्यन्तरेणाप्यभावात्। यथा पुनरिति। वार्त्तिककारेणानुसिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति तु वचनात्तत्रमेदं तथा परिहारं तु क्तः। तत्र

सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादन्यत्र विकल्पार्थं विधानं। सिद्धमेतत्। कथं। अविशेषेणायादीनां वा विधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्तव्यं
मि। स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति। किं कारणं। विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। तु
ल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां चा। स्यादीनामनवकाशं करिष्यतिदृष्टीमिति। आयादीनामनवकाशः गोपायतिधूपायतिः स्यादीनामवकाशं प्राप्नोति
गोपायिष्यति धूपायिष्यति। परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवंति। न वा आयादिविधानस्यानवकाशत्वात्। न चैष दोषः। किं कारणं। आयादिविधान
स्यानवकाशत्वात्॥ अनवकाशा आयादयः उच्यंते वचनाद्भविष्यंति॥ ननु चेदानीमेवानवकाशः प्रकृत्ययः। गोपायति धूपायतीति॥ अ
त्रापि शप्स्यादिर्भवति। यथैवात्रापि शप्स्यादिर्भवति। न त्वत्रास्ति विशेषः। सति वा शपि असति वा। अमरीदानीमुच्यते नास्ति विशेष इति। यत्तु
तदुक्तं आयादीनां स्यादिषि। बाधनेनावकाशः इति सनाद्यवकाशः। अयं स्यादित्वं अशपस्यादिरेषितव्यः। किं प्रयोजनं। गोपायंती धूपाय
ती इत्यत्र शप्यनोर्नित्यमिति नुमप्युपपद्यते। वृद्धिर्भूयादनवकाशा आयादयः। आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। यथा पुनरयं दृ
ष्टमेतेन परिहारः। यदि पुनरायिनित्यमित्यनुवर्त्येत विधानं। हृतं तर्हि मिघता। पदान्यानसमेवास्तु। ननु चोक्तं आयादिभ्यो परा ह्यार्धधातुकमायादिप्र
कृतेः परा ह्यार्धधातुकमिति चोभयं यथासंख्यं गरति। नैष दोषः। आर्धधातुके इति नैषा परसप्तमी। किं तर्हि विषयसप्तमी आर्धधातुके वि
षय इति। तत्रार्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेः परादिष्टः कृते पुनर्योपगत आप्नोतिप्रत्ययः। स ततोपविष्यति॥ ॥

कर्तव्योवमन्त्रमेदेशपि नित्यमिति न्यासः कर्तव्यो येन दीर्घोनभवतीत्यर्थः। ननु गौरादिकत्वादिडीष्प्रसंगःनत्वा शपा एवं तर्हि मासमेदोपलक्षणार्थ
मिदमिति तिथितिनित्यमितिन्यासः कर्तव्यः॥ ॥

सनाद्यंता॥ भूवादयइत्येवेति। भूवो वा दयो भूवादयस्तस्य र्थं अप्रगणादितिभावः। ननुक्रियावाचित्वात्सनाद्यंतानां धातुसंज्ञा सिद्धमीत्यर्थः। पाठेनेति। आदिग
णस्य प्रत्येकं संबंधात् र्थं पाठात् धातुसंज्ञा विहितेति नागांचय सादयः समानशब्दाश्च सर्वे नामादयो निवर्तिता भवंतीति भावः। स्यादित्थं यदि वेनधातुसंज्ञा
सिद्धिं वस्यामीति इष्टेति। कथं तर्हीति। ननु भूवादिसूत्रे दिशा धातुपाठपठितानां वा। नैतदस्ति नाठपठ्यमानपाठस्य हि नाम्नां रहादिष्वपि तेषां शा दौ ततस्तादृशा
नां तत्प्रत्ययादीनां तु पाठसंभवो क्वापि नास्ति। पठितानां त्वर्थं इति ह्यादीनामिति त्वर्थः। नचेवमस्ति। सूरिशा इष्यादेशा शा इ अन्यत्र अयरू एणादेषा पाठ चस्यानिनिष्यादे
सनाद्यंताधातव॥ अत्र तद्ग्रहणं किमर्थं सनादयो धातवरस्येवो च्यता केनेदानीं तदंतानां भविष्यति। तदंतविधिना। अत्र तत्त्वरं पठति। सत्यादि चेत्तद्ग्रहणं के
॥ कि मूर्के॥ परसंज्ञायामतद्वचनमत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधि प्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणं। अपि वापि संज्ञाविधिः। किमर्थं पु
नरिदमुच्यते। नहि द्यादयो धातवरस्येव सिद्धं नसिध्यति। पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते। न चैतेनत्र पठ्यंते। कथं तर्हि इमे धातवः पठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति। अपि
सर्वे चवाचविः च स्थिः स्यामिति पठ्यंते तेनत्र न पठ्यंते। अकृत पठ्यते। तत्रास्याभिव्याप्ताविति हि। इमे पठितस्तस्य पठ्यतेन पठ्यंते। येषां तत्त्वं आदि
शेति तत्र पठ्यते। तत्रस्याभिव्याप्तावास्ति हि। नसिध्यति॥ आदेशाः स्थानिवदितिस्तुच्यते। नचेमे आदेशाः इमे अन्यादेशाः कथं। आदिश्यतेसत्रादेशः। उभे स्थान्या
दिश्यते। यत्रोत्ति दिष्टं पुष्यादेशाः स्थानिवद्भवंतीत्युच्यते। नचैवमेषां निर्दिष्टास्त्यादेशाः। यद्यप्यत्र सोनिवर्त्यते तथापि निवर्तते। अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति। कुर्व
गणात्रा तो नुपत्यौ करति। केषां गुणकृतं प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं श्यनादीन् कांश्चिच्छितः करोति
नांतं प्रसिद्धं तेषामेव तत्तद्ग्रहणमित्यर्थः। इमे पीति। क्रियानिमित्तकस्यादेशस्य तस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः। अत्रचोद्यंति पठिष्यामि ॥ स्पनत्र समाप्राक्तीति॥
वद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञाविधिपीयतेत्यरा इदं चेति अन्यावान्त्रस्य नामिवांश संज्ञानिवंधना नमस्त्रादीनि प्राप्नुवंति। सत्स्वेतानां चेष्यंते। यत्र प्रत्ययस्मृत्वभि
रविशिष्टक्रियावचना हातोः स्वार्थे विधीयते। आयादयस्तु सर्वस्वार्थे विधीयंत इति तेषां स्थानिनः कस्यचिदिति सामान्यात् स्थानिवत्वाभावाद्धातुसंज्ञा
न प्राप्नोति। अत्रोच्यते। कर्तुमिच्छतीति करणीगरम्यार्थे सर्वं सर्वपदार्थारणाद तिन्यापाद्वर्तमानस्य रवेः प्रसंगे चिकीर्षेशब्दस्य तत्र आदिश्यत इति सिद्धं तदं
तस्य धातुत्वं। एवं सनभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचित्रू शाह् प्रयोग प्रसंगे लोलूयशब्द आदिश्यते। गुप्तेः स्वार्थे गोपायशब्द इति मन्यते भाष्यकारस्याभिप्रायः॥

स्यतामोः॥ ॥उत्सर्गापवादयोर्मध्ये तानापरत्वात्तिरुमशीतापगुत्सर्गे इति भावकर्मग्रहणानुवृत्त्या एवं धातुकर्माद्येवविधानादिति भावः अपवादवि
प्रतिषेधे यासितापापवादानामुत्पत्तेश्चारीनोस्यादीनां च विप्रतिषेधे परत्वात्तिपरत्वाच्छपादयः स्युरित्यर्थः अपवाद इति पचोत्सर्गे ल्युटणास्यापवादत्व

स्यातामोः स्त्रुतेः॥ ॥इमे विकरणाः पञ्चोत्तरत्र बतापने कउत्सर्गः कोपवादइति तत्र वक्तव्यं अपशुत्सर्गः अप
अपवादइति इमेऽत्र मन्यग्रुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयपवाद इत्युत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादपष्ठा पष्ठेत्वं अप
वादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधने अपवादः श्यनादिः स्यादयपवादत्युत्सर्गः अपवादः श्यनादिः स्यादपष्ठापषेवं अपवाद
दविप्रतिषेधाच्छनादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति शबादीनां चाकाशः पचतिपठति स्यादीनामनवकाशः पक्ष्यते इत्यभयं
प्राप्नोतिपचातिपक्ष्यतिपरत्वाच्छबादयः प्राप्नुवंति॥ अपवादीनामानेकस्यप्रसङ्गः पचादिवकर्मापिकर्त्तरिशपवादं
यो बाधेन॥ एवंतावद्धियकृणापनत्सर्गो अपवादः श्यनादयः स्यादयपवादात्वपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिबाधने अपवाद
विप्रतिषेधात्तेश्यनादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति श्यनादीनामनवकाशः दीव्यति सीव्यति स्यादीनामनवकाशः पक्ष्यति पक्ष्य
तिइत्युभयं प्राप्नोति देविष्यति सेविष्यति परत्वाच्छ्यनादयः प्राप्नुवंति॥ ॥४॥
ल्युणास्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः पश्चिचेत्वभावकर्मग्रहणानुवर्त्तनात्कर्त्तरि पकोऽप्रसंगान्नास्तिनदपवादत्वमित्यर्थः ॥ छीयंतांतत्रि
पयति॥ ॥

के॰ ३ त्यावस्थायामिति। नमत्रु च परत्वात्वादेशे भौ व्यं नच लादे शनान्म नित्यत्वं कृते पि स्यादित्यत्राह तत्रीयपरिसमाप्त र्थात्व च्चि कार्यं भवानो विहितस्यत्रस्ये
त्येत्रीय हितावि शेष णात्। अस्य पा वादे शानो प्रसंगात पत्वं ते। कृते पि पाद्रे शो णुस्यादेती भ वेतीत्वं गास्य वमवेति नाहितादे शो वाद्दे न सार्व धातु कत्व
म र्थवि शेषणा वा कत्वो दि प्। अथ नः श्यनादे पक्कते स्त्रीयत्ते लान्त वृद्धि गाः। स्थव प्पे चेत द भु पा। त्वं स्थाक्रु ते पु ना रे शो पु स्य दे यः क्रिय तद्दे शो। अत्र न स्था ता स्त्र
॰ पा। स्याय सार्व धातुक स्यानु दा त्त त्वा वि धान न विक र णा स्व स्य दे त्वे सार्व धातुक स्वर बाध न रे न्य स्या वी स्या के थे नो प के स्यात पादे स्त्रा व स्था पे ता। अः क्रि

नैषदोष। शावादेशः। श्यनादयः कार्यं भ्यंते। प्रत्यादि भिर्वाध्यते न त्ववादिव्यादिश्यः स्याद्विषये श वे वता। क्रि कुतः श्यनादयः। तत्र्त्राहं
शेषो प्रहत्यो कत्तै य न क तै य प्रहृत मनुत त्ते ने। कृप्र कृ त्ता कत्ते शावि तिनदे शप्रमा नि र्दे श्य पो ना द्दे शे न च हा यः। नि पु रो षः। अदि
वादिभ्यः त्यो षां पंच मं गा वित प्र थमा यः। य श्री प्र त्या पि य्याति त स्या दित्युत्तर स्यो न प्रत्ययवि धिर पो न च प्रत्यय वि यः र पो न च प्रत्य
वि धे ये च मः प्रकृति स्था भवति। नायं प्रत्ययवि धे नि विहितः प्रत्ययः प्रकृत स्या नुवर्तते। अथवा अत्र नुरेति कारी यते। सार्वधातु के प
कृ स्यात। सीयुद्‌ तो। क्षिप्तु दे डे। सिञ्च चाता। कर्त्तो ण श स्या। सीयुद्‌ तो। क्षिप्तु दे डे। सि च भवति। दिवादिभ्यः श्यन्‌ स्यता। सीयुद्‌
तो। क्षिप्तु दे डे। सिञ्च चाता। अथ वा तरंगाः स्यादयः। को कंत रगता। आर्ध्या पि भव स्यादयः सार्वधातु के श्यनादयः ॥ ७४ ॥

पेतय स्थात्सार्वधातुकं तदा स्ति सि श्रुत्वात्यसार्वधातुकस्येत्वान्त लिमात्रेः प्राप्ता नुदात्तार्थं वचनमिति। ता पक्कत्वं नो। अयप्येत पित्त्वाद्नुदात्तत्वं स्यात्वि
धान वा कोनात्मने पद प्रयत्न प्रकरणे न चलादे शा विधान वाक्य स्यैक वाक्य ताया लादेशानां नाहिरंगत्वो त्वावस्था प्राप्ते चान्तरंगत्वात्यतिषद
वि धा ना च्च स्यादे पो भवती ति तेषां सः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थे ज्ञापकत्वामसमर्थितं चेति ॥ ॥

सिद्धत्वे॥ सिवुत्सर्गइति। परनिमित्तमनुपादायमनादिवर्गधातोः सिद्धिर्येयः तिनतदंतस्यधातुसंज्ञायां प्रसंगेनेपत्वाद्दीनिसिद्धानि। नीह्लासिविगुणे

सिद्धत्वंत्वेरि। सिवुत्सर्गः छंदसि। सिवुत्सर्गः छंदसिकर्त्तव्यः। सनाद्यंतेनेपत्वाद्यर्थः। सनाद्यंताधिकारेववक्तव्यं। किंप्रयोजनं। नेपत्वार्थः इद्युनस्तेनेपत्वगावोनेष्टादिति॥ प्रकृत्यंतरत्वात्सिद्धं। प्रकृत्यंतरत्वात्सिद्धमेतत्। कथंप्रकृत्यंतरं। नेषः। निवृतुनेष्टादितिदर्शनात्। नेपतुनेष्टादितिविहितस्यपते। अथकिमर्थः पकारः। स्वरार्थः। अनुदात्तौसुप्पितावितिचस्वरोयथास्यादिति। पिकरणानर्थकंचानकृत्वात्। पिकरणंचानर्थकं। कुतः। अनकृत्वात्। अनकोपं। तत्रनार्थः स्वरार्थेनानुबंधेनपकारेण। इहकृतेसाकोभविष्यति। इदनुदात्तार्थ

इतिचेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धं। आगमानुदात्तत्वेनेदनुदात्तंभविष्यति॥ ७॥

वक्तव्येत्वेरिवनेषतितिनप्रकृत्यंतरत्वादिति। ज्येष्ठनेष्ठमिष्टोन्यनिविनिवाठत्वपत्वर्थउत्सर्गेनकर्त्तव्यः अचवापिसीष्टारत्वाद्वर्थस्यकर्त्तव्यएव॥

एतत्प्रदेशानुप्रवेशायारेसिपानहृपसिद्धिः सिवयेत्यानित्रानदेशा। नांबरागमस्यसीपूरः परत्वेनसिपः इद्वने पुकमणेकान्मसनाचेद्युश्ततिपिप्रतता प्रसि ष्यवित्ततेमकृतिस्पायेनादद्वनस्पानमपिनुकृतेः कारिवारणासामथ्योंतद्वेसपिसतितेनव्यवधानादेकावः परमादपतृकनासीतिनेदृमतिये ध इतिभावः

सद्वपमिति। सनादिम ध्येत्रैवचेतिभावः। यदयपाप्ति सीष्ठारति। यातेखहूर्वोतमपशिर्ःयाम। सुडूमीघूट्। सर्वेतमांगस्याने कात्वात्मीघुञदीति गणप्रोमवविःव दिपुनः सिद्धिपेततदावण्पमिकारउकार णार्थौ णार्थोत्पयः अन्यथातस्य श्रवणंस्यात्। नत्रसि वैतस्यधौतोरौ कात्वादिदृप्रतिपेधः प्रसङ्गेत। नन्वेवं तथा नु रूपदृशेन्नुदात्तोपाशाहः तत्तस्मात्परमार्धधातुकेमिपाव्यवधानात्। यस्मात्तुमिचेतात्परमार्धधातुकेनासावुपदेशेःनुदात्तः। एवंतर्हि सनाद्यंतोधा तवरत्यपपरामनाघवपवाधातवोभवंतीत्यर्थो व्याख्यापतेनदाविपोपापचपवत्वापातिग्रहणेनयहणादिदृप्रतिपेधसंगः। पदाविप्या निवय

एवंतर्हिसचपंकर्त्तव्यः। किंप्रयोजनं। यदयपाप्तिमीशः। एकाजनुदात्ताद् इटप्रतिपेधोमाभूदिति। क्वाएमकारः श्रूयते। नक्वचिच्छूयते योपोस्यम विष्यति। अतोलोपः आर्द्धधातुकइति। यदिनक्वचिच्छूयते नार्थः स्वरार्थेनपकारेणानुबंधेन। एवमपिकर्त्तव्यः। किंप्रयोजनं। अनुदात्तस्य लोपोप पास्यादुदात्तस्यलोपोमाभूदिति। किंचस्यात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। सिद्धमुच्चत्वदर्शिणिहकृत्यः। सविता धर्मं साविषत्। अणाब्धा वृषि तारीषत्। कामस्यपात्॥ कामग्रहणेचकाप्समदयसंख्याने। कामग्रहणेचकाप्सदयपसंख्यानं कर्त्तव्यं। चक्राणांचकारः नकर्त्तव्यं। चकाम्यति यादिति वक्ष्यामि। वकामग्रहणेकामदयसंख्यानं। वकामग्रहणेकाप्सदयपसंख्यानं कर्त्तव्यं। कामंचक्रे। सूत्रंचभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। न नुचोक्तं कामग्रहणेचकामदयसंख्यानमितिनैपदोषः। चकामगाहेकामगशोस्ति। तत्र कामप्रत्ययादिदृ स्पेवसिद्धं। नसिध्यति। किंकारणं। अर्थवतः कामशशस्यग्रहणं। नचचकाम्शहेकामशोर्थवान्। एवंतर्हि काप्सेनेकाचरतिचक्रे मं। किंप्रयोजनं। वसुंपाद्यर्थं। युतुंपावचक्रा रराीहृचकार॥

वाप्यपरोनस्त्वप्रत्याप्यानं तदाम्यानिवृद्धावेनानुदात्तादेकाचः मूषमा गणात्प्रोत्सेवेदृप्रतिपेधः। अथवैतस्तदेशपादात्प्रययोम तद्वाप्यं। उदात्तस्योति। उदरमुम् पचेति सार्वधातुकमादृपदेशात्वितमार्द्धधातुकानुदात्ततेसतिप्रत्ययस्वरेणधातुस्वरेणवा सशब्दाकारस्यो दात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। पकारेतुसतिअनुदात्तएवेद्मवतिपित्करणसामर्थ्यादेवचसशब्दाकारस्यधातुस्वरेणभवतिपितत्स्यदेश पादाद्दा। याकाद्येवतुभवतिनिवृत्तिरूवतिपोनिपातानामिपात्येपदृष्टीतिप्रतिःसिद्धः। अवशाद्यातिष्ठि चोदात्तत्वनीतिनिपातनः। साविपदिति। घू

रत्नादेः। उक्तोऽयैति। नन्वत्रोपदिष्टेति विकल्पेनाख्यामाख्यां। अत्राह। द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावादुरूपत्वाभावादि कल्प्यः सावकाश इति पत्रगुरुमतत्वं तत्रानित्यमे
वानुप्राप्नोति। एतद्विप्रतिषेधे परमिति प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वमनाश्रित्याख्यातकारिणी। टीकायां तत्र व्याख्यितेति विकल्पस्यैवमविप्रतीतिर्नेतरि हेपन्यम
नीयो। गुरुमदवचनमिति। इत्यनुगोष्ठीत्यत्रापि भवत्यर्थे टीप्पीर्गुरुपत्वादित्यादेः सर्वत्र गुरुमतत्वादाख्याभवितव्यमिति गुरुमदवचनस्यामध्यो उपदेशावस्था यो
गुरुमतरत्वाश्रयिष्यत इति भावः। गाम्युक्तमित्यर्थे। एतद्धोपलक्षणं तेन बलवदिति स्यात्। इप एरपवित्रे यति। विशुष्यासमेघ्रसाधो गोष्ठेपद्रोपदर्शनं इत्या

देवाद्वेदा। गुरुमतस्याविधाने लिङ्गिनि मित्रानप्रतिषेधः। गुरुमतस्याविधाने लिङ्गिनि मित्रा नगुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इयेपरबोपगुणो क्रुतेर
नादेशागुरुपतीनाउरस्याप्रसङ्गेन। गुरुमदवचनेरदाणो किमर्थं स्यात्॥ गुरुमदवचनमिदाणोकिमर्थमिति चेत गान्युक्तमेपत्रादिप्रतिषेधार्थं
। गुरुमदवचनं किमर्थमिति चेत गालि उक्तमेपत्रादेर्नोमाभूदिति। इयत्र अहंइउवपञ्चारे। उपदेशवचनात्सिद्धं उपदेशो गुरुमतइति वक्तव्यं पयूपदे
शाय इत्यो कि पतो। उक्तोऽप्यवक्तव्यः। उक्तोवक्तार। करतिप्रतिषेधोत्तापक उक्तेग त्रावण्या॥ पदस्यमन्त्र उरति प्रतिषेधं शक्ति तदन्त्रापवत्वाद्वार्थः॥ नु
ड्रे मित्रावस्यगुरुमत्राभवतितस्मादायमिति॥ एतद्धिज्ञापकार्थं करालु प्रतिषेधो वक्तव्यः नन्वाचार्यप्राप्त्यर्थोपि वक्तव्यः नार्थः प्राप्त यैनत्राउ स्द्दना
मिति मतज्ञोर्नेदिगुणावचनं ज्ञापकं [illegible] पाप्पवतीति ॥ ॥ ७

भवतीति। उपदेशवक्तादिति। वचनं व्याख्यानमभिप्रेतं अस्याव्यवचनेन दवनादरस्य निगमे कोगुणः स्यात् तस्यात्रित्यपोगे मनुपश्चाद्यग्रगादुपदेशवत्त्व्या वा गु
रुमतरस्या आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अपदेशनन्दशाहेनाप्युपदेशोपलक्षते नेतिबहुलस्यास्याख्यानमेवोच्यते। उक्तेरीति। उक्तौ विवासमत्युपदेशे गुरोरपाठात्वापे गुरु
गानित्यपृक्तः। ऋद्धिः विनेति। नु [illegible] सापादित्यादावपि भवति। प्राप्त्यर्थौ पीति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थं इत्यर्थः। अत्रोक्तोरीति। अत्रा मा
व्यवधानेपि वचनात्गुणो भविष्यतीति चेदेवं मतिवाक्यत्रिविनिर्दिश्य [illegible] तस्मादूरमेवाभावे गुणविधानेन ज्ञाप्यते ॥ ॥ ७

कौ॰३

मापर्यादिति। अगतिप्रापणयोरित्यम्यतिपिबापित्रलादेशः कृतेन तस्मादेशवाद्विर्वचनं द्विस्पर्धः। आद्गुण इति। शिति अदादेश विधानाद्विति
रूपाभावः। तिष्ठतेरिति। अत्रापि स्थः शिति तिष्ठादेशं कृत्वा द्विर्वचनं कृतः तत्रानेन रूपेण स्थाः प्राप्त एव प्रतीपतरस्पर्धः। द्विर्वचनं इत्यादेशान्तर्वा
विप्रतिषेधेन द्विर्वचने कृते। तथा हि समानस्थानिवत्वात् द्वित्वं। पिपणा द्विर्वचनयोर्नित्यत्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते। अथवा पयानित्यत्व
मित्यत्र पणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वचनात् पूर्वमेव स्पर्धः। न प्रवर्तते। तथा हि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वाभावमिति यण्प्रवर्ततो प्रतिवाप्रति

नैतदस्मिन् ज्ञापकं। अन्यथैव सिद्धत्वात्। कथं पुनर्द्विर्वचने ग्रुणादिबाधमानोऽन्यथैव स्पर्धयो विज्ञातुं समर्थान। आद्गुण इति द्विनामनी इति कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञा
त्पन्तौ तद्यथा। तिष्ठतेरित्यत्र पुनर्द्विर्वचनं चर्ति तिष्ठति पूर्वं न ति कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञापयति। किं पुनर्द्विर्वचनं द्विगुणं बाध्यते प्रयोजनं अनुवृत्ते आक्षेप
नरूपं प्राप्त्यात्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे च प्रतिषेधवात्तु यथा गुणेन अनुवर्तते अकारान्तो द्विर्गुणो भवति इति गुणे
कृते रपरत्वे च आरतुः आरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येत। अथ याभ्यां सम्प्रदृशो नयु इत्येतेरपरत्वं परत्वात् द्वित्वादि शेषः अत आद्रेति दीर्घत्वेन तत्र आनोप
इति चैत्राकारलोपे अनुः अरिति वचनमेव रूपेण। गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हलादि शेषः अत आदेरिति दीर्घत्वेन तत्सिद्धं भव
ति। यथा आरतुः आरुरिति। किं पुनः कारणं। सवर्णदीर्घत्वं न बाधते। न पुनः हृस्वात्परत्वाद्गुणेन भवितव्यं। अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं अन्तरं
गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गं गुणत्वं। कोऽन्तरङ्गत्वात् वर्णाश्रितत्वात् सवर्णदीर्घत्वं अङ्गाश्रयत्वाद्बहिरङ्गं। कथं। वर्णमेव त्याग प्यामति कार्यं अङ्ग
विकारः इति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्गुणत्वं। उरन्त च कृते रपरत्वं हलादि शेषः अत आदेरिति दीर्घत्वं परस्यात्र प्रयणादेशः सिद्धं भवति आरतुः
आरुरिति॥
तथा स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं। तत्र कृते यणादेशात्परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं। परिहारवदिति। अन्तरङ्गत्वाद्यणादेशस्यान्तरङ्गतोऽपदेशा
त्स्थानिवद्भावाद्विभावः। अन्तरङ्गत्वादिति। वार्णादाङ्गं बलीयः इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवार्णविषये। यथाकारेकस्य पञ्चमिति गुणार्हत्वमयं यणा
देशात्। इहान्तरङ्गत्वेनिमित्तापेक्षया वर्णाद्द्वाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति मिन्नाश्रयत्वमनयोः॥

ग्र यथेति। आमपवधूतिसमो प्राग्गणपिकोशनत्र श्रुत्यादिरिमदूप आप्युतरतिभावः। अकोऽण्येति नहुव तूर्णानेदं छादिरिति भावः कुदाहरणेति अट
ति चणो गृहृणानन्तरं निश्चिमहूत्रादिरतिभावः। संबोधनादिरोर्षेता। अकेचलस्पन्नाणोनरमदिन स्पन्दयेः। ततश्च धातोरेव ग्रहणमवति श्चेतो। मरणपूर्वीत
। आप यात्रो विचणु हृतन्धातनपं रस यः। अन गरहूतिव द्वेरात्ताम्नुप णनसुर शाधातु गृहृणात्रुद्वे एम्प्रवति। यापु वापयमे गुणविधानेन यादेश
श्रमवतीति ज्ञापते। तथाप्यनङरतिप तिषेधः श्रुमितं भोवन पाक्रिपनामे तापुकोपु यान्त स्याये स्यमवति। उपरे ग्रयहृणाभेदात्तु गुहृमतरति गु
हृमज्ञामा वाग्यचोमनुपाव प्यापिन्न मानिति नन्तुनिसयो गरति। व्याख्यास्यतरस्मयेः। वर्णिपातलक्षणरति। निद् सन्निपातनिमित्तोगु णा नरदूपात

यथापिकर्यन्निरनेत्र्येशि। गुणेत्यर्थः स्पानपवमपिनरोपः। अत्यहृत्तामिति अकोऽण्यनुनिर्दिश्यते कथं प्रश्निपूर्वि रेङोपं ग्रयाति
मृतो। अत्यहृत्तामिति। रहृयितदं धाप्नोति चत्रतश्च कृपति। अवोगादिग्रहणेनिपमा यमनिष्पातिमंबोधगादिरेव अकेचलस्पन्नान्
केचलस्पति। तरतरवे। एगात्रेल्लिदि गुणस्वचनकाभिदूं। यतेरणनसोश्चग्रहणं यत्रेल्लि। गुणः। हद्रुः। मरणपुः अनमायेग्रोश्चिष
तिषेधो व्रकृत्यः उक्तो आमवन्तकृत्यः। उभयनत्रकृत्य। उपरेशायहृणानकादिष्येतो। कृत्या अमवीनरपेक्ष उभयोति। उक्ते याकिमकं। सन्निपा
ननलक्षणाविधिरनिमित्तं तदिघातस्येति। गुणेन यापनृस्पानकुलेश्व। यात्रीनावानकुलेश्व। वा यत्र श्रीतृष्टद्रावोपदः पविपूर्तिः पदाजने
। आमय्यप्रतिषेधो योमे कान्येपु रपश्चमल। अथवानुकाऽप्यपत्ननिर्दिश्यते। केषु यतिमनिकोनरं श्रः। अनत्र उ अनत्रोरपादास।
श्रोति। उभयरात्निरयामकिन्न। धिरेणमकिदकृत्यः। निरेकाया नवकृत्यः। तुरिकाणुतः। वसोतिगुणानसिद्धाति। निद सन्निपातेन
एवमगुणिनरतिनोपि एति। एवंनादि आमसन्निपातेना भारतोपाः पदोना। निरणमकिन्निपातनादि यगुणानमिति॥

निमित्तस्योभोनिमित्तं नभवति। आमि मभिद्रितेनेकाप्राप्तमिर्दिनिद सन्निपातमनिमित्तस्यार। अणेनेरिति। अनिमेपदस्पर्थः। उकोऽण्येति। ते
नाकाधीतस्याणोनेगुणमवतिसदितयावाय यथाऽरतिरशपति। अनत्रोरपायाम्येति। उपनिरा। निरिस्कृपणतर्थति। सूत्रे यकाराननं निरति
पासनरतिभावः। रतरेधातृणादृणवाच्छुधोतुलमनेन निरक्रूमितिमलाद्रुपरीति। गुणानसिद्धातीति। रुदुः स्योपधात्मा भावारकारलोपाभावा
चविरत्रीति स्पादिरस्यये। आमसंनिपातेनेति। आमः शाधात्मनविधीयमानत्वात्तरनुपापिनमनस्येतयेः॥

भौरि॥ हिं वै चनेमेवविधेयं किमर्थं क्रियेग्रोनेति रक्षति। म्रूदद्रमिति दर्शादृति। नन्नुभक्तांग्रा स्रतितिपुणमतिवेधानमत्रति। मत्यप्रलोपरस्रात्मा: स्रोमर्थं
निषेधान चा ग्रांसौ स्राभिरसि॥ कृञ्चानु॥ ॥किमर्थो प्रेति॥ स्रोतं पुणपिन कृञ्चबंभ म्मनुप्रयोगः। सिद्धः कृञ्जसाधुन संस्याम्रसकांप्रइत्यतिबार
नार्थस्निद्रुपदसुकृञ्चः। स्रामन्नादि कृञ्चन्तेत्रि वेनपचावचा पतेन स्रामोद्र। एवनुप्रमानाणाथं णवाक्यो मनुप्रयोगोन भविष्यति। कृञ्चाणुबोधेनि।उ
च्चे रप्तोन म सावांथी भितेत्ततानुरामेत पुत्रानुग्रंकृञ्चमंसम्मातनुपि भिन्नार्यस्त रहोपपाने निः। स्रामेतमंब दूसाध नाप संगृसपातः कृञ्चनुप्राणा
म्मनवनमाका म्राम्मविज्ञोपपापम्नुप्रयोगार्थं विशायप्रतिपादने नूयुणरति भावः। म्मनुप्रयोगरति। पयपामेतास्म कृञ्चार्थोभियाक्तिने भवति।त

भौःस्रीम्मनुप्रयोगः॥ स्रमुवर्तते रसौ कंप्रयोजनं। म्मनुवर्तते रसौ ग्रामप्रयोजनं। हितेनेतिभवंपक्षायां॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि॥ किमर्थमिदमुच्य
ते॥ स्रनुप्रयोगोपि थी स्याद् नितरांस्रिमप्रयोजनं॥ स्रामंतस्य रूपस्य थे केतेनाप रसमाप्तोस्रोदरंतिकृञ्चानुप्रयोगो भविष्यति। स्रत उत्तरंप
ठति। कृञ्चोनुप्रयोगवचनमस्रिपुनः प्रतिषेधार्थं॥ कृञ्चोनप्रयोगं नचनं क्रियते। स्रस्तिभूसा रनुप्रयोगोमाभूदिति। स्रात्मनेपदविध
धार्थं वा॥ कृञ्जोनुप्रयोगवचनं क्रियते स्रात्मनेपदप्राप्त्यर्थं। स्रामानुप्रयुक्तस्य कृञ्ज स्रात्मनेपदं यथा स्यादपि पक्षकृञ्ञ्चः। स्रस्तिभू प्रति
षेधार्थोनापि नार्थः। तत्र स्रस्त्यनुप्रयोगः॥ पुनर्वचनेनभूर्भीनाममनुप्रयोगः स्यात्। किंभवतु एवं। स्राद्दां सिस्यार्थाति। इष्यते च भामी
ति च। तथा हिं कर्तरि ते रंधानुद्ग्रहणं कितां हि प्रत्ययानुग्रहणं। कृञ्ञं निविशानां समाहारः। कृञ्चनुनिवेशानुरत्नतः प्रभृत्या कृञ्चोनुकारण
। स्रस्त्यनुप्रयोगइति चेत्स्राम्नुप्रयोगाभावात्। स्रस्त्यनुप्रयोगइति चेत्स्राम्नुकृञ्चानुप्रयोगवचनं। किं कारणं। स्रर्थो भावात्। स्रामंतस्य
रूपस्यार्थकेतेनाप रसमाप्तोस्रोदरंतिकृञ्चाम्नानुप्रयोगो भविष्यति॥

स्राप्तिप्रकरणादिरवशुद्धं विष्यति तस्मादनुप्रयोगस्य सिद्धार्थमिदं वचनमिति भावः। स्रामंतमिति। पूर्वे कृञ्जनामर्थोनां प्रकरणादिरवगम्य स्रनुप्रयो
प्रतिपादनीरतितरां स्राभिधानानुप्रयोगः। सिध्यतेवेति भावः। कृञ्जोस्यानुप्रयोगोप स्राम्यात म्मनस्यां लिटि इति नियमार्थं मतरिति स्रर्थं वि
नुमाह। कृञ्जरति। स्रात्मनेपदेति। सिद्धे कृञ्जोनुप्रयोगे पुनर्वचनमपि ग्रापनार्थमनुप्रयोगाश्चे। तेनात्मनेपदप्रकृत्येवमुत स्यात्मनेपुप्रयतप
नुकृञ्जोति। नुप्रयुज्यतस्याप स्रपपनर्थ इति मन्येन कृञ्जे यं भवतीत्यर्थः। स्रनुप्रयोगीति। पदस्मैपदानीपि कृञ्ज स्रस्याम्नुप्रामाञ्जरं वणानुप्रयोगस्यादि इति भाव
प्रमाहार्थ्य ग्रहणमिति। स्तन्नं प्रम्मपदादिस्य च कृञ्जहणादुक्तिनिवृत्तस्यार्थाद्विशायतेसपरस्यार्थेनिरधाच भविष्यमनुप्रयोगः। स्याद्विष्यामिति। वि

नेत्येति। हेतोरेकार्थयोः श्रेयाग्गभावादिति भावः। व्याप्यपरदेशेनार्थे चेत्सामान्यवाचकोपितिसंकेतः। ननु सामान्यवाचिन्यः कथं लिभ्यापि द्विधानम
ति। सामान्यवाचिनस्तदर्थे घातपितु विशेषवचनेनैव कः। अनुवादकत्वात्। त्याहरणमाहस्तम्भे इति। लक्षणं तथ्यं। जातिविशेषस्यामेतेनयत्तिप

इदं तर्हि भेयान्तमः। कथं नौनौसिवानुपेपाणि ऋष व्याप्यात्पचादीनां सामान्धिति। एतदपि नन्त्रियेपानुने। अर्थो भावाद्वाम्न्याभिदं।
कथं नपर्वकृपासामान्यवाचिनः। क्रियाविशेषवाचिनः पचाद्यः। नचसामान्यवाचिनो निरूपणानि शोधवाचिनो रचनावप्रयोगो भ
वति। तत्र विशेषवाचिनः उत्पत्तिः सामान्यवचनेनानुप्रयोस्यते। लिड्रूपार्थे वा लिड्रूपार्थे तर्हि कथोनु प्रयोगवृत्तनं क्रियते इति
दूपात्ले तानुप्रयोगोपपत्त्यादान्यसमयप्रयोगाभ्यधिरिति। किंच स्यात् पुनः आख्याति। लङ्रूपात्ला नलङ्रूपात्ले स्यानुप्रयोगेणाभूज काले
विशेषितः स्यात्। निष्ठापरस्यत्वर्हि भाभूत्। न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरःशेप यहो विशेषितो स्यात्। लङ्रूपात्ले तर्हि सा भूत्।
न लुङ्रूपात्लानुप्रयोगेणानपतनभूतकालो विशेषितः स्यात्। लङ्रूपस्य तर्हि माभूत्। न लङ्रूपस्यानुप्रयोगेणानपतनरूपोपिसः
कालो विशेषितः स्यात्॥ ॥६॥

रत्नादूतस्यापि भूतपूर्वो वर्तमानतामाख्यिस्तलङ्प्रयोगः स्यादिति भावः। लक्ष्णपरस्मैपदि। आमंतार्थो भिव्यक्त्यर्थत्वात्स्त्र्युपोगस्य विरुद्धका
लाभिधायित्वादनुप्रयोगोनभविष्यति। नचलोर्प्रतिकर्तनमानतापि। भवेभूतपूर्वो व्यवोत्लङ्प्रयोग उपपद्यते। इत्यर्थः॥ ॥

एकस्यारति। वरलोकस्य विशेषेप्यापुः। तथाहि। लोरित्संज्ञा प्रातिपदिकानाम् ... न प्राप्नोति अवयवेन समुदायस्य निकल्पितेत्युक्तम् ... नेपुंसकेन साधनेनाप्रकाशतात्क्रियातेति
नतिर्मीयते। तत्र परिः करणात्वित्तवत्रिः एषभेदो भवति। तशतस्मरणः कर्त्तुरः भारूपा तवरित्र युक्तायतिति धीपते। ननु पुत्राप्राः परीगत्य
ते। साधनभेदेनक्रियामान्नादुपक्रान्ता क्रियाः नि वीरहप्रयागाता। लोके पुंपरानुप्रा विभाव यत्तिवारनापगाचासाप्रीतिषु प्युपक्रमत।
तरा स्वप्रत्यानो नेत्यवापितत्यातेषा स्वापसैवनिचोदते। स्यमयात्र श्रुत्वा तेनुक्रमः पिकरणप्रापत्ति रक्षिप्यार रसुचनिषेधे तीति। तन्म

अथ पंक्तिर्हि भजेतेष पीर्हस्ननयुक्तेनेत्यादुः धीपतेर सुश्रवनोत्सेदुः चेति। तत्र पद्ममहिः इति। एतद्र पिनालिमयोजनं। एकस्याश्रा
क्रते श्रीरितः प्रयोगोरिति श्रीपस्यालङ्गतेप्यापञ्चनमविष्यति। तत्पद्यामापुह्लामो स्यमपुचेति। न भवति गोपुत्राप्रश्चानां च स्त्राणि
ति॥ स्यमेसमाश्रयेनुप्रयोगेण स्यात॥ एतद्रविनालिमपोजनं। रहानीमे स्यकृते स्याप्रतमच्यजपरापेकैनेतनुपादिसमाश्री
र्थेरतिकृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। विपर्यासनिरासार्थं वा॥ ॥विपर्यासनिरासार्थं वानुप्रयोगवचनं क्रियते। ईहांचक्रे चक्रे ईहां
मिति मा भूत॥ अवहितनिरासार्थं वा। अवहितनिरासार्थं च कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते अन्येवानुप्रयोगप्रयोगेप्यासाता। ईहांचक्रे
अवहितस्य मा भूत। ईहां देवदत्तश्चकारेति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्र
थमे पादे तृतीयमाह्निकं॥

यो प्रयोगपाश्रा कृञस्यायति पादपितम् उपक्रान्तत्वेपे वा सेनिर्वीप्सोनत्यपा श्राश्क्रमेनार्थः। एवं हि प्रतिपक्किवावचनं भवति। अर्थे स
मान्नेत्वेति। स्यमतवपरपावचनमप्यनि प्रातुश्राक्रौतिनावानपे स्तेनेत्युपरि समासःस्यनुप्रयोगेन स्यादिति भावः॥ एतदुपपादकं सर्वमेव श्री॰
नुमाह। एतदपीति। अयं त्रिप्रमण भावादिनकृतात। विपर्यासनिरसार्थं वेति। सिद्धकृञ्प्रयोगाद् इति प्रमार्थं वचनं। अनुप्राकृतस्य पक्षा ६
रपोन्वाजेनासन्नवत्पश्चादेसकृञप्रयुज्यते। न परं नापि च्चविर्जामित्यर्थे संघनि॥ ॥इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

हिल्लुकि॥ आदेशेः सर्वत्र बाधितत्वान्नात्र प्रसंगः यथा तत्र । नापि किन्नादेशाभिव्यक्तार्थत्वात् तस्य ते ततो भ्यान्नु थंकं विधानमिति एतदुक्ता॥ करणमितिहिल्लुकि तत्र भर्गेदति
ल्यानी तत्र थः । भस्यादेशे नापि धनेऽसिद्धत्वं भ गोरस्य गतस्य पास्यामि चितरणगोदेशोऽभ्यते तासु तम गोश्रितिकेन त्वे गणा चातुरभ्यासादे ध्यानमिनय थः लत्राद्गत इति वा अगा
तावदत्र प्रकृते अंभासने लक्षुरीपवने तितगोरेविस्तिस्तथच गो भेत्वेषु दिस्सुरूपयेते तदान्नानु थस्याध्वि पवरणो कर्णेऽध्वमित्य चभतदत्र प्रेतान्नत्र भ्याते गणका गोन्नस्ताइत्व
र्थं चक्रे भिव च ग्रहणेन त्रैन्याद्गुस्तत्रयाम भ थे भ इह ग्रहणे भ्यास्ततरा थे हु भि तत्र ग्रहणम्भु तत्र थः । कर्त्तिविधान इतिनाम्नि टर्द्ययेत न तस्व द्विशोषणेपथा म्यादि त्वार्थः ॥ तत्र
हि॥ यथानेद्वद्रणेन च्यातु ह्रुयेत्यते । परस्मादन्यत्र रूपा भेन दर्श इति विषये तर गतम नित्यं भ्यस्य परणेयम तुरादेशा नो सार्व धातु के त्वोऽस्टः आस्य भावात्तस्य

धिन्त्वुकि॥ कार्यविद्धि भ्यपते ताक्रु चित्त भ्यपते एतन्स्य पिनामाद प्रयादेशान्नु च्यते । यदि रुक्त विद्धूयते । किमर्थं हिल्लुङ्ग्लृतुङ्गोः क्रियते नासिद्धुत्वम गोपक्व कर्त्तं
व्यः तस्य स्कारादेशेपवादा प्रभवि ष्यति ॥ श्रुतरुन्त्रं रयप्रतिपितिहि लुक्त्वम गोः साम्नान्यग्रहणार्थः । हिल्लुत्वम गोः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । कसामान्यग्रहणार्थं
नार्थः भत्रे प्रह्ना हरणार्थं दहा हूं हुगमितनिभ्योत्यो ॥ तान्त्राय्यत हूपाणी ग्रहणो कृते ये स्यात चटङ्गे सिचदंति क्वाविधानेन्वाति हूच नेऽदिव भग्रत्यया
थः । क्वादि धानेवानि हूच नेदिव भग्रत्ययार्थः । हिल्लुत्वम गोः क्रियते । भेर नि इति कदः सिद्धो भवति । क्रस्यभावे वाऽपस्य भावेच कृते च रादि नरत्वं इ सिद्धो भव
ति । न्याय्यो च क्रतगोः किमर्थ । क्लेविकारणेविशेषणार्थ । न्योऽस्मिन्कारणे क्रियते । किमर्थं विशेषणार्थं क्वविशेषणार्थं नार्थः । क्वेः सिद्धिति । स्मिन्निति स्व
च्यते भोनेनाचाद्वेहोपप्रसङ्गोत्ता । भेनद्विप्रयोजनेत्युद्राह्यच्यते न च चुद्धिविद्धि सिद्धो भ ॥

गुहादिस्त्रकयोन स्यात् तेथ विवक्ष्यते नेत्राशे इत्वात । श्रध्या पिपासादि केन अभ्यामेन तेथ्या भनिहत्वं स्यात नत्थाधिनित्यं कः स्यात् । द्वैहत विशेष्यम गोपदान
सेगानासितरीक्तो भवति च पुरुहारिति पदान्ति हुक्तितरासि च प्र मरुद्दितिघस्त्वभावे चेति । नु इ पदा थे धातु के तत्रादेशे स्मभ वोवि धीयते तत्र ओपरतो
घस्त्वभावेऽस्त्राद्र सिद्धांत च नत्वाऽसिद्धेव घस्त्वभावः स्यात् तेन तत्सिद्धः क्वत्र गौ स्यात्न हि प्रवृत्तस्यो ऽस्य स्थापवादेन बाधः कर्त्तुं शक्यत इति भाव तत्र
मेत्वेषसि तिदारासि वो च क्रियते तदा न ओरितिसिचो न्यातरस्यामिति स्वरः स्यात् लभ ताल्वमे पितस्मिन्न प्रत्ययस्वरेणो नाम्प्राप्तस्वर स्य श स्तात्न । एतदीवाश्वत
निषुक्तोऽयमनुव नैत रूपार्थं नरत्तु वंधक यह्णारस्य पम ध्येषपादाहारोत्र सभवति । भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेणापदित्ता द्वर्त्तकः ॥

कृ: ३ ख्यामइतिचेतितन्न सामान्यग्रहणेप्रतिपद्यसंभवंकार्यविज्ञायत इतिभावः स्वंनैवेति। अन्यथानद्दशुवंचपरिमाणया: रेफग्रहणं स्यात्तत्रनिदलन्नाम
रत्येनेनद्विरेषुउक्तादित्यर्थः। तोन्येवेति। द्वित्त्वेनेति। तिसृचतो नेतनु उनेर।णापि कलेयमेनेषु चद्वेनाच्चरेद्धामिवर इति। तन्येवनो। सामान्यर्थः। स्मृतत्वे न
प्रोहम्प्रदेतादितानेरेतिचरामीतितत्सवमनेनघ्येयन्नाशुचातिथ्येतानेनचव्याघयंभवनानयपः। देटइति। विभाषाग्राचोरित्यत्रापिग्रहणानुवृत्तौ मत्वो

अर्थविल्करणेकिमर्थं परश्चित्करणं सामान्यग्रहणार्थं नहि चित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थं कुसामान्यग्रहणार्थं नार्थः। मंत्रे घसह
रणाण्दहनाहृ कृगमिजनिभ्यो लेरिति अमइति चादकीर्य वेरिनां सामान्यग्रहणार्थं क्रियमाणे अवश्यं सामान्यग्रहणाविघातार्थं
घकारः कर्तव्यः। कुसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण। अत्रैवायत्नात् इश्चेनेति हहस्रोः सामान्यग्रहणार्थं इतिक्रियमाणे पिवे
श्यकलेनोत्येव्याणिग्रहणानिभवेति। द्वित्त्वशुद्धिः चेः प्रचरेवोतिपदेतत्कारितशतन्यशार्थभविष्यति कुर्थो पदेनद्वाणिस्वाघुप्राप्त
स्यः प्रिचयरक्षेयदेषिति। अत्रासिनोग्रहणमन्नदेवितिवस्यामियदितेति। नुत्वातेचेटघातुः शरोमाप्नोति। अदश्यत। अधाने। आधी
मीतअरधादितेनदीपप्राप्नोति। नचद्वेशुकित्वेवनेनानचद्वेशुकित्वेवनेनमान्यं किंकारणं। चद्वेशस्युत्तानचात्रनेडपशणमप्रत्य
यलक्षणेनानस्यमतानत्पिनिर्देशमत्यपलक्षणप्रतिषेधचगचङवेचनेनारिचातुःशचेप्राप्नोति। अदयनश्चयुः आधामित्वः आधानित्यापिप्रा
प्नोति।

नेरादेशेषुकृतेषुस्थानिवद्भावात्त्विग्रहणेनतेषांग्रहणाधुकिकृतेचद्रुःमिन्नेहिर्वचनं प्राप्नोतीत्यदघ्यादित्यपिस्यात्ननुचक्रेपस्थानस्थानिवद्भावा
दकारलोपस्यपूर्वविधौइतिभावचेतस्कथमुच्यतेअदद्यादितिप्राप्नोतीतिनेषदोषः। किंतुपूर्वत्वेतितुकोवुप्रसत्वस्थानिवद्भावनिषेधात्स्यमनापास्येतिप्र
त्ययलक्षणनिषेधात्स्थानिकारलोपाभावात्॥

आत इति॥ विध्यर्थं स्मेत इति ष्यतिनन तु नियमार्थं मितार्थः। एवं तर्हीति। यद्यकृते चादेशे त्वजादपवादो ऽस्ति तैर्मनुष्यि ध्यास्यते तेनामन्त्रितित्तु सम भविष्यति

नैष दोषः। आत इति चतुःसमासो भविष्यति। न सिध्यति। मित्ग्रहणं तत्रानुवर्तते। मिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते आमन्त्रिति
मित्स्यापि ग्रहणं न चतुःसमासः प्राप्नोति। एवं तर्हि अकृते ऽपवादो विज्ञास्यते। यद्यकृते ऽपवादो विज्ञायते भ्यामादिषु दातो भ्यामादि ध्यानामित्यत्र
आदि चित्रचो ऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति। तस्मान्नेतरदेवं वक्तव्यं तु कृते ऽपवाद इति। न चेदेवमुच्यते। आमन्त्रोऽन्तेति प्रत्ययस्य ग्रहणं न
चतुःसमासः प्राप्नोति। तस्मादान्तरतम्यान्मित्स्य ग्रहणमनुवर्त्यम्। तस्मिंश्चानुवर्तमाने चेट्स्यानुः शब्दं प्राप्नोति। तस्मादाहेति स्याद्युपपन्नः। कि
चः परस्मिन्पदे स्थित्यत्रास्त्र ग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्तीति स्थितं चेत्येतस्मिन् सिद्धे ऽपीति॥ ॥ ७॥ ॥

आत इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति। अदुरपधायाः सिध्यर्थमिति भाष्ये न स्मादिति। स्वरसिद्धये आदेशे कृते लुक् कर्तव्य इत्यर्थः॥ ॥ ७॥ ॥

३ कथमिति। च्चार्थं धातुकस्यदीहिधीयते। तदेवतदभावादनिडिति व्यपदिश्यते। मत्वर्थे न हुश्रीहिवित्तानादिति भाव्यः। अनिमित्तमिति। धातोरिड्यनिमित्तं। नि मित्तमिभावोत्तीति नानुपपन्नः। घच्छयेरहुत्रीहिरितिभावः। नवा तत्क्यादिति। अनिट इति वचने सामर्थ्यानं समर्थे न हुत्रीहिराश्रयणानरत्वार्थः। इयोनिड़ि ति। समस्तनिर्दिश्यानेनविकल्पेन हेतोनानेड़्लार्थ्येपिना भानतंत्रापिमान्यपरः। प्राथभावादिषु पत्तार्मानिड्त्वस्यापेक्षायीयमितिप्रश्नः। निष्ठायामिति पधार्थं धातुकमानेमपरिकल्प्यानेत तेषु हादिस्पक्तं इभ्योनत्याद्विति निषेधस्य यत्तदवाप्यपेन गृहादिभ्योनित्यंकः। प्रसज्येतविकल्पितपेषु मोहादिभ्युत्तिथ्यनु नुपुधारीनोचनिष्ठायामनिट्त्वात् कः। प्राप्नोतिनिपुनर्वचातिद्युहादपेचिकल्पमेनिट इत्येभावाभावाभ्योभिधेतेनचपेसेट्‌कल्पः। स्य स्यविष्यतित्यानि हू्मु स्त्र

पद्युच्यतेकाविधानेचानिट्त्वेनविवक्षितप्रत्ययार्थं इति। ध्यानुमेवात्रानिड्जविधिविधायिष्यामः। धातोरनिट इति। कथं पुनर्हेतुर्नोमानिट्त्स्यात् धातो वानिट्। कथं। अनिमित्तवारटः। अनिट्। नवात्स्यादिति। सेप्रयमनिडिति। अत्र यधातोर्विशेष्यमानेतो रूपोनिडितिविशेषणविधानेषु व्यधिवितायतेनिष्ठायाम निट इति। अभिधेस्यः प्राप्नोति। अथ विशेषणेनताद्गुपधानिष्ठायामनिटः। अवयविताय तेनिट्टिफेनिडितिन कर्तव्यं स्यात्। प्राप्नोति सर्वं हि प्रत्ययनाद्गुपधानि हि सेटवितिपन्नः कारत्ता। ध्यातो विशेष्यमाणे एतयोर्विशेष्यपोर्विशेषणविधिर्यासिनपुनर्यत्न सामान्येनेदीविचिश्रितियोनेककसामान्येन सन्याचावा ईधानुकेपरश्रुयतेघनमावेचेति। त्वार्द्धधानुकार्याः सामान्येनभवेतित्यत्र नवस्थितेषु प्रत्ययेषुतन्त्रार्द्धधातुकसामान्येयुस्त्वभावे कृतेत्स्यादि

तरद्दितत्रकृमविष्यतिः ॥

इतिनविश्वेषः। त्र्यार्थं धातुकसामान्य इति। अत्र कृप्रत्ययगतमार्द्धधातुकसामान्यं स्त्युट्टियोविनसाध्यापिष्यान्तरत्यर्थः। यदिनर्द्दिष्टः प्रत्ययाध्यायतेन ददां नेघमेति। सिवेन्तुसर्वाः। स्त्रिनरितिस्यः प्राप्नोति। नेपदोषः। नत्राहिकं दृष्टिकृविचरदांतोनुरानत्सेनमासंकाविति। दुधातेना। पत्रदोनिडित्। घानस्य च नि दृष्टेः प्रत्ययादृशत्यितेमस्यिप्यक्तंदरिसना। सिएतेचुमाप्यकारे। एके प्रत्ययस्त्वानादिस्तायतेकाहिसावादित्यादिनुसिचएव विलनानन्ये एर्वन वामा नुदान्तसेवाचिष्यतदितितदर्थोऽयनुवेध्याहेगार्थे अपचे नर्तव्यः॥ ॥।

हेतुः सिच्च ॥ अभिमी ॥ तिसेः च परस्मैपदेषु चेति सूत्रस्य ये इति सोपतन्तथो वा नापि स्यात् सा विति च सिमुग्रहणं इ द्धिः सा स्यात् स्तोतिर्दंशः स्यात् । आगंतुना चकारे गारम
कीर्तिर्दृश्येते निभाव्य ने चाचेतिः यद्भिमकि निर्देशा द्वेगोणि भावात्र न तु सम्यकृ च पटति भाव ॥ स्यादर्थे इ सिन्सिचोः नेक लोपि निन सम्यक् तौ तिच चन्नात सार्टि काष्टो सिन्न
योधात्तेरसा सार्थे रत्यर्थः । अनकार्यासिता माहेकार्थे सिन्यादा अविशिष्ट सो न्यत रसा सिद्धि या द्वैतो रान्न त्वेन भाष्य प्रतिरित्वि तया रस्याप्रमविषयरतिभाव्यः अयथै चरित्र
द्वेषिकर गस्य सामान्य ग्रहणा द्विपाता थै तान्मा हिस्यावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तेरस्य आगमानुदात्तत्वे बाध्यते तत्र सा दन्तो दान्ता थै सिच्च विस्त्र सिच्च थे निषेध

हेतुः सिच्च ॥ किमर्थं चकारः । विशेषणार्थं न कश्चिदेव स्यार्थं नाथैः । सिविचद्धिः परस्मैपदेष्विति मोहादीत्यत्र अमाने आभिमार्थ्ये तन्म आपि प्रसक्ते
तन्निवृत्तये त्रि प्रयोजनं परस्मैपदेष्विति तु स्यते न वा च परस्मैपदेषु ग्रहणमनुवृत्त्यर्थं तदेव सिंतोत्तरदात्तो भवतीति अतो दात्तत्वे पद्यमानता । एतदपि न
सिप्रयोजनेन अन्त्येवं तनोत्वर्थः स्यादर्थे न च कुर्याद्गाम् न चेनादि इति कृतेनैवामविध्यति । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वे तेरन दात्तत्वं भविष्यति । तसिष्य
ति । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति अनुदात्तत्वं प्राप्नोति । अतउत्तरं पठति । सिच्च वृद्धिकरणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् ॥ सिच्च वृद्धिकरणमनर्थकं । कुतः ।
ग । स्थानिवत्त्वात् चिनोतेः प्रभृतेः स्थानिवत्त्वाच्चिक विष्यति । अयथैव तु वृद्धिकरणात्सामर्थ्यादीटः अनुदात्तत्वं नेष दोषः न अथैव तु सिचा वृद्धिकरणं कः
र्थः । चिन्तामार्थ्यादितः उदात्तत्वं भविष्यति नाप्रत्ययस्वरेणागमानुदात्तत्वमारभ्यते न च थैव प्रत्ययस्वरं बाध्यते एवं स्थानिवद्भावादप्रिया
प्तत्वात्सामर्थ्यादिवा चेतानस्मात् वृद्धिकरणात् समाच्चकारः कर्तव्यः ॥ ॥

हेतुः परतिः । सिच्च वृद्धिकरणानर्थक्यमिति यत्र मूलस्य नामी त्यर्थः । अथ वा नैव तदा हुः ॥ प्रत्ययस्वरस्यापवादे आगमानुदात्तत्वं यादृशीत्यत्राभिहितं तं नेद्यवियतन
रत्वलाशि रुचितस्यापवादे विप्रतिषेधात्तनत्वं इष्यन्ते भविष्यतीनार्थः सिच्च वृद्धिस्वनेनैव तदनित्यं न हि प्रत्ययस्वरस्य नावपवादे प्रकृत्या अप्राप्तिर्मानुगादौ नेते
दृश्यते आत्तमुञ्छितात्पदानां चचिनोत्यस्थानि चदित्यर्थे चकार्यमिति देशरति परत्वमपि नित्यत्वस्य नागमानुदात्तत्वेन चाविशेषान्तरङ्गः स्वरो वा स्यात्तस्मा
नकारावनार्थं सिच्च वृद्धिकरणं कर्तव्यं प्रतिसिध्यते ॥ ॥

३ परस्मिन्निति सिचः परं य सार्वधातुकं तस्मिन्निमित्तभूते इत्यर्थः। आसिद्धे निमित्ताश्रये सार्वधातुके कुत्र प स्थानलोपः स्यचाहिरंगत्वात् सिद्धत्व मित्यर्थः। आर्धधातुकोप
देशे परकारान्तेति च लोपः परस्मै देवाहते तस्मिन् लोपे न विधास्यतीति स्थानेयोः तेषां न प लोपि बाम तिको भावः अशोऽनित्याः केप्रान्ते स्थान्यवादि॥

अथ दिल्कराणां किमर्थं। इदिल्कराणां नाक्कार लोपाभावार्थं। इदिल्कराणां क्रमेण नकार लोपे प्राप्ते इति। अमं हस्त्र अमं स्थाः। स्थानि दितां हल्लश्चा अधा
याः। कि तीति। न वा हेतोः सिचः कि त्कराणां तस्य केनेन कार लोपाभावे स्थानेन च नयोगेन न भवति। किं कार्यं। पदय न्दनः सिञ्चति हेतोः सिचः किन्त्वेषामित
तं तस्य पयस्या वा व्यर्थः। न सिञ्चेत स्थान कार लोपो भवतीति ने तत् सिता पयं। आसिद्धत्वाद्वेतस्य वचनेन प्रयोजनं नेति। किं। इति चोपलोपेऽपि स्थानपरस्मिन्
मित्रे मामाश्रित्य कः पुनरत्र विशेषः। सिचि वा लोपः सति। परस्मिन्निमित्ते वा। अयं मन्त्रि विशेषः। सिचि न लोपः सति न लोपस्य सिद्धत्वात्। केवलो
पेना भवति। परस्मिन्नविमित्ते सति नकार लोपे कृते न अकार लोपः। प्रसज्येत। सामान्यं न सिद्ध्याश्रयं तु सिद्धमेव॥ व्याश्रयत्वे चेदानन्तु च परस्मि
न्निमित्ते न कार लोपे सति अकार लोपेन भवति किंचित्। आसिद्धवदिहं गमंतं गढ इति। नवेन हेतोः सिचः कित्करणां तापकामिवानसिञ्चेत स्थान
पः सिञ्चाः तस्य शास्त्र णकदपदयः। सिध्येति वक्तव्यं। असद्वत्स्यां हीना। अष्टमं अस्य हत न आश्रयेऽत्र। कस्मात्। अकृतस्य न कार्य सीत। इत्यथ
ना सीत। इयमा चाहपतत्र हा प्रयोजनं किं। प्रयोजनं निवचयाभ्यामनयाः। अपवादः। सिद्धः। सिद्धः कथं। अन्तरङ्गमुपधादन्तिः। कारस्येवासिन्वि सिद्धं न। एषां स्वि
त्वाह। प्रत्ययान्नित्यानाप्य नीत्यत्वादेव न त्वादित्यन्तरः सत्त्वमाश्रितेऽ तोविहितनिमित्तत्वात् केवलं न भविष्यति व्यव्यं वर्मेन्ययस्याति नारदपः प्राप्नुवंतिः॥ ॥

परेऽसिद्धिः ध्रीयते उत्पिल्करणामिति तत्रायपयोगेन नाम भावाच्चकारस्य संतानाद्वाली तिथौ कलोदेशः अमा गामेकृतोऽसिच्चः। अत्र भावपरेत्तु कारइतिच्चयाः णां मात्
नकार्यमित्यर्थः। अत्र स्थानि। अन्यग्रहणमुपधये हणं चदाद्रषोरस्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नुवंति॥ ॥

चिरेण नित्यत्वादिति। चिरेण भावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत ऊर्जि आदेः परस्येति न भविष्यति देर्घ्यादिभ्यासादेः परस्येति प्राप्नोतीति तस्मादिह नित्यविषे
षणाभ्यपेक्षणा परिहर्तव्या। रामेणेत्ततः शिक्षिति सामान्यग्रहणविघातार्थत्वं स्यात् कृत्यात् समितिच प्रयोजनं नेचकारस्येत्तो नायामपि स्यात्कारस्य प्रायत्वं न भवतीत्यर्थः

सिद्धं तु सिचो पादित्वात्। सिद्धमेतत्। कथं सिचो पादित्वात्। यादिः सिचनीरिष्यते। सो नेकाल्त्वाचित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। किं
पुनर्नेष्यते पकारः। तु प्रनिर्दिश्यकारः। चऊडोः कथं चऊडोः प्रश्लिष्टनिर्देशात् सिद्धं चऊडोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशो यथा चऊ चरुऊ
चऊ ऊ। चऊनेकाल्त्वात् सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। चिरेणः कथं। चिरेण इनिस्यात्। चिरेणः इति स्यात् सिद्धं किं सिद्धमनिस्यादि
ति। चांतस्याप्येष्यानेम वन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्योऽप्रत्ययसे हाया मित्ते ताना अस्त्यापि तत्त्वापातोपीन। असति लोपे अनेका
ल्पपदाः नेकाल्वृत्तरा सर्वादेशः। यदप्यसर्वादेशास्तदाप्रत्ययः। यदप्यप्रत्ययः तदल्लोऽनायदेत्सेतानरालोपः। एवं चतत्र वार्तिककारस्याति
र्गायः। सप्रयोजनं चित्करणमिति। अपि चात्र शक्यं नप्रकल्पयितोऽ अस्य कृत अस्मानीत असदेशोऽदिति नातिद्युति। सिचिपुनः सति वि
शाप्यासिचासि च्यपि रुक्चकरणीभा गामे विभाषाप्यस्य त्वत्वपि अमाग्न्यौ नि मित्तेन विहन्यते सस्यादेव तस्मात् सुष्ठुच्यते स्फशक्त्रा
कृतमनूपदयः सिद्धेति॥ ॥
गमाभावात् कस्य एव प्रसङ्गेनेत्यर्थः। यस्य वस्त्वपीति। पृथग्युरुस्य हि कृतेऽप्यमामामे प्रवर्त्तते॥ ॥ ऽऽऽऽ॥ ॥ऽऽऽऽऽ॥ ऽऽऽ॥ ऽऽऽऽ

ऊः ३ आपरग्रहणं कृत्स्नं विधानं इति विशेषणार्थं मवा च्छन्नार्थदोषप्रसङ्गः स्यादिति भक्त प्रत्येनात्यन्तं येन विहितं विशेषणार्थं प्रयोजनं न स्यादिति किं कारणं कृत्स्नस्य स्थानीति विशे
षणार्थं च मरणं दोषे नियमितत्रं गुणानां नवा कृत्स्नस्येति प्रत्ययेन त्यादिर्विधिस्मन नर्थं समारिति सानुबन्धकेन ग्रहणं न लभ्यते प्रत्ययार्थं नवापवादस्वात् गुणस्यापरक्रियन
र्थः नन्वेकस्थानीति विशेषणार्थं यत्किं त्वमप्रत्ययमन्त्रं वाद यदेवं सा चाद्येवं कृत्स्नस्य च्युतस्यापि सिद्धत्वात् गुणादीनां मन्युत्पन्नत्वात् इत्याहुः इत्यादेः प्रसङ्गो नाभावना अनिड्

आपरग्रहणस्यादीनि टः कृत्स्नकविधानं इत्युपधाभावः स्तस्मुर्गुणानिमित्तत्वात् कृत्स्नविधानं इत्युपधाचस्त्याभावः किं कारणं हृस्वगुणानिमित्तत्वात् हृ
स्वगुणस्य निमित्तं तत्र वेद्यगुणे इदं इत्युपधादीनां कृत्स्नप्रतीति नवा कृत्स्नस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्यानवाप्य दोषः किं कारणं कृत्स्नस्यान
वकाशत्वात् अनवकाशाः कृत्स्नगुणो बाधिष्यति अनिट्त्वं न भविष्यति णेरनित्यादिष्टत्वात् अनिट्त्वं न भविष्यति किं कारणं हेतोः नित्यादिष्टत्वा
त् नित्यादिष्टः हिः न कश्चित् कृत्स्नप्रतेतत्रेडनिट् इति कर्त्तेन प्राप्नोति न वा कृत्स्नस्य सिद्धपवादत्वात् तस्य वानिड्भावप्रत्वात् तिदिष्प्राप्ते कृत्स्नविधिः
नु वेत्यप दोषः किं कारणं कृत्स्नस्यासिद्धपवादत्वात् असिद्धपवादः कृत्स्नः सवानि शास्त्रयः नचापवाद विषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते प्रवर्तेदपवादाः प्रवं
नेतेष्ट्युत्सर्गाः प्रकृत्यावापवादविषयमुत्सर्गो निविशते तत्र तावदेव कृत्स्नचित्तमिति न भवति कृत्स्नमपवादं प्रतीक्षते कृत्स्नस्यासिद्धपवादत्वा
त् तस्य वानिड्भावप्रत्वात् अनिट् प्राप्ते अनिडिष्टप्राप्ते कृत्स्नविधिः अनिडिष्टप्राप्ते कृत्स्नं भविष्यति सिद्धं तदानीं कृत्स्नं भविष्यति कोऽयं सिद्धविधानेऽपि
सिद्धविधानेऽभविष्यति अकोपीत अमीमीत ॥

चनमिति अनिट्त्वं नरसोऽवर्विशेषणं यथा स्यादिति शिक्षतस्मर्थं कृत्स्नग्रहणं च व्यापित्वानित्यं भाव्यमिति इकारेऽपवादविशेषणं तु मस्य प्रत्ययं न कश्चिदिष्यते इति इडि
दइति विशेषणासिद्धौ न्याय्यं नवा कृत्स्नस्येति अर्थभावः सिद्धमिति इति स्थितेऽसिद्धान भाव्यं कृत्स्नस्य विषय इति कर्त्तव्यमिति नानाश्रयत्वाद्वा स्यानि
त्वेन तान्तत्र कृत्स्नस्य विदः प्राप्नोति नित्यं धातो इत्वमसाधितकृतः सिद्धः अन्यस्मिन्नाह इति यत्र त्विटः प्रतिषेधो नास्ति तत्रापि जेन भवत्यकोपीदिति ॥ ॥

श्लिषश्च । किमर्थमिति । किं पुष्यादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थं विध्यर्थमित्ययमर्थः । क्सोऽसिद्धे नियमार्थमिति नियमः इतरेण स्पष्टतरार्थो विध्यर्थं मन्यते इ

श्लिष आलिंगने ॥ किमर्थमिदमुच्यते नियमार्थं नियमार्थोयमारंभः । श्लिष आलिंगन एव क्सो यथा स्यात् इह मा भू-
त् । उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च । समाश्लिषत ग्रामसखा कुत्सामिति । अत्र तु न प्रवर्तते । श्लिष आलिंगनेन नियमानुपपत्तिर्विधेय-
भावात् । श्लिष आलिंगन इति नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणं विधेयभावात् । किमर्थो नियमो भवति । विधेयं नास्ती-
ति कृत्वा । इह चास्ति विधेयं किं । पुषादिपाठादङ् प्राप्नः तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वे-
ति । अपरस्यैव विधिः स्यान्न नियमः । किं च स्यात् यद्ययं नियमो न स्यात् । आत्मनेपदे आलिंगने ऽनालिंगने वा क्सः
प्रसज्येत । यथैव क्सोऽङ् वा धातोरेवं चिरामपि वा धेत । उपाश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तेनेति ॥ ॥

त्वाह । नियमार्थमिति । उपाश्लिषदिति । प्रत्यासत्त्यात्र श्लिषिर्वर्त्तते नालिंगने । अङ् प्राप्त इति । श्लिषेर्नो प्राप्ते च्लेः क्सस्यारंभाद्बाधकत्वमित्यर्थः ॥
यथैवेति । विध्यर्थत्वे दोषांतरोद्भावनं ॥

३ सिद्धं स्त्रियाः पूर्वेण। कोऽसि इह नियमार्थमेतद्वचनं कर्त्तव्यं। आम्विधौ विषय इति। अनेन नियमार्थेन समर्थ्यते। अम्बाद्यपवादे विषये नायतौ विषये विध्यर्थमेत
त्स्योजानन्नु नियमार्थं। आम्विधाने इति। ततस्त्र्या। नियाने ऽरु प्राप्तिपक्षे स्त्रियाः आगमे चिविध विषय इति नियमार्थमवयन्य पादि अर्थमेतत्स्यात्। स्त्रियः

सिद्धं तु स्त्रियः आम्विधाने चिविध विषये। सिद्धमेतत्। कथं। स्त्रियाः आम्विधाने आविविधय्यये कोऽभवती। तिवक्तव्यात् इद्धयाने च स्त्रियो ना
म्विधाने। आह्वयाने च स्त्रियो नाम्विधाने। आह्वयाने च स्त्रियो नाम्विधाने इति वक्तव्यं। सिद्धति तस्त्वेन नहि भिद्यते। यथान्यासमेव वा स्तु। ननु
चौ तेऽस्त्रि पक्षा म्विधाने यमानुपपत्तिर्विध्यभावो विषये तिनिषेधः। योगविभागात् सिद्धं। योगविभागः क्रियते। स्त्रियाः। स्त्रियाः कोऽभवति।
किमर्थमिदं। गुणवृद्धिप्राप्तौ इद्रूप्राप्नोति तद्वाध्यनार्थं। ततः आम्विधाने। आम्विधाने च स्त्रियः कोऽभवति। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्। नियमार्थं
स्त्रियः आम्विधाविप्रतिषेधाचेनेति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते गुणादीनेवाकामभवतापि। स्त्रियन्तु चकारोऽच समाहिस्त्रि य
त आम्विशाकुच्मितिपद्रष्णुच्यते यथैव कोऽबाधते एवं विप्रतिषेधाबाधेतेति पुरस्तादपवादाच्चानन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्।
यथैव कोऽबाधिष्यति स्यैव कोऽबाधेत एवं विप्रतिषेधेनेन विप्रतिषेधः। अथवात्र वर्त्तते विप्रतिषेधात्तनुवर्त्तमाने पुनर्विप्रतिषेधग्रहणात्स्यप्र
योजनं। विप्रतिषेधपक्षा स्यात्तयदन्यत्राभीतितन्नाम्भ्रूदिति॥

स्त्रियः इति। स्त्रियाः इत्यत्रानिटः स्वपक्षुवर्तनेनाहुर्हार्यस्यं सतो यदृगामाषः। लावृवंधरमाद्यतत्रपदादिस्यादस्त्विमित्तो हूप्रत्ययस्तपिछिपेत कोऽनवा ध्यते। आ
यवेति। समद्रुदाया पवेशायेपुरस्तादपवादादपवादीति परीभाषानामीतिपरीहारस्त्रैरपन्यासः॥ ॥ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३

णिश्रिद्रुस्रुकमेरिति । अत्र चैवं धातुर्विकल्पेन णिङि कर्मविधानाद्णिङ् यपेक्षितविधाने वचनात तत्र चङ् कर्मनेतिभवति । णिङ्पक्षे तु सत्यद्वा वाहन्चीकर्मनेतिभ
वत्यद्यत्नेन चङ्गीतिवक्रम्यस्यापद्रुतामामथादिन्यापरा यो णिणा श्रीयते । अनसा पंभवानेन चङ् पोर्णोपदेशे पुत्र्यात्पहलंगनपरतो ऽभ्यासस्यसनीवर्णा
यं भवतीत्यर्थः । अकर्मकाणिस्रुस्रुद्रुमितिनाकं शब्दानि हेतु संयोगेतिलुप् क्रौ वेङ् वा यो यं कर्मत्वत्रैः किन्तु यं भवतीति यं शब्द चङ् कर्मनेतेत्व क्रौ पे हलचीकर्मनेतत्व क्रो
नेपक्रम्यणिणामितिपरणामवशात निंदायं वादे पेत्यद्रुणोनस्मरणादपि ये । अन्ये त्वाहु अकर्मकेति येन कृतं नेवोपचारादकर्मकत्वं नानुकरणम् ।

णिश्रिद्रु ॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कर्मकर्तृषु संख्यानं । णिश्रिद्रुस्रुषु कर्मकर्तृषु संख्यानं कर्तव्यं । नाकर्मिकाणां यं तिलुप् तेष्वेतद्वारार्थः ॥ अत्रापर
कार्णिणो यं तिपेचीकर्मनभाषिणा ॥ कर्मकर्तरि चाकर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यं । कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वय
मेवा उच्छ्रयतिकटं देवदत्तः ॥ उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति नवा कर्मणा विधानात् कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धं न वा कर्तव्यं किंका
रणं कर्मणा विधानात् । न हि कश्चित्कर्मणा विधीयते । अपवृद्धेर्वाधेत । कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धं अनेन कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा
वहेर्भविष्यति नन्वत्रापि कर्मणि विधीयते चिणभावकर्मणोरिति प्रतिषिध्येतेन तत्र यक्चिणोः यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रि
ञामुपसंख्यानमिति परत्वात् हेतुमण्णिच आरपिपुच्छतोः स्वयमेवेति । अत्रापि यथा भाष्ये हतानीपाः पठितानि तथाभवितव्यं प्रतिषेधे
नायक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥ ॥
देनोच्यते त्वचकार्ये चक्रगणे ये भेदस्यार्थे श्विन्नत्वाद्धिमक्लिन्नं कृतानि तेषु स्वरूपे वद्वारार्थे गच्छतः सत्वं न प्राप्नुवेति । अपशब्दे चारणात पेलचीक
मेतमभाषिणातिपलाधिणिपित्युश्वयंजातिकर्मकर्तरि चोपेतो । कर्तरि पुंच्यमानस्य कर्मकर्तरि न प्राप्नोतीति वचनो नुरस्य पुंच्छतेति पुच्छमुदस्यति व
च्यते णिङ्न्त्वपयत्न भोवितण्पर्थेनादस्यावात् सकर्मकत्वं भवतीति तत्रोन्मुच्छ्यते गामिति भवति पुनर्गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वेन विवक्ष्यते
भृतकाल्पस्यततेरैतदुदाहरणं ॥ ॥

क्रि: ३ आस्यति। पुष्पस्य आमरणात्। अंतर्भावितण्यर्थात् ण्यादिसमाप्त्यर्थं नत्वृथु ष्यादिषमे समाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनापरत्वं तस्याचार्यस्य आस्यति
ग्रहणमिति। अत्र गाधते। आति देशिकस्य कर्ता यद्यपि कस्य चिदस्ति विधानात्स्वार्थ कार्यं प्रति दुःखकार्यमात्रत्वं तरवैति भावः॥ तस्मादुत्यन्त
नरादेति। अनेकार्थत्वात् तत्तन्नामत्र विषयार्थभेदेन प्रयोजकमयो पादनस्थितिमात्का पत्रमयोपादान त्वमप्यात्र स्तुते रहि न लोपोऽनभवति व्यंग्य

आस्यति वक्ति ख्याति स्मोर्॥ आस्यति ग्रहणं किमर्थं। आस्यति ग्रहणमात्मने पदार्थं पुष्पादित्वात् आस्यति ग्रहणं आत्मनेपदार्थं द्वष्टं
किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्। पुष्पादित्वात् पुष्पादिपाठात् परस्मैपदे च भविष्यति कर्मकर्तरि चन
कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यं। पर्याप्यन्तो कुतो लोपमो वा अनुत्पादिनवा कर्मणि विधानात् कर्तृत्वाच्च कर्मवत्त्वे सिद्धमित्येवाल्प्तरे
मुख्यद्रं स्तुतिग्रहणं श्रुतिग्रहणं च क्रियते। अन्यतरस्य कर्मकर्तृ पदिनावत स्तुचिग्रहणं क्रियते स्तुविग्रहणेन कार्यं ध्यते। तेनेव सिद्धं
नाशुचतत्वदोचीत इत्यभिदानां स्तुचेरूपं। स्तुचीत। अथ शुचिग्रहणं क्रियते। शुचिग्रहणेन कार्यं ध्यते तेनेव सिद्धं नाशुचत नाशुचीत
इदमिदानीं शुचेरूपं नाशोचीदिति॥ चिणतेपदः॥ अपि तराहो स्वित्सात्मनेपदे स्वित्परस्मैपदे। अस्यैकवचने। अस्तिबहुवचने। कस्य
दैग्रहणं। यः पूर्वं अकित्स्वा यदस्ति त्यदस्य आत्मनेपदी॥ चिणभावकर्मणोः॥ ॥ चिण्णितिवर्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थं। नत्वेतं
दमन्तविध्यर्थमिदं। अथ यावन्तैवं तदमन्तं नित्यार्थमिदं। अथ वा चिण्णिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं स्पितत्यं योजनं। चिणो नपयाश्चा
तपदन्यत्याप्तीतिन्नामन्त॥ ॥
चरिति के चिदस्य यापिन अयथा विधोधादन्वास्रणीपंचिणभावनैनस्थिममिति। प्रतिषेध संबंदत्तदमन्तदित्यर्थः॥ नन्वत्र प्राप्त्यभावान्नेति नापेक्षिष्यत इत्या
हात्र यद्वेति। विकल्पोऽपि पूर्वमेव न वेधेन निवार्तितत्वान्नापेक्षिष्यत इत्याशङ्क्य अत्र यद्वेति तेनायांक्षेपी नित्यं तान भवति॥ ॥ ॥

सार्वधातुकस्य श्यम् इति विरस्मारागस्य वाक्यार्थे स्यादीपृथक्क्रियायां कर्मत्वापत्याय श्यमोऽध्यावनीतिम्न गके दृष्टान्ताभवन्तानि क्रियापाश्व इह क्रियात्र धातुमात्राद्यानं सार्व
क्रियामाध्यन्स्पृत्वाविरहत्तभेदात इकोऽनिहत्तभेदार्सं वंयक्रियायाद्याने सिध्यीयनेऽपृथक् तेरथाकामे दानंतां विभागप्रकृत्यनेतितत्र यथा साधनभेदान्कर्तृकर्मी
मि धाविनिलकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा भाव्याभिधायिन्यपि प्रयुज्यते। अथैकपदस्यान्यत्र साधनसंख्याश्रयोर्द्विवचनबहुवचनेभवत इत्यपरस्सदा
पाकौ पाकादयस्तत्र प्राप्नुतःसाधनस्य घञा भ्यामभिधानादित्यत आह। कर्मनेककालिता कर्मणस्तथा धातोरूपमनेकोक्तक्रियाक्रियमतोऽयथापृथक्त्वभेदो न प्रतिया

सार्वधातुकेऽपृक्॥ ॥इडस्य श्यामगाकर्मणि द्विवचनबहुवचनानामुत्पाद्यर्थेऽयं यतो धात्वर्थेन नोपपद्यते ऽरण्यादि इति भावः पुनः ए
कवचनमेव स्यात्स्यतेभवनात्स्याप्यतेभावस्य साभ्यस्यतेभवा द्रिपिति कैनेनदेवेभवति॥ कर्मानेकोत्तस्यानेकत्वात् द्विवचनबहु
वचनानि भवन्ति भावस्य पुनरेकत्वात् कथं तर्हि द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति। आश्रयभेदात्॥ यदसौ द्रव्यसिद्धतोऽभ
वति भावस्याश्रयभेदात् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति। दृष्टो युक्ताद्युपावेतन्ते क्रियानुवर्तितस्वैतेतस्याश्रयमत्तो भवति त
द्भेदात् द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति॥ ० ॥

घञन्त इति श्रवणाभिधायिना घञा ख्याते नोदनाय ध्यनइति शक्तिमद्रव्याभिनिर्वृत्तेनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति भावघञन्त इति भेदाभावस्तस्माद्गामिक
त्वे भावप्रधानवीन कर्त्वमिख्याप्यातवाच्यस्य भावस्याकिलसम्प्रयुक्तं घञ्लतस्तत्वभूतालाच्छ्यातवाच्यस्य भावस्य। आश्रयभेदादिति। तुइतिविद्वनादानामाश्र
यार्णाभेदाद्भिन्तो विपाकौ नियतो घञार्थमिश्वस्य वचनं पार्श्वाभिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो निविष्यत इति भावः। रेहायति। आ
ख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदो नान्यतेयवचनभेदः प्रसंगादित्यर्थः॥ ॥

कौ॰ ३ पाकविशेष्याणि तानि केचित्पाकजत्वं कर्मसाध्यत्वं व्याचक्षते तेनोपकृतं विशेष्यानुसारादीनि तत्पर्यन्तं तन्त्वम् कं । अत्र संतापकं कर्मेति च न्नो दुःखमन्यथा तत्स्मारात्स्वप्रकाराद्विभे
द भिन्नत्वात् विशेष्याणि तत्त्वाव्यापकं वा । अत्र घटादेः साक्षात्प्रथमव्यापारमतत्त्वादपि साध्यमपि कर्मेति यत्र भवति तत्र क्षणिकत्वमात्मापेक्षत्वे । अत्र त्रायुष्मणापाकृत्य गंधे द्वारेन
कर्मकारणकृतस्य स्वत्वातिरिक्तानि तानि नास्ति केवलव्यापारमानतया व्यभावमेतद्धूपस्य नेतरति वहुवचनेन भिन्नत्वं च द्रव्यस्य प्रयोगमनन्तरं तदपि केवलपर्यायतिभेदभिन्नत्व
गृह्णीयात् हस्तानुपहृतमनेकप्रकारापादनमिति तद्व्यावृत्तिर्वददर्थविशेषः क्रियत इति भावं किं तावदेतत्पूर्वत्त्वाद्यपदेशात्भिन्नभेदस्य प्रतियोग्यनेन तत्पोजनामावा हि वैभ
रेनापिदृष्टस्तु पैकदेशेन भेद्यतां यथा तत्तु पत्तापीडनम्भावात् तिन सदा अस्य भेदाद्विनभेदस्य प्रतीतिः । घटस्य चेतोत्या द्रोणपाकस्य भिन्नस्यैव वा भावानि किं चित्त

एवं तर्हि हरं तावदस्य प्रश्नः । किमभिन्नाभी सेनतत्पदपुत्रयने पाकेष्विति कादरतिः । यदि तावत्पाकजविशेषाणामभिन्नता अपचयोदन स्यपाकः पचपुत्रदस्य पचा
ति व्यानां वदहृदयतिशायः । स्वकृष्णापतत्रयपुत्रं केवलहृदयवचनं भेकपोरप्यतिरभिहितेत्वापितयाभावेदहृदयवचनेभ्यः पतितपयाते शूपिकान्यापत्तेन तद्विपि
कैः शुद्धवतरितः । अथकालविशेषानभिन्नानी स्यपञ्चायतनः पाकः पच्युस्यसनेतपश्चात्तनतापि वरहस्य क्षत्रुः सहकृत्यापाद्याते त्रयपुत्रं केवहृदयवचनमेकपोप
स्यातिरभिहिते वापितयाभावेः साहृद्यादेकपोपोनम भवति । आशिष्यापत्ते आशिष्यतेइति ॥ ॥ ३ ॥॥ ३ ॥॥ ३ ॥॥

शूपिकान्यापत्तेनरति कर्मणि तिलकादपि कर्म तिलत्रशूलिकान्तरस्य गाम्यभावस्य कर्मत्वात्पयसा गोदोहस्य सह पचतदति । एतत्तद्विवक्षातोरेभवन्नेषेति भाष्यकर्मशाभावेऽपि भिन्न
विधानेनहृदयवचनमस्तु पपादितं तेनेति पचद्वदरति । भिन्नकालत्वादेवेति भावः । तत्रपुत्रमिति । क्षत्रे गोकर्णोपेक्षस्यैकस्याने कार्यभिव्यापित्वात् अन्यतरोपिवेकशोऽयं
मंस्यतृणामेकस्यैवस्यभावतोनेकार्थत्वादिति भावः । तिष्ठमिहितरति । नत्वेकमिदं तमनेककालस्य भावस्य व्यापनसप्तार्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालस्य सतः क्रियापत्र
त्वापनाय भिन्नाः एवं शशास्त्र पुनः पचतरति भावः ॥ ॥

द्रव्यवदितिद्रव्यत्वेन प्रसिद्धेघटादिस्तद्रूपमापन्नो भवति । लिङ्गसंख्यासाधनसंबंधप्रतिपत्त्यातत्त्ववत्तत्त्वमत्र सत्त्वरूपापन्नेति द्रव्यत्वरूपापेगेपि प्रसिद्धः । सिद्धपेरप्र
रूपमानेप्रपेपमाचरति । पाकक्रियायोगितानुभवोत्तिपचतिपश्यमृगोधावतीति कर्तृकर्मभावेन क्रियाक्रियायोगसंबंध्यत्वमवगम्यते तद्देकस्मादिरूपेण समवायेन ग
च्छतीति विवक्षितेननु नाख्यातक्रियापाकः कर्तृक्रियान्वयेन प्रतीतः कर्तृभावः विषयभेदादेकस्याप्यस्य साध्यसाधनभावसंबंधः समवायादरोपतः क्रियाः ।
। तत्र पेप्रतिसाध्यत्वमसिद्धत्वेप्रतीतिक्रियापि सिद्धत्वप्रत्यासत्त्या । साध्यत्वेन तमेव पुनः प्रतिसृगोधावतिपश्यतिसाध्यसाधनत्वमतानयोर्विषयभेदेन स्वरूपापत्तिपप
तइतीतचकर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यत्वभावस्य न विरुद्धं तथाहि भवति त्रियापेक्षमेवतत्त्वकर्तृत्वेसमवेदस्वार्थः । विनरूपेणमवतीतिभवतेकर्तृत्वमुपपन्नमे

आख्यातेन त्वविशेषः । तिङभिहितस्यभावस्यकृदभिहितस्यचाकृदभिहितोभावो द्रव्यवत्प्रकाशते । किमिदं द्रव्यवदिति द्रव्यं क्रियया समवायं गच्छतीतिवं
समवायाद्यन्ति । द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति नेदृशस्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति पाकोवर्तत इति । क्रियावत्त्वं भवति । किमिदं क्रियाव
दिति । क्रियाक्रियया समवायेन गच्छतीति पचति पठतीति न दृष्टस्य कृदभिहितस्य न भवति पाकोवर्तत इति । आख्यातेन त्वविशेषः । कृदभिहितस्य भा
वस्य तिङभिहितस्य च तिङभिहितेनभावेन कालपुरुषोपग्रहा व्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते । आख्यातेन त्वविशेषः । तिङभिहितस्य भावस्य
कृदभिहितस्य च तिङभिहितोभावः कर्त्रा संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते । यावता किंचिदसामान्यकृतविशेषः एकं यद्ग्रहणमपि विशे
ष्यः प्यात । स्त्रीगतः सख्यागतम्य ॥

वकर्मविकिणफलत्वात्प्रधानमितिकर्मत्वमपितस्योपपद्यते । कस्मान्नादीतिसर्वाभावादन्यनैरोपपद्यतइतिप्राधान्येनाख्येन विरोधात्र सवं
पचेतोककालेतिसुखपावृत्तंतरर्थः प्रत्यक्षाप्रस्थावसौ च्यतेप्यत्र हि न्यो प्रकाशः स्वार्थपरार्थो । लादिकः । कृदभिहितइतिननु कृदस्याधिभावस्य भवतिकर्त्रो
पेगः पच्यावाणाणानो प्रोद्भौ वरतीतित्वाहुः एकपदवाच्येन कर्त्रा नसंयुज्यते पचायचूर्तीतिकर्तावाच्योनैवपाकदृति । शुद्धसंपन्नभावस्य प्रन्यापनात्तथाऽपत्र
घत्रादिभिः सिद्धरूपतोभावस्याभिधीयतइतितेनरूपेणाकर्तृयोगाभावः धातुनापनप्रतिपाद्यमानस्साध्यतयाकर्तृयोगोभवति । सर्वथैवपृथक्सराभावेन
साभावःकर्त्रा प्रयुज्यते कृतप्राचकदृति ति दृष्टुनुपचेतीतिसाध्यमानतया प्राधान्येनतत्रकर्तृसंबंधप्राधान्येन कर्तृयोगोनास्तीत्ययमत्रार्थः ॥ ॥ ७

३ इदंविचार्यतइति। विचारितमानमाह ॥ अपदस्तावद्विसार्थतेमानत्वंनीयतइत्यर्थः अद्हान्यपचातिरेकाभ्यपाध्यहीत्यापदानां पदानामान्वपोहीति कार्यस्यसातौवान्वय
व्यतिरेकाद्वेकत्तास्याधिनसाद्वतितये तेसार्वधातुकत्वेनाणिकत्वोगमात्। पदसाहयगामभव्याणिभूतानाकाशिकर इतिततसाचिक मागभावोपकत्वोपदवा।
तरविभविषयोपदेशाभिततमपणअवेतासिा आत्मागा भवेयानिति। कार्यत्व मपदस्यभावत्वोपदयोजिः पचोतिपस्मतदतितत्वनिमित्याश्चमाह इत्याशंक्यपतेकिः पदस्या

इदंविचार्यते। भावकर्मकर्त्तीरः सार्वधातुकार्थोऽस्तु विकरणार्थोवेति। कथंच सार्वधातुकार्थः कथंचविकरणार्थः। भावकर्मणावि
नि सार्वधातुकेयकभवतिभावकर्तॄस्याविनिसार्वधातुकेशपभवतीतिसार्वधातुकार्थः भावकर्मणोर्यक्भवति सार्वधातुकेऽकर्त्तरिशपभवति
सार्वधातुकइतिविकरणार्थः कः पुनरत्रविशेषः भावकर्मकर्त्तीरः सार्वधातुकार्थाश्चेत्कश्चित्कृदनुपपत्तियानाम्नपपत्तिः तदर्थत्वात् भावक
र्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेत्कृत्स्वनुपपत्तिर्याननाम्नपपत्तिः विकरणार्थत्वात्। अन्तरद्गत्वात्तत्राहोरामेकत्वादयः कर्मकत्वे भवन्त्यर्थौ।
कतॄभावकर्मकर्त्तारापिसंकूतादिविकरणार्थाअविकरणार्थाइतिचेत्कृतमभिहितोविकरणाभावः अविकरणार्थाइतिचेत
कृतमभिहितोविकरणेनप्राप्नोतिधारयः पारयइतिः॥ ॥

श्रीपमागः शास्तुंनविहरणाईदिति। एककल्पेष्वेकवचनंनार्थान्तरइतिपोनियमः। एतेनोपपद्यते। कश्चोदीनामपितदर्थत्वादित्यर्थः अत्रतदर्थ
त्वादिति। सामर्थ्यादत्राव धारणमाश्रीयतेनेतेन वेकल्प्यादीन्यर्थः अपिचकर्त्तरिपोपीत्यर्थः। कृताभिहितेइति। कश्चिदेवकृतिविकरणोविधीयतेनसर्वत्रे
तिकृतएवकर्त्ताक्रियादितिकर्तार्थोविदधातेतिनेवचनकरणेकृत्वात्तदाभेध्यादीविकरणेनप्राप्नोति। ततश्च धारयदस्यादावसतिणापिवृद्धिनस्यात् ॥ ७७॥

नेत्यमर्थस्तिाण्यः कर्मणीति वचनात्कथं देशेगोपि के च्चेरिरभिधानमिति तत्राधिकरणमपि भिः किञ्चतोपघातदरत्यर्थः तत्रव्यः कर्मणीति वचनात् कृत्यादीनां विकरणार्थमेव सम्भवतीत्युक्तं भवति एवं च सामीति व्याख्यानस्यायमभिप्रायः कर्मणि इति कर्मणि इति कर्मणि भावाधिकरणादित्य व्याख्यास्यतेदस्यार्थः तत्र कर्मणि अपि विकरणाः के नैरेन भाव्य तन्तु लम्बेया तु कानि भिन्नो विकरणेन तद्विकरणानि भिन्नो व्यस्याः तत्र यदेकव्याख्यापेता एवं तारे कृतेनत्वको सार्धे धातुकृशततवियस्य

किमुच्यते॥ कृताभिहितरीति॥ नलेनाप्यभिधानं भवति न शक्यं लेनाभिधानमाप्यपि तु पञ्चांतरमदभ्यादियन्ते भावकर्मकर्त्तारः सा दे धातुभ्यो यो यास्यु विकरणार्थवेति॥ यदिचकेनाप्यभिधानं स्यात तेनेरपञ्चांतरं स्यात्॥ कथमत्र कर्मण्यदभिधानेनैवाहात्यः कर्मणि च भा वे चाकर्मकेभ्य इति॥ एवं च सामीत्यः कर्मणीभावाच्चाकर्मकेभ्य इति॥ यस्मिन्नर्हे विकरणानभ्युपेतो कृत्तेन भावकर्मकर्तृनेनाभिधा स्यति॥ कृ च तन्न्युपेतो यदि तेषु विकरणाः स्युर्विकरणाच्च व्याप्यत्वेन कर्तृत्वेन भविष्यति॥ यस्मिन्नर्हे विकरणानेवोत्पद्यते॥ कृतस त्रभावकर्मकर्तृनेनाभिधास्यति॥ कृत्त्वेनेवोत्पद्यते इति विहि॥ तत्त्वान्नेत्यव्याकानलोनाप्यभिधानेभवति॥ भवति चैदमाहितो विकरणा भावदत्येव॥ ॥

तत्र व्याख्यायमानः कृतेविकरणोन्यः कर्मणिचेत्यनेन भावकर्मकर्त्रभिधायिनो विकरणात्परेभ्यः साधुर्भवतीति व्याख्यानादयं दोषः॥ अत्राप्युक्तमिति विकर णलोपदृष्टेः प्रकृतेरेवत्र कर्त्रीयभिधायिनाप्रतिपत्तेनभवतीत्यर्थः॥ यस्मिन्नर्हे विततस्य विकरणस्यानुपपाद्य स्यादेशस्य मो साधुत्वप्रसङ्गो विद्यासमर्थ्यी हृ साधुत्वे भावायवर्णवाद्रतिनेस्यात्॥ कर्त्तरिकृदिति वचनात्कर्त्रर्थं वस्तुकारः स्यादित्यर्थः॥ भवति चेदितिततस्य विकरणस्यैव तोनुपपन्न एवेति भावः॥ ७

५२ एवं नद्वीति प्रकाशांतरेण विकरणार्थस्य संभवार्थं यदोम्य चात्र भंगाकृतीति गमिक्रियायाः कर्त्रे कर्मणोः साधनेनात्र कर्त्रीलकारः कर्मणि द्वितीयात चात्राप्येक
स्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्नकारणे भविष्यतीति भावः ॥ दमनस्येति । अपन ॥ पत्रपदस्य वा च्येकाभर्न्हे कर्मणि जत्रद्विरेः व्याख्यानादेव नीवं च नः का
र्यभेदेयकृत्काः ॥ एकस्मिन्नपदे विरुद्धार्थयोर्विकरणार्थं धातुकर्मा द्विश्यार्थप्रतिपादनेन सहायकाभावात्परस्मपरात्तु पकारादप्रयोग एव स्यादिति भा

एवं नद्वीदं स्यानापरा भावकर्मणोश्चेत् तदा कर्त्रीषि करणाः पदाकर्त्रीमिलः तदाभावकर्मणोर्विकरणाः । इदमस्यापयेव स्याभावि कंत्र
थापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थस्य कृतदतिनत्याक्षिप्तमकः पदे कस्यः प्रकृतेरुर्यीनौनार्थयोर्गपत्सहायोभावः स्यात् एवं च कृ
त्वा प्रकृपदतीमन्तमेवेदं भवतीत्यार्वधातुकार्थोऽप्रवीतानन्तु चोक्तो भावकर्मकर्त्रोः सार्वधातुकार्थाध्ये एकस्मिद्वहु पुनियमानुपपत्तिः अ
नदर्थनानतदृति । नेष्यादोषः । यूपोकर्मादयोण्यर्थाः सेद्धये वनयाति हुः । सूयतिदोच संख्या चेवार्थः कर्मादयस्तु प्रसिद्धो नियमस्तत्राप्र
सिद्धस्तत्र नियमः ॥ नियमः प्रकृते पुवा । अयवाप्रकृतानर्थानुपेसानियमः । केचप्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं नद्वयोर्नैवकु
षु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्नवहुषु वहुष्वेव वहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ ३ ॥ ऽऽऽऽ ॥

हिपंचतीति क्रियाविशेषः कर्त्रैमिधीयते । पचतोदतिक्रियाविशेषं कर्मेनत्वेनसाधनद्वयं क्रियाविशिष्टमतिपादयितुं शक्यते । एकपदत्वेमन्तमिति
क एवयत्नः साहे धातुकार्थः कर्मादयस्तत्पर्थः । एतर्हिमेदाये चाप्रविभयन्यानदेशः । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः कर्माद्यर्थास्त्र निर्देशात्तत्र प्रत्यय
नियमः प्रमाणसिद्धः तत्रैकत्वएकवचनमेवेत्येवं मेकस्यादर्थानियमाते । नेत्नु प्रत्ययइतितत्स्यात्पर्यनिरपेक्षमीदिना विरुद्धाते । अयवेति । कर्माद्यर्थविधा
नमात्रमर्थानुप्रमाता तो यस्यापेक्ष्य एव नियम इत्यर्थः ॥ ० ॥

कर्मकर्त्तरीति। कर्मवद्भवतीति देशेन त्वाम्यपरस्य कार्यस्याप्यवाच्यमा। लकारोऽत्र पदविकरणागमाभ्यामेव वचनं विप्रतिषेधादिति। पदाद्यधिकारात्तीति देशमप्रत्ययलकारादागमे
कर्मणि पदं। कार्यमिति देशेनानुपकारकत्वं एव च रूपं पदत्वात्। ननु चैतदेशेऽपि। सर्वधातुभ्यः प्राप्तेऽपि विभागेन बाधिष्यते इति भावः। परत्वात्प्राप्तिः इति। परत्वादात्मनेपदमित्य

भावकर्मणोरिति विधानात् कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं। भावकर्मणोरिति विधानात् कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं कर्तव्यं आत्मनेपदमेव प्रयुज्यते स्वयमेव प्रयुज्यते स्वयमेव वाचि
पुनः कारणानुमितिः ख्यति। विप्रतिषेधाद् दृशाकोऽवकाशः पचत्यत्र विप्रतिषेधात् दृशोऽवकाशः स्यत्र प्राप्नोति। पचोऽवकाशः पचति पठति। पचकोऽवकाशः पच्य
ते तु वनो देवदत्तेन पच्यते विषादेवदत्तेनेति। उभयोः प्राप्नोति। पच्यते स्वयमेव पच्यते स्वयमेवापरत्वात्तत्र प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धं
योगविभागः करिष्यते। भावकर्मणोः सार्वधातुके यक् भावकर्मणोः। ततः कर्त्तरि शप् कर्त्तरि यक् भवति भावकर्मणोः पच्यते हि कर्म
णि कर्त्तरि यक् भवति। एवं कर्त्तरि भावे प्राप्नोति। एतदेव तन्माने इतः नास्य किं चिदुक्तमिति गम्यते। तदिदं योगविभागः करिष्यते विभावोत
तः कर्मणि कर्मणि च विधिर्भवतीति। ततः सार्वधातुके यक् भवति भावे कर्मणि च। ततः कर्त्तरि। कर्त्तरि च यग्भवति कर्मणि। तत्राप्यनुवर्त्तते भावग्रह
णं इति। ततः श्यन् भवति कर्त्तरि कर्मणि। तत्र पुनरन्तरमनुपसंख्यानं कर्त्तव्यं विप्रतिषेधात् यत्र ल्यपत्ययविप्रतिषेधाद् दृशोऽनो
ऽवकाशः प्राप्नोति। यदनेन काशः दीव्यति सीव्यति। यकोऽवकाशः पच्यते ओदनो देवदत्तेन पच्यते ओदनो देवदत्तेनेति। उभयं प्राप्नोति। दीव्यते स्व
यमेव सीव्यते स्वयमेवेति। परत्वात् श्यन् प्राप्नोति। ननु चैतदेशेऽपि योगविभागेन सिद्धं न सिध्यति। श्यनुत्तरत्वात्प्राप्तिः। सा योगविभागेन शक्या बाधितुं क
तरे तत्र। श्यनेतराः स्वविधिर्वा भवन्ति प्रतिषेधो वेति। यत्राप्रतिषेधस्तत्र प्राप्नोति। ननु चैष प्राप्तिः परा प्राप्तिर्बाध्येत। नोत्सर्गे तेन प्रतिषेधः सतो
वा। हि तु एवं तदेशवादेशाः स्थानादयः करिष्यते। तत्र पचकोऽवकाशस्तत्र श्यदेवादिभ्यो यस्य शेषे वचनात् किं कृतः स्थानादयः तत्रादेशो यः प्र
देशः कर्त्तव्यो न कर्त्तरि यः प्रकृतमनुवर्त्तते कर्मकर्त्तरि शविति। तदेव प्रत्ययमानिर्दिष्टः श्यन्निर्दिष्टेन चेदाप्युक्तः इदं दीव्यतेऽयं पञ्चमाशं वितिस्य
श्यनापाः यक्षीप्रकरणसापि ख्याति तस्मादस्तु जारः स्यातिनाः प्रत्ययविधिरयानचप्रत्ययविधौ पञ्चमिका भवेत्। नाये प्रत्ययविधि
र्थः। ननु चैवमिति योगविभागप्राप्तिः परस्य विप्रतिषेधेन बाधिकमभविष्यतीत्यर्थः। नोत्सर्गतदिति न्याय्यविप्रतिषेधापपदत्रैकत्वात् दुर्बलो योग
विभागप्राप्तिकृदत्यर्थः ॥ ॥

वै: ३ रदेतिलाव्यं चानुवेत्य भवतीतिसामान्ये क्रावविकर्तॄणां व्यवायपक्षादविधानान्द्वचनकर्मणोरेवपभविष्यतीतिभावकर्मानुवृत्तिरपि कोपन्नरतिकर्मक
१ त्रेपि विषयेपि प्यतात्स्यैन्नद्य्याप आपेक्षात्वेनोभावपि कर्त्तृत्वसंदेहात्त्वात्कर्मोति चेतिसामान्याभावात्कर्मानुवृत्तिपक्षाद्रूपएवानंतरस्यवाय
स्यानननुवृत्त्यनादीनोपिपणनिमोगेनतुनेपिवाध्यंतेवचनादितिकर्त्तरिकर्मव्यतिहारेत्यत्रकर्त्तरितिपाठसामर्थ्यात्त्रचकर्मग्रहणानुवृत्तेर्नादंत

अथवा भावकर्मणोरित्यस्ययद्यपि विनासिद्धत्वात्यनुवृत्तिरर्थविशेषावायमहत्वादंत्यतस्त्वत्पीतिचेतत्रभावकर्मणोरित्यनुवृत्ति
सिद्धः सापमेवात्रहेतुरितिचन्द्रावकर्मग्रहणमनुवर्त्तयतितत्सिद्धत्वात्तत्तेनाकर्मकर्त्तरिप्रविषयपाठादितिकर्त्तरीतिचपारिभाषा:सूत्र
नःएवैविप्रतिषेधावचनात्कर्त्तरीतिचपारिभाषा:कर्त्तृत्वमनएवनःएवविप्रतिषेधमावेवाचितिस्य अथवाकर्मेवद्रावचनमुनसामर्थ्यो
घकर्मविषयतिःअस्यत्कर्मवद्रावचनेनप्रयोतनेविःआत्मनेपदंपाप्स्यात्वचनादात्मनेपदंभविष्यतितिएवनुद्देश्यपाप्स्यात
चिणादिवचनाद्रविष्यतिविशेषसांदृश्यव्याप्यातनिवृत्तिप्रयोजनेपपरार्थंप्रपन्नयतितत्रकर्मवद्भावचनसामर्थ्यादपकृमविष्य
तिअथवाऽऽत्मनेपदंसहेतेत्त्वपयातःकर्मवत्कर्मणाच्छवतीतिपदर्थानर्दृस्तद्मोषाणिवर्त्तिरपिकृतोर्थातिविधेश्चात्विलाप्तसोनुपपत्ते
ताचानुपपत्तिरितिकिमर्थः आपस्तिप्रयस्येतिअनुपपत्तिरितिशक्यमकर्तुंन्यायमायतिप्रपुष्यतातिरेपसेनुसंतत्प्रियमाणःश्वेम
विष्यतिहेयसौदेवपलः न्यायप्रकीर्तित ॥
एवात्मनेपदंभविष्यतीत्यर्थःचिणापीतिचिणामहणेऽनुवर्त्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमितिकर्मकर्त्तर्यपिचिणभ
विष्यतीत्यर्थःकेवलमितिचान्यथाप्यतिसिद्धित्यत्रैवकर्मणःकर्त्तुस्यक्रियैकत्वेरातियात्यन्मादित्यर्थः ॥ ॥

ष्ठ्यादिभिन्नैतिभिशब्दस्यांगसंज्ञानिबंधनो गुणो मा भूदिति । तिलंबकत्वमित्यर्थः । यस्माद्धेतोर्निमित्तादित्यर्थः । न त्वेवं तत्र चादित्वात् । न तु तद्वपवा
नभिशब्दस्य प्रविभाने प्राप्नोतीति । इन्द्र इति क्यादिस्त्रुपदे भोतन्याम्यविपन्नत्र प्रत्ययः । धात्वन्तरमिति । तो दादिकाविन्यर्थः । हणास इति । हृहरतोद इति

ष्ठ्यादिस्य अमा ॥ द्विकमर्थः । ष्ठकारः । सार्वधातुकार्थः । इति । तत्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकस्य ज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङिद्वत्भवतीति
गुणप्रतिषेधो पव्याख्यातः । भिनत्ति छिनत्तीति । नैतदस्ति प्रयोजनं । सार्वधातुकार्धधातुकयोरंगस्य गुण उच्यते यस्माच्च प्रत्ययवि
धिस्तदादिप्रत्ययेपरतोंगसंज्ञं भवतीति यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत्र प्रत्ययेपरतः । यच्च प्रत्ययेपरतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः इदं तु
हि प्रयोजनं । आर्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् वलादिलक्षणा इट्प्रसज्येत । न तद्विनास्ति प्रयोजनं वलादेरार्धधातुकस्य ।
गस्येट्स्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादिप्रत्ययेपरतोंगसंज्ञं भवतीति यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत्र प्रत्ययेपरतो यच्च प्रत्ययेपरतो न तस्मा
त्प्रत्ययविधिः अस्मादुत्तरं एतदिति । श्नमि शित्करणं । धात्वादेर्नुलार्थः । श्नमि शित्करणं किं क्रियते । धात्वादिः नुलार्थः । धात्वादीनां शितिद्दुलर्थं यथा
स्यात् । शृणाति स्तृणाति । न वा धात्वन्यत्वात् । न यावत् किं कारणं । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं शृणाति स्तृणाति । यत्रो हि न धात्वन्तरं पचन्मन्या
हणासेनेयश्नमन्त्राएव कृत्स्नो । यदि श्ना कृत्स्नो हलो न सिध्यति । हणाः साध्य इत्युपदेशा सार्वधातुकमपुद्रिष्ठे भवतीति एवं हलो
न प्राप्नोतीति तस्मान्नमेव ॥ ४ ॥

क्यादितान्मा यत्ययेन श्नम् यासौ । श्न इति । श्नान्तमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

थं कर्तरि। न्यायसूत्रेऽपि रत्नत्रयोऽसिद्धावत्र चार्थादि न्यायसिद्धत्वात्तथाऽऽलोपत्वात्प्रमाणत्वेन च विशेषणमितिविशेषणम्। तदेवमतोऽर्थसमर्थमिति दृष्टान्तः। किं चोपपत्तिरपि। स चोक्तोऽपि च परस्पराद्
त्यपत्त्युपपत्तिश्चेति सर्वतोऽन्तत्र कन्यायतत्सत्ताऽपि भावयत्प्रत्ययप्रवर्तते पञ्चम्यन्तेऽपि अन्यत्र लोपस्तत्प्रत्ययविशेषविशिष्टान्ते तत्सन्निधाने पारंपर्याद्यनुमितिस्वत्वान्न यत्।

परि न्याय सोऽपि लोपः स्यात्सेनान्तस्य धातोरिति नैते। अनुपपन्नत्वात्स्वभावविप्रतिपत्ति। नाशुभं न्यायतुपधाधातोरिति विवादात् रहितोऽपि लोपः स्यात्तत्रोक्तः। चेतेतो
तिरस्कार न्यायतत्कृत्स्नलोपप्रत्ययाः। कथावक्रनिर्मितिमार्गे धातून् केऽपि दरिद्रा। नाथे धातुकृत्सु कृद्भिरिति द्वन्द्वेऽपि लोकव्यवहाराद्यपि तस्योदाहरणोपि लोपेऽप्यप्य
तो। न्याय इति स्थापि स्थापितस्तावद्विधिस्त्वन्यत। प्रथम उपसर्गेऽपि अन्यथा। स्थापितस्थापिते न्याय पीतप्रयोगान्तरादिः कृत्सु लोपेन च न्याय एव हसे कृदन्ते
स्वार्थे कृत्स्नयोः उपमानेन तु सोपपन्नत्वात् सन्निधानेन तथा परस्यैव सर्वस्व कारणत्वेन तं हि कृद्विशेषणार्थे नार्थः। न्यायश्च लोपः इति। नान्त्र लोपः
स्यु न्याय मातृत्वात्तु नात्मस्थाने स्थित्वापि प्रमाणेन। तथैव कृतेन भावित्यादि दृष्टान्तेन प्रधातोरेव सर्वे केवलं तत्र अन्त्र लोपः इति। न स्यात् कृत्स्नं
परत्वान्न लोपः स्यात्तस्मात्तस्मात्कर्तव्यः। न्यायविपर्यासोऽपि प्रकारेऽर्थे कस्मात्प्रकृति निर्णयानां न प्रमाणान्तरमिति सर्वस्य प्रतिपदोक्त
योः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ ॥

तिनविरोधस्तत्र गौणेति न्यायात् गौणकस्यानुमीयमानस्यत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः॥ ३॥ ३ ३ ३

तन्नादिविभाषाप्यनुपाति। ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन रुकावृद्धादं गादिति लोपो वाध्यत इति कथं के सुगभावपक्षे लोपः स्यात् निषेधः पञ्चपदे सुकुप्रवर्त्त
तेन नासौ लोपस्य बाधकः नन्वप्रवृत्ते मानः प्रतिपत्तिः। अत्राधं धातुकमिति निरदृश्यति। यातु लोप इति वद्धीत्यात्र अयपातादिति नाक्षान्ते वैधइति। इति त्रिपोगाति॥

तन्नादिकृत्याप्यतः। किमर्थं चकरोति। पृथग्ग्रहणं। ननु तन्नादिस्यपरत्वे पचोच्यता अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि माभूवन्निति। कानि। अत्र तुना
मि कलोपादीनि। देवदत्तः किंपुत्रः। अत्र तुना मिकाभावादेवानुनामिकलोपो न भविष्यति। इह तिति हितत्वादिकार्यं मा भूत्। आतादिभ्यस्त्वात्म
इति नत्वेवमवरेषां वान्त्वक्त्वा याद्यारितिति नैव प्रष्या स्यात् अथ नेन न प्रभवेदिति। किं पुनः अत्र विशेषः। तेनैव वा सत्य नेन वृत्तेन सति सिद्धो लोपस्या
सिद्धत्वाच्चित्तब्भावः। सिद्धे भवति। अत्र न च पुनः सति। पाठ एव द्वाचेन स्यात्। अत्र नापि सतिसिद्धः। श्लिषाव अत्राकः कथा विभाषावृत्तापदान
तुकृते तथा सिद्धलोपः। सिद्धलोपस्य सिद्धत्वाच्चिणः प्रतिषेधो भविष्यति। तन्नादिल्यात्मनेपदे सिद्धलोपे चनडष्यति। चिण एव द्वाचेन दोषः। पीत्यापि
प्रीतो विभाषया। चिन्निकरणे यस्य। चाप्यमकारः स्यपतेः नदापि च पूयते लोपे प्रसभविष्यति। अतो लोपस्यार्धधातुकरिति। पदेन कृचिन्न प्रप
ते किमर्थंमपृच्यतेन लोपरस्यैवेतानेव वृत्ताणं कौ। लोपो सति गुणः प्रसक्तेः। अलेवपुनः सति अनुकालोपस्य स्यात् निवद्धाचा वाणुणेन भवि
ष्यति। ननु च लोपेऽपि सति न धातुलोपः आर्धधातुके इति प्रतिषेधो भविष्यति। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चेयम्रश्च धातुक
निमित्तो लोपः। अपि च प्रत्याख्यायते वृश्चिप्रपृथग्गुणः। किन्त्वन्यथा स्यादेगुणः स्यादेवात्मस्मार स्वेवकृ चेत्। अथ किमर्थं नन्वनुपजे पो इ
न्निहरा व्यपोरर्णा क्रियते न चिचिविद्यप्रारत्यवो चाता धिविकृत्या पतीयात्तु च्यमानेऽत्ववृत्ते अत्र निषेधेरणानुप्रसमज्जेनाइदन्निहत्सप
धार्थ नु प्रक्रियतामत्र विभिकिमत्र कुतो यथा त्वान्नुभागमः अन्तरंगमले बकारागतात्रस्य यो त्यन्निमन्निषिगेतात्वमनु ष्यतेऽत्रचन्त्रप्रत्यप्रकृ
निमित्तस्याथा विद्यात्मेव त्नुमागमः नुमत्तरांग त्र याव्य सत्तेन तत्त्वन्निषेधाचुपदिष्टशब्दचने प्रत्ययविधिअर्थे मिति। अमयो जगापोः परत्वान्नुमा
गमः तस्मादि विकृत्यो गतिवक्तव्यं॥
त्वाच्चिमित्त निमित्तिभावाभावोऽत्र यत्नेऽकृत इति। अत्र कागमपरः स्यादित्यर्थः। तत्र वैतत्परतिनुन्निषेधावं गाधिकारादितिभावः॥ ६॥

ःकै२
८३

हलः श्नः शानज्झौ ॥ इति हलश्नः शानज्भावादेशः क्रियते तस्य शानजादेशस्य स्थानिवद्भावाच्छित्त्वं स्यादिति चेत्तदाह आविकरणस्य शित्करणमनर्थकं स्थानिवत्त्वात् ॥ श्वा

हलः श्नश्नः ॥ किमर्थः शकारः। शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा। सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं। क्ङितीति गुणप्रतिषेधो य
था स्यात्। मुषाण। पुषाणेति। अतउत्तरं पठति॥ आविकरणस्य शित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् आविकरणस्य शित्करणमनर्थकं। कि
कारणं। स्थानिवत्त्वात्। श्नोऽयमादेशः। स्थानिवद्भावात् शिद्भविष्यति। अर्थवत्तापकं सार्वधातुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवत्त्वस्य। अ
र्थवत्तु स्थाविकरणस्य शित्करणं कोऽर्थः। ज्ञापकार्थं॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवद्भवती
तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। पुषाणेति। ततो ऽपि स्थाने हि श्नस्य हेः द्वित्वे न प्रतिषेधः स्यादितीयमादेशः स्थानिवद्भावादिति। स्यात्। सार्वधा
तुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवद्भवतीति नायं पित्स्यात्। भविष्यति। तातङि चङ्क्रमणेनोक्ता यो भवति पित्तायं आदेशः स्थानिवद्भावात्प
ते स्यात् सार्वधातुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवद्भवतीति नायं पिद्भविष्यति। तवादिषु चादिषु तातङादेशे तवादिषु चादिःस्थानमतिदेशः पितेऽपि
तमवाप्नोतिरेव आदेशः स्थानिवद्भावात् तेषां सार्वधातुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवद्भवतीति ङ्मादेः तेषां भविष्यति। तस्य कार्ये
पितेऽपि आदेशोऽपि सर्वदा ततः पितस्य तत्त्वत्वात्तस्य दोषः। अपि आदेशोऽपि तोऽभावः। अविनवकेऽपि तोपमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्वं पि
सार्वधातुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवद्भवतीति नायं पित्स्यात्। अत्र न स्यात् किं स्मृत्वा ऽपि आदेशः। इति। तुङ्गमिष्यमाणे पादेश इति तेषां
पिद्वत्स्यादिति वेदसाः। किं विदेवेसोः। शित्वं न कृत्वा ऽपि ततोपमादेशः स्थानिवद्भावाच्छित्वं भवति। सार्वधातुकादेशे त्वनुबन्धे स्थानिवद्भवतीति
गुणाभावः स्यात्॥ किं कारणं। हुसि इत्यत्र आव इति यमनन्तरसामान्ययग्रहणादि धातो: थः केशाः। तु वेध: कृत्वे व्यः। क्नसामान्यग्रहणादि धातो
र्थेनार्थः। विसेः सप्रसङ्गस्याणोपमिति तेन वक्तव्येन न तु णोऽपि न भविष्यति तस्य ज्ञापकस्य फलितत्वात् सति च प्रयोजने नानिष्टा मा दोषा भूत्। ज्ञापनार्थ
मावार्थेन ज्ञापकेनानवकाशो ऽपि प्रयोजनानि तानि कृतियानि स्मारण्डे ॥ ॥ ६ ॥

एवमयीतिपित्त्वनिमित्तमबुद्राक्तलं भवयुताभ्रताद्रपानितोरागमपादि त्वविमित्तस्वगुणावृद्धिस्मृतिर्यथेदरूपर्थः। ऐप्रेनेति॥ अविदितिमससमतिये
ध च्चाधापतेपिस्वरङ्गदिव्यमभवतीत्य [illegible] पोगविभागात्वपत्यतोमार्वेधातक [illegible] सायामिमानो [illegible] नवि योते च्च तेपैपाहित्ता स्पष्ट [illegible] दिरविदितिवा

एवमपिभवेनपित्त्वरमान्ताम यर्थान्नपितकृतंस्यात [illegible] त्वरगालाना यर्थोदि तत्कृतं। पत्तु सत्यपितिद् न कृतं मा भोतिद्वितिचपितृकृतं। केनन
नस्यात्तनमादु कर्त्तव्यापित्रादि भवतीति चपित्तभवतीति। नयकृतंस्यात्तएवंच सामिमात्तेवपातकेदि भवतीतिपित्ता॥ एवेनवाक्येनोदि तत्प्रति
पिद्धतनतः च्चासपेगातिस्वृहि किंद्वतिद् चपित्तभवतीति। एवंहि नतः पित्तप्रतीतिविरुद्ध॥ छेदात्तिशापनोपि॥ शापच्छेदात्तिसर्वे च्चा। शापचछे
दात्तिसर्वे चेतिवकव्या। कृत्तेवचनेहोचाहोच॥ किंस्वपाजनेमहोच्चारतमापतन्यो च्चास्यभेवापता। तद्रपृभापतते जन्मयापतेस्यवर्म यो॥ त्व
न्यपा। त्वयाविभागः कर्तव्यः नच्चात्यपेभवेतिस्यादीनाभिति। च्चोतात्स्वस्यभेदात॥ भिन्नत्वापिवर्णाप्रासचनभरति। ताम्प्रपतदतिप्राप्ते
नतोबुद्धेना। छेदातिविषयेसर्वविधयेभवेताता। स्वपोव्यत्यय। तदोव्यत्ययकवर्णव्यत्ययः। लिंगव्यत्ययः। पुरुषव्यत्ययः। कालव्यत्ययः
च्चात्मनेपदव्यत्ययः। परस्मैपदव्यत्ययः। कारकव्यत्ययः। पुरुषाभत्तासीद्वितिणायाः दक्षिणायामितिप्राप्तेतिदोव्यत्ययः। चषालंयेव
पेच्च स्वपप्राप्तम तस्मितित्हंतीतिप्राप्तेवर्णव्यत्ययः। च्चदुमानः स्थूमितःसुवर्चोः सुधिन्न। मितिप्राप्तेलिंगव्यत्ययः। मधोर्मृत्युतिमयोत्व
प्रादवासनोमधुनइतिप्राप्तेपुरुषव्यत्ययः। चाधामवीरेदशमावं वयाः। विदधातीतिप्राप्तेकालव्यत्ययः। श्वोग्नीनाधास्यमानेनन्वः हो
मेनपवस्यमाणेनाच्चोधाताप्रधीतिप्राप्ते। च्चात्मनेपदव्यत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छतेइच्छतीतिप्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः। प्रतीपमन्यक
र्मियुध्यतिप्रयुध्यतइतिप्राप्ते [illegible] कालत्वव्यत्ययः [illegible] च्छसिध्यतिवाद्धन्वकेन॥ ॥

नेतनदिभ्यवचपित्तभवतीतिमातः स्यानिवद्रावमप्राप्तेपिस्वविधिध्यनोछन्दसि॥ अप्रत्ययादिति। स्कमतुःसौ त्रोधातुः स्वद्धितिपाश्रयः शाय
चन्द्रमाः॥ ८॥

के:२
४

निवृत्तिःस्यादेवसिति । व्याख्यानतःस्थानान्तपर्यंपर्यायंगति । स्थानिवद्भावस्यास्याद्रद्वयोरपिप्रतिषेधोप्राप्नोतेपरस्तात्द्वयमस्याद्रूपाम: कार्योपेन्द्रयमापरलोपेनेति

सिद्धाविभाषा ॥ ॥ अथयत्रोभयंप्राप्तिर्विधीयतेतत्रकिंप्रयोक्तव्यं । आविभाषाप्रयोक्तव्यं । स्थानिप
मिवविधिरूपः । स्थानेद्वयोरपिप्रयोगोरूपमिन्द्रियाणां मा । आदेशःप्राप्नोतिप्रसूयतेविधानमभिप्रायेणप्रतिषेधोमेया ।
णिमिवविभामिन्नवेत्येषासेव्यावाविभाषाइति ॥ विदध्यमेनामन्तत्विप्रविश्वाविरहितोकिंतर्हिशुशावशिश्वायोके
मन्वामभिधाशुश्रुवतेनामाहेमाशुशावपारशेशुवतुःशिश्वियतुरेवदशुशुवमात्रेवारुषेरश्वरूप्यः शिश्वायदशाये
मातरं चेत्येवमथमा ॥ उदाहरणमेतदिति आदिववेरूप्यः नेत्युदेवमित्यविभाषाश्वयतेरूप्यः त्वमिवेधातुवल्ला
तमेतोपः आर्धधातुके वत्वादेत्तेननेत्यप्रयोगितालातविरं ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याक
रणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेचतुर्थमाह्निकं ॥ ॥

उपस्थेमेतिस्थैस्यात् ॥ ॥ इतिश्रीमन्महोपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटविरचितेभाष्यप्रदीपेप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकं

कर्मवत्कर्मणा । वत्करणाभिति । विनापि चैतिना पदार्थं शास्त्रप्रयोगान्तर्दर्शनात्मरति भावः । त्वाक्षयमसयीति । अत्र सति यत्कर्मणो कर्तुः कर्मसंज्ञा यति
पनोतत्तसाकर्मकः व्ययदेशाभावाद्वायेनेन स्यात । कर्तृगीतु मतिर कर्मणीति कर्तृरिति । यद्यतेनानु भाव्यदेकार्यं निवार्यंतर । अभावेन कि है
भवतीत्याह शैलेन्द्रो नेमिधानात्राप्यामध्यति मयते कृतीदेवेति । तेन चासत्यपि वत्करणेत्र स्पकृन्नैतिवत्समाशेन भावेच्यामि ष्यति । वक्षा
क्ष्वेत्यपि सिद्धिलौनस्य कार्यमिति त्वाक्षयमिवारणाय प्रयादेवो कर्मणीति किम् । इति । धातुवाच्याक्रिया कर्तृके कर्मणो वेवसमवेतातत्र कर्तृ स्थया ।
क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता नतु कर्मवती तिकर्मस्थिवक्रियाश्चापि व्यत्ययतिभावः । साधुरसिश्छिनत्तीति । ननु करणादिव्यापारो धातुना नाभिधीय
तेऽपदात्वाभिधीयते । तदा तेषां कर्तृत्वमेव ननु करणादिव्यापारस्यानानवकर्तृकर्मव्यतिरेके । कारकाण्याक्रियाश्रयपत्वेक्रियापाठप्रपद्यते । नेष दोषः

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ॥ वत्करणं किमर्थं त्वाक्षयमपि यच्छास्यात् । अभिधाने कुशलत्वेनेति । अत्र कर्मकारणं भावे सोऽभ
वतीति भावे लोप प्राप्यात । कर्मणीति किम् । कर्तृकरणाधिकरणाभ्यां तु तुल्यक्रियः कर्ताऽयः । सकर्मकत्वाभावात् साधुरसिः छिनत्ति । स्था
धुस्थाली पचतीति ॥ ॥ ७ ॥

यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्योऽनेवे भवति । तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयतीति तत्रादर्शेन तुल्यक्रियत्वं कर्तृत्वम्
पितु भवस्यान्तरमपेक्षणीयं । अत्र वस्यांतर एकक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति । तत एव कर्मवत्स्यात्करणाद्येव स्यात्प्रस्याप्येतत्प्रधानव्यापारस्य
कर्तृकर्मणोरेव स्थितेः । न च वाऽन्तरव्यापारोऽपि तत्स्य सम्बन्धे च कारके कर्मवत्स्यात् । यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षत्वात्कर
णादिव्यपदेशावशात् व्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणं निवारणाय कर्मणीति कृतम् यमत्राप्येवं यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वेनाभिधा
याविहस्से धातुवाच्यत्वस्य शरेनानाभ्युपगमाद्वचनसहायाबाध्येरणाप्रसंगः स्यादेवाम । साधुस्थाली पचतीति स्थाल्यां अधिकरणत्वं यदप्रा
धारणासंभवनादित्यपाक्रियाता दर्शयेव कर्तृत्वेयीति स्थाल्यां मैवत्वे ॥

भो॰ वृ॰ ३ तुमुन्क्रियापदमिति किमर्थमिति। कर्मणोणिति त्वन्नीपातुमुच्छ शुश्रूषा इमे॥ ग्रामात्स्याप्तोतुमुन्क्रियापदात्वचरुं स्कन्ध्यस्यामिति प्रश्नः। अत्र कुर्वाण क्रियापामसौ
५५ पितुमुन्क्रियापदहणोतिमर्भणादिमन्न पश्चात्वोदनमित्याह दोषैः वितनोत्यावितापनेतेनकर्मणामदृष्टः व्रजोत्प्रतिपद्यतेदतिभावः अत्र कर्मकृतिरत्र व्याख्या
कर्मस्वतिः स्यादा केशेनरक्ति। अत्रापीति तुमुन्प्रवृत्तस्यभावामणावचनत्वात्प्रकृतेकर्मणा व्याख्यातावाचा क्रियापादतिभावः। प्रमाणकिमुक्तमितितुमुन्प्रा
क्रियत्वमितिस्य चेः। शूनचतुमुन्क्रियापदहणादेवच्यमाने। अन्यथा तु कर्मवत्कर्मणोत्पत्त्वत्पाते। यथिमन्निति तासाददृष्टवत्वोत्पन्नमाप्नरसुप्ताप्यात्मनतरत्वर्थः। नन्व
भ्रतरति। द्वैर्वि कल्पेन विधानादन्यभावः। कर्ता। रूपत्तरत्वर्थः। अथ वा कर्मग्राह्यादिकप्रयोग्यापूर्वतिवि वोविकल्पनादूपमेतत्। तेनकर्ता वा।

तुमुन्क्रियापदतिकिम। अर्थंपचरतोरनं देवदत्तः। तुमुन्क्रियापदत्वप्रव्यमानेनपामोति च्छुत्वाति विहितकर्मणा। तुमुन्ति यः कर्ता। ननु तुमुन्क्रियाप्रदं
शेनसमानक्रियत्वमभिधीयते। कितोदिय इमिन्कर्मणा। कर्दमेतपिनरक्रिपास्तूतेनपुष्पार्कमोति। सकर्मणा तुमुन्क्रियापक्वतीक मेवद्दवे
तीतिकर्मवस्कर्मकस्पकर्ता। अकर्मकस्यकर्तारकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यो। किं प्रयोजनम्। सकर्मकस्पकर्तारकर्मवन्मा भूत्॥ भिद्यमानः कु
सूलः पात्राणि भिनत्तीति॥ ॥

प्रहत्यर्थः। इतिविशेषेवर्तते। शब्दः कर्त्वेवमेतौ। कान्देकर्मोवस्थामेदात्रप्रयुक्त्यापि क्रियायामेदात्वर्त्यसमादृश्यमुपपद्यते। कर्मणोति। कर्म
स्थापिक्रियानेपत्वर्थः। साध्यमानपुरुषोत्पत्तिभेदात्तुमुन्त्वत्संभवात्। कर्मस्थाक्रियाकर्मशब्देनोच्यते। भवतीतिदिगान्त्स्थानात्वं व्याप्यमात्रमेव वाक्यो
धीतीति। तत्र पच्चतोदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरणेनभेदात्कादृश्यमावात्कर्मवद्भावोभावः। अत्रयतेदं तेरः स्वयमेवत्पन्नेतत्वे दृशस्पदि
ध्यभवनत्वहणात्कर्मणि स्थाप्यमेष्यादपीक्रियातादृश्येनकर्तृस्थापामपीति भवतीनकर्मवद्भावः। भिद्यमानइति। पात्राणामपि हि धामेचनकु
सूलस्यापीति पात्रेणकर्मवद्भावः।

कर्मस्थ इति। समानधातौ किं। स्न्याधातौ कर्त्रा कर्मत्वेन परिदृष्टो भवति। तदा कर्मवद्भावो परास्मिन्नस्य स्याधातौ कर्मान्यस्मिंस्थकर्तान्तरा माभूत् कर्मवद्भा
व इत्यर्थः। पचत्योदनं मैत्रः। ओदनस्य कर्मत्वे पाद्गी क्रियाविक्लित्तिस्तत्रारणानादिसम्बन्धेऽपि हापयोर्विक्लित्तिवचनेत्वात्तु चास्य वा करस्य
सुगमम्। कर्मस्थक्रियाणां तु अन्यप्रतिपदे नाययुता न स्याद्वाप्यन्यस्थं त्वस्य वा समानधातावपि व्याख्यातम्। कथं तु स्थक्रियस्य मदृश्येतोऽपि
पचन्तुनीतो वेदारस्य कर्मत्वमितिस्याविपत्ते वेदार्थस्य भेदेन कर्मवद्भावोऽत्र स्यात्। उत्तवोऽनिरादेः स्तुनोति वेदाः विचिसा किं संप्रदृशीत व्याख्या

तथा। कर्मवत्स्थे तत्समानधातौ। कर्मस्थस्वेतत्समानधातावितिप्रकृतस्य रहमान्तस्य पचत्योदनं देवदत्तः। ओदनः स्वयमेवेति। त
था। कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च। कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्वतीति वक्तव्यं कर्तृस्थभावकानां कर्तृ
स्थक्रियाणां च कर्मवत्स्यादिति। कर्मस्थभावकानां स्नापयति देवदत्तेनाययति देवदत्तेनाप्याययति देवदत्तेनः। कर्मस्थक्रियाणां
मन्यतामादिकर्तोत्तिवत्। कर्तृस्थभावकानां चिन्तयतीति मन्यते ते स्थक्रियाणां गच्छति धावति सरति। यत्रावदुच्यते। अकर्मकस्य कर्तरी
कर्मवद्भवतीति वक्तव्यमिति। नवे कर्मवत्स्यैतेन सकर्मका न्यो निषेधः अन्योन्यमाश्लिष्यतः इति॥ ॥
तिसमानधातुत्वे। न्यान्ये व्याख्या॥ भावपदार्थे च केराम स्पन्दनं स्वकर्मत्वं चेति रागाभावः। कर्मस्थभावकानामिति। स्थपार्श्वं दत्त साधनसाध्यो
धात्वर्थो भावः। स्पन्दनसाधनसाध्यत्व क्रियापक्षेर्वानुपाकृता विशेषरहितेन तस्य क्रियोच्यते। तत्तदुपपन्ना। नास्त्यपमेवा। व्याख्या हति
दत्तस्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः। सकर्मकाणामिति। अन्योन्यमाश्लिष्यतः इत्यत्रादुरागमात्मनेपदमनुप्रयतो हारं विशेषः। क्रियाविषयकर्मव
द्भावप्रतिषेधप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः॥ ॥ ३ ॥ ३ ३ ३ ३ ३ ४४

कै॰ १
६

धातोः कर्मणः इति। कर्मणः समानकर्तृकादित्यर्थः कर्मणोऽभिव्याप्तानादुपमस्थितस्य च तेनास्य धातोर्यत्कर्म तत्संबन्धिक्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता तस्य धातो र्यक् भवति तत्र कर्मवत्कर्मवदित्याह करिष्यमिति। समस्थाने भवति [illegible] गोधिश्च यत्रैव यथा स्यादिति समर्थेनाभीष्टस्यात्तस्य कर्तुरिति तिष्ठतीत्यर्थः कि पाभिमतश्च। किं पुनरेतत्। किं प्रतिदेशेन स्वाश्रयमेव निवर्त्यते त्याहो [illegible] तिष्ठति पचति लभ्यापरपर्यायस्यादित्यत्र निरोधः कृञः तथापि दोषात

परप्रयुक्ते कर्मणि हश्यमानेऽपि समानधातावितिव कृत्स्नमिति। न वक्तव्यं धातौ। तिष्ठन्ते धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते। तत्र संबन्धादेतद्विज्ञायते धातोर्यत्कर्म तत्स्थे च तत्कर्त्ता स्यादिति। तु यथा धातोः कर्मणः भवतीति। तत्र सर्वधातुरेव न च गम्यते। अपरस्य धातोः यत्कर्मेति द्विष्टत्वात् करोतिकरिष्यमिति। परप्रयुक्ते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्त्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं कर्तृस्थभाव कानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्त्ता कर्मवन्माभूदिति। तत्र वक्तव्यं कर्मस्थया क्रियया पचत्योदनं स्वयमेवेति। न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थ क्रियाणां वा कर्मेति। क्रियायाः प्रवृत्तिः कर्मणि कर्त्तरि कर्मस्थयमेव भवति। आरोहति हस्तिनं कर्त्ता स्वयमपि। किं चातः। यदि कर्मस्थ यमेवाप्नुः। ग्रामं गच्छति देवदत्तः। किं करतकर्तृः स्वयमेवाप्नुः। ग्रामं गमनेन तेन स्वयमेव गम्यते। ग्रामो गच्छति देवदत्तः। अपि दुर्गं कार्यं स्वयमेव। स्वयं कर्त्ता स्वयमपि। किं तर्हि। आत्मनेपदं गम्यादिविधिपतिषेधः। आत्मनेपदविधौ गम्यादीनां च प्रतिषेधो वक्त व्यः। उभयं क्रियते न्यासएव॥ ॥

रोहावनापपुनर्विचार्यते। स्वचीकरते। इति पक्षिणोः प्रतिषेधेऽपि स्यात्। स्यन्दे च इ प्रथौ ने न प्रावृतः। भिद्यते इति। कर्त्तरि कुर्वन्न प्राप्नोति। तु धातुरेषु कर्त्ता कर्मवदिति न तस्य च स्थापितं परिनिष्ठितं विशेष्यमिति कृष्णः। उभयमिति। कर्तव्य परकर्त्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति। कर्त्ता प्रत्ययस्य कर्त्तरि इति पाणिनिभागेन रावादीनां पकारबाधने भवति कार्यमिति देशो वा पमात्स्थापितं पञ्चविरुद्धमिति देशेन स्वाश्रयं तत्र इव ति
नन्तु विरुद्धमिति पावादिपरस्मैपदाभावः।

स्वातंत्र्याभावेऽपि तस्य स्वातंत्र्यं स्वयमेवेति विक्रियाः सा चैव चोदनस्य ... स्वयमेवं कल्प्यते केदार इति द्विधा भवन वाचो ... तथा
च केदारस्य ... क्रियायाश्चेति विदारणक्रियायां ... किं च भोः इति कारणाभावे ... अभावाद् दृश्यते नोच्चैः तादनाकार ...

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातंत्र्यस्य विवक्षितत्वात्। कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति कुतः। स्वातंत्र्यस्य
विवक्षितत्वात्। स्वातंत्र्यतो वा न कर्तृविवक्षितः। किं पुनः सतः स्वातंत्र्यस्य विवक्षा आहोस्विदसतः। सत इत्याह। कथं
गम्यते। इह भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रियायां चोपलभ्यते॥ किं च भोः विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न पुन
र्वातातपकालाः अपि कर्तारः स्युः भवेदिति यदि वातातपकालानां अन्यतमः कर्ता स्यात्॥ पचति सत्सु तिवाते निरभ्रे मध्ये अचिर
कालकृतः स्वयमेव भिद्यते तस्मान्नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात्। यद्यपि तौ चैते ... तेन कुण्डोपपत्तौ नान्यः कर्ता ...
हेतुः कथं स्वातंत्र्यं पतेः केदारः स्वयमेवेति यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः सम्यक् ... विदारयते न दृश्यते। अत्रापि ... सोऽस्य करणानामतस्या
नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात्॥ ॥

यमिति भावः अन्यदतः इति कुसूलस्यैव विदारणक्रियायां कारणत्वेऽप्यत्राविद्यमानकारणांतरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः। एवं कर
तेति द्विधा भवन ... केदार क्रियेत्यर्थः। अन्यथा पर्वतमोपदेवदत्तोऽस्मिन्याद् इति भावः॥ ॥

गाःकै ३ ल्यात्तस्य कर्तृत्वेनेति । लूनं तद्वा अत्रापि कर्तास्ति लूनं तत् कार्यमेव कर्मवद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्माश्रया विधीयमानाः कृत्यादयो इति देशात् कर्मकर्तरि भवंतीति भावः ए
८७ वोत्पद्यन्ते ततश्चौतेः कर्तृत्वेनापि हि तेनोक्तकर्तृविभक्तिप्रत्यया न तिष्ठन्ति भवतः । भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति भिद्यते कुसूलः स्वयमेव इति पानभ

ख्यापितः प्रयोगः तन्मेतत् । किं तर्हीति । तत्र योस्तस्य कर्मवदनुदेशः । लूनं तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लूनस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति व
क्तव्यो ह्यन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः । आक्षिपमाणो हि सग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ॥ कृत्यभिन्न
कुसूल इति कर्मस्थपदार्थात् स्थानेऽध्यावविवक्षितस्तदा तस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे ह्यकर्मकत्वाभावे
कृत्याभवेतीति भावे कृत्योपयोगः स्यात् भेत्तव्यं कुसूलेनेति । क्तभिन्नः कुसूल इति कर्मस्थपदार्थात् स्थानेऽध्याविवक्षितो भवति तदास्य कर्मव
द्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे ह्यकर्मकत्वाभावे कर्मणि भवतीति भावे क्तोपयोगः स्यात् भिन्नं कुसूलेनेति । खर
लर्थेऽपीषद्भेदः कुसूल इति कर्मस्थपदार्थात् स्थानेऽध्याविवक्षितो भवति तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् प्रति
षिद्धे कर्मकत्वाभावे खल् भवतीति भावे खलप्रयोगः स्यात् ईषद्भेदं कुसूलेनेति । तत्र हि लप्रहणे कर्तव्यान कर्तव्यम् । क्रियते न्यासस्याभि
ख्याप्यसिध्यति तिद्दिलकारको निर्देशः ॥ ॥
वतिकृत्प्रहणात् स्यात् प्रयोगतन्नं न दृश्यते । गवां दुग्धं पयः परत्यत्र दृश्यतत् इत्याहुः तथाप्यकर्मकत्वात् कृत्यर्था कर्मकेति वचनात् कर्तरि भवितव्य
मेवाक्तन्तभिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च लिनोते र्यास्य कर्मकर्तृकस्यापि वक्तव्यमिति निःशिनोत्यासः स्वयमेवेति क्तः कर्तर्येव दृश्यते ॥ ७ ॥

सिद्धं त्विति। प्राकृतं त्यागविकारे केनतत्कर्मेत्यत्यातिरिक्तिकर्मेत्यर्थः। आत्मसंयोगइति। एकस्यैव वृक्षकर्मणो भेदेनात्मा कर्मेतेन कर्तृत्वेन नु चाविकत्स्यावदस्यार्थः। तद्
क्तं। एकस्यैव द्वयवस्थाभिभेदेन परिकल्पितं। कर्मत्वकरणत्वं न कर्तृत्वेनापद्यत इति। कर्म दृश्यत इति किं कर्मैतं न दृश्यत इत्यर्थः। विषमउपन्यास इति।
अपभावः। दृष्टान्त आत्मभेदस्य श्रुत्वेन भवति पादितत्वात्तस्य कर्मत्वं। दृष्टकुत्सनेक एकः पश्यति। द्रष्टा न द्रष्टारो वए सर्पमिति ग्राह्यानुपपुरमेन तदात्मभेद
विवक्षायां कर्मत्वाभावात्कर्तृत्वं भिन्नं द्विधाभवनार्हे के रूपारोपाभिधेय कर्मेवदृतिदि शतः कर्तव्य एव। नमतेदृदृष्टान्ते न प्राकृतत्व कर्मत्वं पाकं कविकभ्रतिदु
ध्ये थ्रागृहीतस्यात्। भिन्ने तत्कृ सत्वेनेति न स्वकर्मकत्वाद्युतो भेदेनैव स्यात्। कर्म दृश्यत इति। आत्मानमिति द्वितीयापातवाच्या कर्तृत्वेन दृश्यत इति। दृष्टान्त

सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात्॥ सिद्धमेतत्। कथं। प्राकृतकर्मत्वात्। प्राकृतमेवैतत्कर्म यत्प्राकृतं करोति शक्रं करोतीति। कथं पुनर्ज्ञायते प्राकृ
तमेवैतत्कर्मेति। आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्मदर्शनात्। आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्म दृश्यते। कुहन्त्यात्मानमात्मनात्मा हन्यत इति। विषमउप
न्यासः। हन्त्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते। आत्मनात्मा हन्यत इति कर्ता दृश्यते न कर्म दृश्यते। परलोकस्था। परलोकं प्राप्यात्मनः। हन्त्यात्मानमा
त्मा आत्मनात्मा हन्यत आत्मनेति। कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मनात्मा हन्यते। द्वावात्मानौ। शरीरात्मा अन्तरात्मा च। शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदु
ःखे अनुभवति। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति॥ ॥

कर्तृत्वेऽपि लक्षणेऽस्मिन्नपि कृते विशेषानुपपत्तेरिति भावः। कर्ता दृश्यत इति। तत्र कर्मणः क्रियायाः अभावादात्मनेपदं न स्यादिति भावः। कर्म न दृश्यत इति। क
र्तेत्यर्थः। किं कर्मणो दृष्टत्वादिति भावः। परलोकस्थेति। परमात्मार्थेनात्मा दृश्यत इत्यर्थः। एतेनात्मनः कर्तृत्वं कर्मत्वं च द्विधा भेदेन
द्विधा प्रतिपन्न एव भावः। कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च परिणामेन व्यपदेशः। न चैतत्कर्मत्वं प्राकृतकर्मत्वेन हेतुना एवात्मनेति ता
त्पर्यं। कर्तृत्वेनात्मनः कर्तृत्वेऽपि प्राकृतकर्मत्वात् दृष्टान्तत्वं प्राकृतविशेषव्याख्यातमिति तत एव न दोषः॥ ॥

२ श्याश्चिप्यतरति। क्रियांफलस्यसंयोगाप्यकर्मैशिरःश्रेनात्कर्मेस्य। क्रुपत्नमवरस्थमुनांतपर्देवैति। तपइतिपंप्रानिभोगेनन्नियमः। क्रुपनइति भावः।
न्नतुवपातेतपृस्तापसरस्य चकर्मेस्य। क्रिपया तुस्यां क्रिपत्वकर्चेनौति उपृयासारेस्तपय मंक्रुते नेगपर्दः स्वापंतानापसस्यकतैनेतानाश्रुत्नात।
नेवदेपः। शरीरसेतापुलस्त्मणपाः। क्रिपापाक्रुस्यत्नादबुस्या देपपि शरीरसेतापृलस्त्मणमेवातेन नापृहसपतीर्ण्यापार। कः प्रस्यपार्थ इति
तपसेनतपस्यप्यतरतिकर्मेणिल्यकारणेतोप्रक्रुस्यपंसेव क्रियान्तरस्यप्रस्यपार्थेनरत्पते। क्रियाकर्मेणिस्य साध्यसाधनभावाइदेन भावः।

सकर्मेकारणंप्रतिपेधुस्मिस्मपाश्चिप्यतरति। सकर्मेकारणंप्रतिपेधोक्कव्यः। किंप्रयोजनं। कर्मेण्यमाश्चिप्यतः कर्मेण्येनुंस एष श्यानः
श्रप्येनाम्यगृह्येतरति। तपर्वासकर्मेकस्य वचनं नियमार्थं। नेपवां पुनः सकर्मेकस्य वचनं नियमार्थं भविष्यति। तपएव सकर्मेकस्य नाम
स्य सकर्मेकस्येति। तस्यतस्येन्यकर्मेकस्यापिप्राप्नोति। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। उत्तपमानं सुवर्णं सुवर्णकारः प्रयुक्तपति। तस्य
च तपः कर्मेकस्यैव। तस्य च तपः कर्मकस्यैव कर्तीकर्मैवद्भवति नान्यकर्मेकस्य। किमिदं तप इति। तपरपश्चिमाणारिकः श्रस्मार्त्मावर्ध
धनुः। कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः। स एव संतापः। कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः। सामान्यं तपेरुपवर्तापि
कर्म भवति। तद्यथा। स एतान्यापानुपृथव्रगापेनमृगुपोर्थेष्यांपाषइति। सामान्यपृथ्वीरस्वपश्चपृथिः कर्मभवति। एवमिहापि सामान्यत
पेरुपर्वतापिः कर्मभवति। दुहिपच्याेर्बहुलं सकर्मकयोः। दुहिपच्योः सकर्मेकयोः कर्ता कर्मवद् बहुलंभवतीतिवक्तव्यं। दुग्धेगौःप
यः स्वयमेवातस्मात्दुइस्वरः स्वयं ब्रीहितंफलत्यपच्यते। बहुलवचनं किमर्थं। परस्मैपदार्थं। पयचनार्थं बहुलवचनेनान्नदिहत्यस्मैपर

इहनुभेदाभावात्पति प्रत्ययार्थानुपपत्तिः। श्रपवातपः कर्मेकस्येतिवचनात प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्चितं तत्र विरुद्धमिति भावः श्रन्नपवन
यिविरिति विशेषणनुपितेनन्नस्तणं तपरस्यार्थः। दुग्धेगौरितिगौर्मु चतिपुपरस्यार्थः। दुहदहिकर्मकत्वात्कर्मस्य। क्रियाभुस्यक्रियत्वेपिएकर्मकत्वा
दत्राभेवचनं। फलपच्यतरस्यवद्वस्तस्यकर्तृत्वविवत्तायामसंनामभावेवचनं। कर्मत्वाहुःएपविरत्वविपर्यदिहकर्मकाहसस्यापाकर्मतोएत्
लपाकासंभवातरस्नोः कर्थितकर्मैतस्येवचपरा कर्तृत्वविवत्तातरा पंकमेवद्भवः। एवंविधएव चविषये कर्मवद्भवस्यते नपुनरीद

श्री ५८

श्रद्धेपपन्नरतिाश्रह्मपुत्रेकर्तुरीत्यर्थः। चिणात्मनेपरस्यर्थेदीति। ब्रह्मनाचभेवनाश्मेतेनतु विशिष्यर्थः। त्रपनितु प्रकृतेगेसुरस्त्रनं भवतिपक्तितुल्मार्वधातु
कानुशस्त्रेनप्रकरणेबोग्रहूनत्मितिशुष्यकोस्यस्वरंनिशेषचसत्संचमाल्याभिति। श्रदृष्यामाल्यंनिष्पाश्पतीत्यर्थः। श्रमर्तिनैमान्यामिति। मात्रांनिष्पाद्रित
वानित्यर्थः। पक्वेभावापेति। श्रकारप्रश्लेषात्पक्वादौ धनापेत्यर्थः। पुस्तनरोत्रयोमव्रह्मचारिणपुनर्क्रमेवप्राप्तोत्यर्थः। ततोब्रह्मचारिणःकर्तृत्वविव

हृत्तिपुत्योःपंग्रस्तु। सप्तिपुत्योः सकर्मकयोःकर्मणैवहुलंकृत्येवद्धवनीतितृताल्यं। प्रपत्यं भवति। सज्जे:श्रद्धेपपन्नेकर्तृरिकर्मैवनशुद्धेवोत्स्याः
चिणात्मनेपरार्थेः। सत्संचमाल्यंश्रमर्तिमालाभिति। पुत्रलुप्तापेकर्मकर्त्तरिपक्वो:भावापपुत्रेतब्रह्मचारीयोगे। कारणेनतुल्यक्रियः
कर्त्तावाहुल्ये। कर्मैवद्धवनीतित्वकृत्यं। परिवारपतिकर्तिकेदंवृत्ते। परिवारपतेकृष्णावृत्ते। सवत्सादीनांप्रतिषेधः। हृत्वत्सादीनांप्रतिषेधोव
क्तव्यः। स्नवतिकुटिकाघटकं। स्नवतिकुटिकाघटकं। स्नवतिवत्सीकामुरकं। प्रस्नुवतिवत्सोकेभ्यठरकं। सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक
व्यः। तुल्यक्रियपरस्मैप्रत्यता। क्रियावत्तरेवात्रगम्यते। रहसात्मनेसवतिकुटिकाघटकमितिविसृजतीतिगम्यते। स्नवतिकुटिकाघटकमितिप्र
मतीतिगम्यते। स्नवतीवत्सीकामुरकमितिविसृजतीतिगम्यते। स्नवतिवत्सीकेभ्यठरकमितिपतीतिगम्यते॥ ॥६॥

ताघांपुत्रेतेब्रह्मचारिणेयोगमितिभवति। कर्तृणेतेविवाद्हुल्यप्रहृणम्सुधोभिस्थितन्नतेसौरेनभवति। स्नवतिकुटिकेति। निष्क्रामपुरकंनिष्क्रामयतीत्यमि
न्नर्थैतुल्यक्रियत्वात्प्राप्त:कर्मैवद्धवोनिषिध्यते। विसृजतीतिगम्यतेरतिा तथावत्सोवेकश्यते। कृपणोमोहेनकिंचित्स्रवतीति। विसर्गेप्युरानप्रयुज्यतेरति
तुल्यक्रियत्वाभावः॥

भूषाकर्मेति। कर्मवद्भावः क्रियमाणो भवन् फलं न कर्मणो भावात् कर्मस्थक्रियापेक्षत्वात् इति कर्मस्थस्य भूषाया अपि एषां तार्थे न भ्रमः प्रथमातृणां एषां ना नां न च व्यस्तमारोपणात् कि
भूषाः प्रतिषेधः सूतिवैदिकत्वात्। तेनालंकुरुते स्वयमेव कन्या। अलंकृत कन्या स्वयमेव किरतेरिति। हस्तिना कर्मस्थाः स्वादिः न च कृतिरतिरिक
पौरुषं तेन न हस्ती चिकीर्षति। चिकीर्षते कट इति। करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्य क्रियत्वं यत्नानुकूलं त्विह सन्नार्थाच्च करोतेः प्राधान्येतरत्वं सनादिकाणां॥

भूषाकर्मकिरतिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्॥ भूषाकर्मकिरतिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् सूत्रस्थितिषु यक्चिणौ न भवतः। अलंकुरुते कन्या स्वयमेव। अ-
लंकृत कन्या स्वयमेव। मण्डयते कन्या स्वयमेव। अममण्डत कन्या स्वयमेव। किरतेः। अवकिरते हस्ती स्वयमेव। अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव। स-
नः। चिकीर्षते कटः स्वयमेव। अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्या-
नं कर्तव्यमिति। कारयते कटः स्वयमेव। अचीकरत कटः स्वयमेव। णिः। श्रिः। उच्छ्रयते
दण्डः स्वयमेव। उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव। ब्रूञः। ब्रूते कथा स्वयमेव। अवोचत कथा स्वयमेव॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति। यक्चिणोः प्र-
तिषेधे णिश्रिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति॥ ॥

न दुहस्नुनमामिति। आत्मनेपदविधानं कर्मकर्तर्यपि यथा स्यादिति यत्र भावो नित्य एव यथा कर्मकर्तरि नमते दण्डः कर्मवद्भावात् अपि विधेयप्रतिषेध
प्रतिषेधयार्थानि कुर्वते भवाल्लात्मसंः। तान्यत्र यक्चिणौ नाप्नुतः एते धात्वर्थं। पुनः स्नौति कृतस्नाने पूर्वं न वाद्यमानं विकुर्वते प्रधानाः स्व
यमेव यक्चिणौ स्वयमेवेत्यपि किंचिन्न भवतः। उदनमत दण्डः। भूयाः पठन्ति एतदर्थं न आत्मनेपदाकर्मकाणाम्। ब्रूते कथेति। व-
चनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थं॥ ॥

कुषिरंजोः॥ यकिप्रांत्रेश्यनविधीयतेतेन श्यनिविधानत्वादिति तस्मात्परस्मैपदंभवति॥ श्यनोर्निमित्तमितिनिरस्यस्त्वनुभागमः कुषंनीदंपेतिसार्वधातुकत्वनमिति॥ सार्वधा

कुषिरंजोः॥ कुषिरंजोः श्यनिविधानेसार्वधातुकग्रहणं॥ कुषिरंजोः श्यनिविधानेसार्वधातुकग्रहणंकर्तव्यं॥ अवक्तव्येनाहिलिङ् लिटोः प्रतिषेधः॥ अक्रियमाणे
होद्रू सार्वधातुकग्रहणेनिर्लिङ्लिटोः प्रतिषेधात्कथ्यः स्यात् कुकुषेपादः स्यपभेवा। रंजेवत्स्यपभेत। रंजोष्टवत्स्यपभेवोकोविषयेपादः स्यपभेवा कि
यमाणेनापिसार्वधातुकग्रहणेकृतोहकुस्मानाःपादइतिश्यन्नापिप्राप्नोति। श्यनात्सार्वधातुकमापनप्राप्नोतिकोविषयेपादः स्यपभेव। अकोविषा
दः स्यपभेवारंस्यतेयत्स्यपभेवम्प्रेजिरत्स्यपभेव। एतावतुच्यतेसार्वधातुकग्रहणंकर्तव्यमितिनकर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतं। सार्वधा
तुकेयगिति। यदितदनुवर्तते। पूर्वस्मिन्सार्वधातुकेचयकःप्रसंगस्तापःलेचसार्वधातुकेनेति। अथेहापिसिद्धेग्रहणंसार्वधातुकविशेषणार्थं किंचातःपरिसमुच
यंः कुषोरंजिदानाः कुस्माःस्यनापिप्राप्नोति॥ अथलेत्रग्रहणंसार्वधातुकविशेषणंलिङ्लिटोर्निषिध्यतिनिमिरकुस्मतः स्यपभेवभिमीयप्कुस्मतः
स्यपभेवेति। अस्तुलग्रहणंसार्वधातुकविशेषणं नन्तुचोक्तंलिङ्लिटोर्नसिध्यतीति। लिङ्लिड्ग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतं। कास्य
त्यायामेन्वीलिङ्लिटिक्वाशिष्यदितिवा। एवंतर्हिकुत्सायांप्रतिषेधोभवति। पदुकेकृतोहकुस्मानाःपादस्यन्नापिप्राप्नोतीति। इहापिलविशेषंसार्वधा
तुग्रहणमनुवर्तते॥ ॥

तुकेविषयभूतेश्यन्परस्मैपदंभवतइत्यर्थः। कुस्मानादिति। तत्रोत्सर्गवचनेनेतिवाननुत्तरश्यन्प्राप्नोतिपरस्मैपदंवात्वापशिष्टंमन्यते। श्यनाचेति। विशेषवि
हितत्वादितिभावः॥

यकप्रतिषेध संबंधेनेतितेनयत्न एकः आयश्चायमतिषेप स्तनश्चपनपरस्मैपदे भवतोनागमेनेति सारिविषुयेन स्वरतः अन्तकाएव स्यापार्मेवति। अ

परत्वुच्यते श्चपना चस्मारीनांवा धर्नेमाप्नोतीति। प्रकृतप्रतिषेधः संबंधेन श्चपनेन स्यापि। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। ततः कुषिरजोः प्रा
चांश्यन् कृ विचिणोनभवतः। ततः श्यन् परस्मैपदं चेति। पूर्वत्रैव तर्हि एककोनिषुपे श्यपन्नभवति। एवं चिणोपि निषेधे प्राप्नोति। यक्कोपि
पादःस्य पमेव चचरेन्नि वस्त्वं स्वप्रभवा। एवंतर्हि द्वितीयोपापा विभागः करिष्यते। न दुहस्नुनमां चिण भवति। ततोपकू। पकू चन
भवति दुहस्नुनमां। ततः कुषि रजोः प्राचां यक् न भवति। ततः श्यनपरस्मैपदं चेति। अथवा अनुवृत्तिः करिष्यते। स्तुता सोनुल्लु
दोः त्रिलुरिञ्जेः सिन्न भवतीति। कर्तरि श्यप्स्तता सोल्लुपाः त्रिलुरिञ्जेः सिन्न भवतीति। रिवाद्वि भाः श्यपन् स्नुता सोल्लुपाः
त्रिलुरिञ्जेः सिन्न भवतीति। कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं स्नुता सोल्लुपाः त्रिलुरिञ्जेः सिन्न भवतीति॥ अयवान्त रंगाः स्वाद्व
कांतरंगता। लावस्थापामेव सार्वधातुके श्यन्॥

कृतेष्वेवलादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति पूर्वेनैव श्यनो विशिधातवधितनाम्नं निपोगशिष्टं परस्मैपदमपि न भवति॥ ॥ ५ ॥

धातोः॥ ॥स्वमितनतनि सुनासूधि कारत्वमसत्वाफते। नत्वयधित्रिशेषः। श्रयापिसर्वानिमत्तिमपि कार्येभूषणीतिया। ख्यानंतत्वापि सूर्लेसत्वात्वशायतेऽस्म
दितनंधातधिकार। निहतत्वर्थीप्रतिज्ञातमिति परश्चेति। आकुतइति। आधधातुगटनितिन्नरूणीतत्वाविकरणोरिति। सारश्चेत्वनिकरणा अभिप्रेतानसूत्र ट

धातोः॥ आकुतेर्थंधात्वधिकारः। किमात्मनेपाप्यापपीति सा मोपुः आरोहेमित्वपरत्वोरेजाता धात्वधिकारम। आकुत्वोरे छत्वात। एषाम्स्वोरेशो एत्वधि
कारः। ग्वोरे होहित्वमवदहितत्वात्परसिद्धिः। अनुवर्तमानेदित्वारेशो धात्वधिकोरवहितत्वात्प्रसिद्धिः स्यात। किंनमात। आधधातोगेनत्वाये। ति
ङ्सुः। आदेपोमीनिकत्वोर्थवृद्धितत्वात्तिरेनुपसु एत्वीतिपधेत। रर्थीमहूसमपार्थनिकरणाः क्रिपत्वामोरेशः इति। किमत्रकृतेऽवचत्वार रेशा
॥ नित्यविकरणाः कृतेश्वपारेशेषुप्राप्नुवंति अकृतेऽपित्रासुवति। निसत्वारिकरणेषुकृतेषुविकरणोर्थवहितत्वात्पररेशानप्राप्नुवंति। अ
नवकाशातृहीरेशाः। सावकाशा आरेशाः। कोवकाशः। एतेलुमित्करणाः श्रुविकरणेः। लिङ्। लिटिचानुसारत्वे एतास्वहिधेत्तपचौ
सत्रामएत्वविधेत। नत्वविकरणोर्थवहितत्वात्रस्यात। एशुश्चित्ते। एकुम्ध्याश्चितत्वेय। किंप्रयोजनम। शित्वचेष्टितिसर्वारेशोपत्वास्यात। अ
क्रिपमाधेहि प्रकारोतस्यारित्वमप्रणमआदेः पररूपतितकायेत्ऊतहूयोस्कारो ए। अत्रणप्रसंगात्। निहते पुनस्त्वरेशे धात्वधिकारे अद्भुतमप्रि
घयोभवतीतिसिकासएकारवचनेप्रयोजनमनापीतिकृत्वास्यतोणपिप्रकारसर्वारेशो भविष्यति। पञ्चसोपतिविधेत। तत्वविकरणोर्थवहितत्वात्र
सात। किंपुनरत्रलोपोत्सतत्तरर। सेष्टाविद्वत्वाद्वणीति। पञ्चापुरूत्वकूलिति। लचनस्यात। किंपुनरत्र। नितादितः इत्वस्युतस्य स्थनिपातीतत्रा
मःलिटः सोपुद्वाससपर्सेपरस्स्त्वोरि चेति। तस्मात्प्रसारेशाहात्वधिकारः॥ ॥ छ॥

पक्षेर्षांनार्दधातुकाश्रपरकृतेत्वारेशेत्मान्यभावानयरएतुसर्दधातुकइति विषयसमभोपस्त्वणएकृतेपिन्वारेशेश्चमारीर्नाप्राप्तिरहिता द्वयोरेकारपो
रिति। पपप्येकृत्वापारेशाज्ञाप्यारेशाश्रवणाद्वरेणतस्यापिश्रवणप्रसंगरति भावः॥

३ अकारइति। यस्यत्यस्य स्थाने विधीयते। एकमूलस्यानइति। ननु यत्र परइति स्थितेप्यनादिष्टप्राप्नोतीति नियमोऽयं। अकारेण निमित्तः कृतोपि प्राप्नोति स्यकृतेऽपि।
इहवृक्षतेऽयकारेणत्वादित्वाभावात् न प्राप्नोतीत्यनित्यः। यद्यपि यस्य स्थाने स्वसामर्थ्या अकारस्थानिस्थानेन यापि कृताकृतप्रसंगित्वाच्चित्वमस्य प्रसंगेन। ननु अह

परिभाषा कृत्वा इह इति नाधिकारः। अकारः इति एकत्वेऽथः किं नं पातुनं भिन्नं इति तत्र वाईयोपि पृथक्स्यात। अनुवर्तमाने पुनर्लोपे इत्यातपिकर्म
तस्मादिति स्तात् एव अस्य रेः यद्वस्तितिचकारस्यात् कृते इत्यकारस्य पूर्वस्त्वोपि इत्यप्यात। पेन्यस्यप्रकृपूर्वमिति। नाव तु न निरस्तोपि कारश्रोपा
नधिकारः अलोऽन्त्यस्य निर्धर्मा भवति। अकारस्याकार वचने प्राप्नोनननुप्राप्नोति कृत्वा नरणापि शकारं सवर्ण इत्यो भविष्यति। अपरमरकारस्या
कपूर्वचनेनप्रयातनं। किं वस्तुतेन तत्। अकारस्याकारवचनं तु गुणस्य स्यार्थमिति। यावद्धातुकसंज्ञापि धातुग्रहणं कृतं वा। धातोः पुरस्तादि धातु
कर्मतापि यासां स्यादेवं धातुग्रहणं स्यादेवं भवतीति तस्मात्कारे धातोरपि कार्यानुवर्त्यः। ननु चोक्तं यापयोगे नवायावेतदिः स्यादिति नियमोऽयं। अ
नुपूर्व्या हि इद्भूतत। नचाकृते पूर्वे श्रुतिकरणाः यान्वर्तते। किंकारणं। सर्वे धातुकेति करणादुच्यते न चाकृते वाचारे श्रुतादेप्रातुके
भवति। येनाहि नैवत्रिभिर्निशेषाद्विधीयते। कथं न ललाटस्य। अत्रापि धातुग्रहणं विशिष्टं तद्विशेषणं धातोर्विहितस्य लस्येति।। एवं वेदितो
तिणादिष्वपि यो गुणेति।। धातुनाविहितेति विशेषपि प्यात्मः। विहिता यानन्तर्यः। धातोर्विहितस्य लस्य विरेरनन्तरस्येति। इहतो हि अगुणा द्वितीया
अप्यापित्यनरति अभ्यस्तात् केवलं भवतीति गुणभावः प्राप्नोति। अत्रापि धातुर्विहितं विशेषणं विप्याप्तः। अभ्यस्तेनानन्तर्ये धातोर्विहित
स्याभ्यस्तादनन्तरस्येति। अनन्तरस्यत्र कर्थविशेषपि प्रति। पुरितादहनुग्रहणाद्विहितविशेषणं। आकस्य ग्रहणमानन्तर्यविशेषणार्थं। अनुव
नयानुनद्वयस्य चापि प्राप्नोति।। अथ अस्यैवग्रहणाविहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणं। अपि च न यत्नित्वन इत्यत्रापि प्राप्नोति।।
अनुत्तीर्णः धातुग्रहणं विहितविशेषणं आकारस्य ग्रहणमानन्तर्यविशेषणं। ननु चोक्तमनुनय पूर्वीत्वस्यापि प्राप्नोतीति नैष दोषः। लोप
कृतेन भविष्यति। नानर्थकस्य प्राप्नोति। किंकारणं। स्यारेनेनवाध्यते। नात्रेन प्राप्नोति। किंकारणं। अंतिभविनेन बाध्यते। नात्रानि भावः प्राप्नोति। कि
कारणं। गुणभावेन बाध्यते। नात्र गुणस्यानः प्राप्नोति। किंकारणं। लोपेन बाध्यते। लोप इत्येना इत्येव विभूतिना। अंतिभावात् गुणवेन। नुमाव
लोपनेनितिवक्तकमयवस्था यसमतो। नानित्वकक्रमस्माः। ननात्र नस्याकारेण गुणग्रहणं अचां। शातुगुणस्य भ्रियवस्याकोरिणा भवितव्यं
नचावहनादिनानुहृत्वमपि ग्रहणकमभवस्यात्। लावकेवा अंतिभाविनेन भवितव्यं अतिभावे कृते लोपः। लोपेनयवस्याभविष्यति। परत्वा नते
नरयाणि कृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र गुणास्य प्राप्नोति। नावसेनेति। कृतस्यति प्रवृत्ते कृतापवनिकरणे इत्यर्थः। आपत्यादिसूत्रे परिशिष्टनस्तनादु

श्रीः ९१

प्रातिपदिकान्ताभूरवतितिर्गाद्योपाख्यिरितिभावः। साधनदति। प्रकृतिवाच्यांतरंगंक्रियासाधनमुपसेवेशहाल्लसान्यवद्धिर्गर्गक्रियासाधनेनतव्याप
योनमविषयत्विदितौपारस्कत्र प्रातिपदिकोरत्तविधीपमानाःशहाल्लसाप्रक्रियापेक्षणमुसाधनेनवनसामर्थ्यादुत्वंवीविधरः। तस्मात्शुतिरिप
उपधेश्रनूक्याक्रियापावनमात्मानणनपत्यादितुस्यांलभजन्यादपोमामहलन्तर्हिनेधातवः। पाठेनधातुसंज्ञायाजलपीनिरसनात्मानतःसिपितीतिम

कार्नेपुनरस्पोमासूस्त्रेयोतनानि। सूत्रेपातनंप्रातिपदिकप्रतिषेधः। प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधःसूत्रेपातनं। धातोःसाध्यरारोपाणधातुः। प्रा
तिपदिकान्ताभवतिर्नितिनेतरोक्तसूत्रेपातनं। साधुनकस्यरारोपविधीपतं। साधनंनक्रियायाः। क्रियाभावात्साधनाभावः। साधुनाभ
वादस्तपिधात्वधिकारेप्रातिपदिकान्तरररोपानविधिनीति। सुपादिषु। सुबादिषुतर्हिसूत्रेपातनं। सर्पिसिपिपतीतिसाभजा। सं
ग्रसंज्ञाना। गुणसंज्ञावसूत्रेपातनं। पसूत्रान्तरपातिविधिरादिसुत्रान्तपंरर्गासीतिधातोरागमसूत्रात्सिद्धंभवति। कृत्संज्ञाना॥ कृत्संज्ञातन्त्रे
तनेः। धातोर्विहितःकृत्संज्ञोभवतीति। उपपदसंज्ञाना। उपपदसंज्ञानसूत्रेपातनं। तेचैतस्मिन्धात्वधिकारेपातस्यसमर्थोविरिखंजनुप
पदसंज्ञंभवतीतिउपपदसंज्ञासिद्धाभवति॥ ॥

योन्यत्स्युपतीतिविर्गेपांगोःपधुंशः। तस्यसंयोगतत्रिसीमारिसंयोग। संमसंज्ञेति। स्मरतिधात्वधिकारेपातस्यसर्गसमुदायस्यक्रियाविशेषवाचित्व
ननःप्रत्ययविधानेनतेषांपागसंज्ञापांसस्याभद्रारिसंसंगाः सर्वथेतेषामर्थविनार्थेः। तेचैतस्मिन्निति। तस्मिन्धात्वधिकारेतस्योपपदविभक्त्यनन्त
हेनपरसमर्थउपपदतेनाम्पयता॥ ॥

०३ परस्यमिति।यद्यपिविशेषणधातुमात्रास्निचस्यात्ततस्वकरणेऽकेवलेपिविधीयमानोहेतुमत्यपिकर्तव्योसिद्धः।दृतिपुनस्तत्रणिचंनविदध्यादिस्यर्थः॥

वृ. हरिवहृरणंतुमाविपुरिकृणुहृत्वपेस्यपयूपेत्यादिलक्षणकेव्यापदेशिवहृवनाद्दिधातुयपरत्वात्विद्यतेपधातेपचरतोधातुपादर्योदितायुतरणेभिन्न

हेलक्षणेकरणेहाररपेवत्तेनायकःकितेनतेपधातुत्वानुमानात्।तस्यपमर्थः॥परिधातुमात्रापकपुत्वपरस्यात्ततःकारणेहरिवहरणमनर्थकंस्यात्।

कृदुपपरसंज्ञेतानन्यमेपात्पतः॥अधिकारादेवेतिसिद्धे।सत्यमिरिघ्नुतीदं।व्यापारसंज्ञान्यथेपोत्तनं।धातुग्रहणमनर्थकंपद्धिः।धौधात्वधिका

रात्॥धातुग्रहणमनर्थकं।किंकृपूर्णपद्धिःधौधात्वधिकारात्।पद्धिःधौधातुग्रहणंप्रकृतमनुवर्त्तते।तत्रानुक्रममनुवर्त्ते।अनपि

कौरस्याममंतोभावः।अनधिकारेहिसतिअंगासंज्ञापाश्चमनकःस्यात्कोपिप्यति।पुरितरनुवर्त्ततेवर्णेचनुणिस्वोणिच्चतिधातोश्च

तिधातुमात्राणिचयाभ्राति॥हेतुमद्गनंतुज्ञापकमसमत्राभावस्य।परस्यहेतुमतिचैसाहततस्यापचत्वात्वर्षेननधातुमात्राभिन्नवतो

ति॥इदानींहिकंधातोःस्वापकमवतीतिधातोस्यूतिधातुमात्राद्यकमाभ्नोति।कंधातोःपुनयपरस्याविवदहनात्।परंपकंधातोःस्वापाभवतो

त्याहततस्यापचत्वात्वर्षेननधातुमात्राद्यभवतीति॥अपवादकंहारेनेवधातुग्रहणेनासंभमस्यापमःकंधातोःस्वोधातुभरति॥ ॥

तेषामपिक्रियावाचित्वाद्धेतुमात्राद्यकःसिद्धत्वात्।अर्थवदिति।सामानाधिकरण्येनसंबंधेपसंभवतिसमानचपामप्रणास्यापुकेनवारिनिभाकः।

अर्थधातुकसंज्ञार्थोप्यपेधात्वधिकारेणोपपुत्स्यते।पद्धिःधावेचोधात्वस्यानुवर्त्तस्याविहितविशेषणार्थत्वात्सुगुणसतेरनामितपादावार्थधा श्री०

तुकसंज्ञानिहत्तेस्सिद्धत्वात्शमिधातोविस्मतोद्धिनेपधातुग्रहणानुवर्त्तनार्थः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ धृ

तत्रोपपदं ॥ सप्तम्यग्रहणमिति । सप्तमी शब्देन सप्तम्यर्थो लक्ष्यते । सप्तमीनिर्दिष्टं सप्तम्यन्तमिति प्रश्नः । तेनैव सप्तमीति । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यान्याय
त्वात्सप्तम्यां एवोपपदसंज्ञा स्यात् । एवं चाद्रिर्धौनस्य सप्तम्यन्तत्वात् तन्निषेधः प्रतिषेध्यात् । पुनः सप्तम्यर्थे पदे आदेश्यस्यानन्तरं तत्र निवस्यात् । धातोरिति स
प्तमीत्यन्तस्य ग्रहणं तत्त्वार्थे तत्र सप्तम्यन्ते न निर्देश्यात् संज्ञेयात् । उपसर्जनार्थे सिद्धार्थे कुम्भकारादि पूर्वमेवोपपदसंज्ञार्थः । सप्तम्यग्रहणमिति । सप्तम्यग्रहणेनानुवर्तितं

तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति ॥ सप्तम्यग्रहणं किमर्थं । तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति पुनः प्रयोजनं येन सप्तमीस्थे पदे तत्र एव स्यात् । तेन कर्मणः कर्तृत्वेन तत्प्रयोजनं
न स्यादिति निर्देशः कृतः । प्रत्ययस्य निर्देशः स्यात् । एतदनन्तरं कुम्भकारो नगरकारः सप्तम्यग्रहणं पुनः किमर्थं योऽपि सप्तमीस्थे पदे तत्र सप्तमी
न स्थाने निर्दिश्यते न स्याद्विभक्तिनिर्देशः कृतः प्रत्ययस्य तत्र । प्रथमा सप्तमीत्याहुरिदं भवति ॥ अपरस्य ग्रहणं किमर्थं । तत्र ग्रहणे विधेयार्थम् । वि
धेयप्रतीतिर्निर्दिश्यते । तेनैव धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥ ॥ छ ॥

तत्र सप्तम्युपपदं सिद्धं तस्य संज्ञा निपातनात् सर्वत्र सिद्धेत्यर्थः । सप्तम्यग्रहणमिति । धात्वधिकारे अनुवर्तनात् तस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भवति
इति प्रश्नः । तत्रैव निर्दिष्टमिति । तत्र यद्ग्रहणं नाधिकारार्थं यथा सप्तमीति प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । अपरं तत्रोपपदसंज्ञा तत्राधिकारे तेन धात्वधिकारे भवतीति
सप्तम्याः प्रतीत्यर्थं अधिकृत्य व्याख्यातं प्रमाणं । तेषां तत्र यद्ग्रहणमनुकृतं प्रमाणं । तेनैव वाक्येन परिपूर्णं व्याख्यानं सिद्धं तत्र प्रतिपत्तिर्लाघवं भवति प्र
तीत्युत्तरं ॥

कि: ३ समर्थंवचनमिति।इहपदात्रिकप्रातिपदिकार्थःस्वार्थंद्रव्यलिंगसंख्यासंख्याविभक्तिः।अंतरंगकर्माऽधिकरणादयुपपदंनभविष्यतीत्यवश्यं
त्यनेनर्थविलक्षणत्वात्तच्चपदविधित्वात्समर्थपरिभाषया।उपपदानांभवंत्येवावश्यकापदेशंचकापदेवात्प्रातिपदिकत्वेनकर्मादिवाचित्वात्पदविधि
त्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनेनकर्तव्यमितिभावः।आहरकुंभमिति।कुंभशब्दउपपदेकरोतेरणप्रत्ययःस्याद्वाउपपदसमा
सःस्यात्।समर्थत्वाभावात्स्यात्।महान्तंकुंभमिति।महत्वपकृष्टकुंभस्यकरोतिनासामर्थ्यमस्तीतिभावः।यदिचात्रप्रत्ययःस्यात्तदाकुंभशब्द[illegible]

उपपदसंज्ञायांसमर्थवचनं।उपपदसंज्ञायांसमर्थग्रहणंकर्तव्यंसमर्थमुपपदंप्रत्ययस्येतिवाक्यार्थः।इहमाभूत्।आहरकुंभंकरोतिकटमि
ति।अत्रयद्यपिसमासोचापिसमर्थग्रहणंमहान्तंकुंभंकरोत्यत्रापिप्राप्नोति।नचात्रभवितव्यंमहाकुंभकारइतिभवितव्यं।यदैतदाकुंभंचतिमहत्कुं
भोमहाकुंभस्यमहाकुंभंकरोतीतिमहाकुंभकारः।यदात्वेतद्वाक्यंभवतिमहान्तंकुंभंकरोतीतितदानभवितव्यंतदाचप्राप्नोतितत्रसमर्थइति।
पत्रबहुल्यते।समर्थग्रहणंकर्तव्यमितिनकर्तव्यं।धातोरितिवर्ततेधातोःकर्मण्युपपदेभवति।तत्रसंबंधादेतद्गंतव्यंयुपपदधातोर्यत्कर्म
ति।यदुच्यतेकिमर्थमात्रोचापिसमर्थग्रहणंमहान्तंकुंभंकरोतीत्यत्रापिप्राप्नोतीतिउपपदमितिमहतीयंसंज्ञाक्रियते।संज्ञाचनामयतोन
लघीयःकुतएतत्लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणं।तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेतउपोच्चारिपदमुपपद
मितिपदंचोपोच्चारितंतत्पदेनपदेनतद्योच्चारितंयत्रबंनोऽपदश्चोच्चारितपदविधिरयंभवतिपदविधिश्चसमर्थानांभवतीतितत्रासमर्थे

द्वेनसमासेकृतेकारार्थस्याकार्याभावान्महत्त्वेनसमासोनस्याद्वासुबंतसमुदायस्यापिसुबंतत्वादुपपदसमासेनदृतीयांतस्यवाग्रहणस्यनिवृ
त्त्यापिसमर्थमात्रस्यानुवृत्तेनासमासाभावः।नोतत्पदमिति।पदसमुदायप्रत्यादितिभावः।पदमुपपदमितिमहान्तमित्यतत्रकुंभमित्येतदुपप
दंभवतितत्पश्चाद्भूतत्वापिसापेक्षत्वादसामर्थ्यात्समासोनेत्यतिनिमित्तेनभवति।अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवसप्तमीनिर्दिष्टत्वात्प्रकृत्यर्थवि
शेषणत्वेनप्रत्ययार्थानोतद्विशेषणत्वोपोच्चारित्वाभावादुपपदसंज्ञानभवति।पदविधिरितिपदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरितिभावः॥ ॥

अथ अत्र रति। रुद्र। कुचिल्लोपेपस्तंते अनुपोन भवति महोतं पुत्रप्रियोचिति। कुचित्तु अनिमाणएव कं सुंदरपत्नीति। तत्र संरेरूस्त्यभ्रः ध्रुजुतस्य चाथ्यप प्नेमि
कर्पतं प्रभृतो। यत्र प्रतुल्लाणां निरर्थनेनात। प्रकृतिनिरनुपाधिति। प्रकृतिनिरुद्धाया भेर निरुपाधिन्निरै धीयते। तन्नानुपूर्णेनिरुकारएग प्रकृतिनि
शेषो पेस्तस्वोपः। तदनेप ख्यापं ब्रेर भाव्यत। तत्र श्रुपचामेह्यं तं कुंभकारो तीस चारत्नु भवति। एवं भर्दकुंभीक ऐ ओर्णारारुषीत सापेः। काप्य ब्रूपेक
रेतीस्य निरम्ह्याएा भस्त्यपो भवति। तस्मि श्रुसंत्रे काशशाभ्रुहो तद्धो गोप श्रीत स्यः षष्ठी निम समासः। हामा हस्तनपर्सि च ने प्रत्ने मा पा चतान्त कास्तुशान्यार्क

अथ अंतउपपदे किं भणभवितव्यं। अकुंभं कुंभं करोति कुंभीकरोति कुंभकार इति न भवितव्यं। किं कारणं। प्रकृतिनिर्विकारित्वात्॥
प्रकृतिनिर्विकाराविधिरै धीयते। तस्यापेक्षा। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नतर्हि स्थानेऽपि न भवति। ईषत्सुक्कटकाशकटीका इति। एषप्र
वेतहेरुनिरपेक्षनिमित्तापाए ने च। निमित्तापाए नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न कर्तव्यं। अनुपादाने ह्युपपदे प्रत्ययप्र
गः। अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनुपपदे प्रत्ययः प्रसज्येत शब्दो लौकिक सर्थः स्यात्। ... उपपदे
प्रत्ययः प्रत्यर्थे स्यामिति। तर्हि निमित्तापादानं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। तत्र च वचनमुपपदसंनियोगार्थं। तत्र वचनं किमर्थं तेन द्रुपपद
संनिधाना प्रभविष्यति। कर्मण्युपाधिरोपितम्। तत्र चोपपदे भवतीति। ननु चान्यत्र ग्रहणं प्रयोजनमुक्तं। किं। तत्र ग्रहणं निय
मार्थमिति। अधिकार एव सिद्धम्॥

टीका। एतेषां भवतीत्याहः। निर्देशप्रविभक्तिमिति सप्तमी हि हानात्मसेकर्मणि समस्तो भविष्यतीति भावः। निर्देशः संज्ञाकरणार्थं इति। व
चेसंज्ञार्थमनुनामिकतं श्रुति हापतेन चार्थे निर्देशाक्तकर्मणि सत्यमनुपपदसंज्ञाविति ग्रहीतेति भावः। अर्थादेशापन्नु समस्ता। एषप्रसंगस्याभि
प्रेकर्मस्यात्र पचापः कर्मणि त्रुतिन पच उपपदत्वेन भावतः अर्थान पेक्षुत्वेन समस्ता। धातोरएग भवति कर्मणि चोपपदसंज्ञात्मिन्नपमर्थः स्या
दितिकर्मणः प्रत्ययोत्पन्ना निमित्तत्वेनपतीपत। तत्र स्वन भिन्नु। तस्मात्प्रत्ययो भवतिनासतीति तत्र ग्रहणात्स्वमृतः कथमिति चेत्। उच्यते।
प्रत्ययपरत्वचानुवर्तते तत्रापि समर्थः। सप्तमी त्वमुपपदसंज्ञा भवति। तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति॥

कार्यमिति ॥ ॥स्थानिवद्भाव इति। अचीति द्वितीयप्रतिषेधः स्यात्तथापि अयमिति कृत्स्नं तु तां वापि तु सुस्थसहते न च तिरेकाणां तेषां प्रसङ्गो। अनन्त
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति भावः ॥ प्रतिषेधेति। अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः। अपवादेति। तिङ्भावी चीय

इत्यवतिष्ठ॥ अचीति द्वितीति मर्थ्यं पचतिकरोति। अपितिङ्तिपबामकर्त्तृ वस्मान्न भवति पचतिक पैतीति। धातोः पर एव तन्त्रं तस्मात्
लादेशाद्व्यधिकरणः एवमपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। अथ यातिङ्गृह्यमानेयावता स्थानिवद्भावः कथमेवेतन्निश्चितं प्रति
षेधवचनसामर्थ्यात् अथ यथातिङ्भाविनोपवाररस्य कन्तंतापतिषेधः किं च स्यात् नायचनतत्तता स्यात् न्त्यातिपदिकमिति
प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् अथ प्रातिपदिकारिति स्था पुनरुत्पत्तिः प्रसङ्गेत नैष दोषः एकत्वादिषु अर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ते वा
च तिङोक्ताः एकत्वादयस्तत्र क्त्वात्तन्नार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥

कार एव तिङ्गृह्यते नो बाधत इति मन्स्नोच्छेद एव कृत्स्नं प्राप्तं प्रतिषेधेन क्रियते ॥ ॥

ओवे३

ग्वादयस्तिपर्यन्ताः पाशौ धन्व स्य पक्षे भ्यामिति नैकवचनं । फलप्रतिमतेथैव तत इत्यर्थः । यतर्हि गणस्य यादृशा वादयः स्युरिति भावः । क्रियायामिति प्रकृ
ति ह्याभ्या ग्राम्या धनाश्रय से लोपा दानमिति तिङ् त्वपानिर्योपादानमिति भावः । धातोरिति धात्वादेशे त्यपतः एकादेशे इति । न तु सूत्राणि
व हुंवं वा चित्वापत्वारंतं व द्यावेन भाष्ये निषेधो वः । परशब्दे सिद्धे वाचित्वात्तस्यानिवृत्त्याव एवात्र वयाव स्य बाधकाः । न न्व क्रिया इति प्रत्या
ख्यायमाये नेचे रक्षिति प्रातिपदिकान्तर्भावस्तत्कारलोपः प्राप्नोति । फलस्याव क्षिति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति इत्यर्थः । किं च ग्राह्य इति

ग्वादयस्तर्हि तिङ्गानाम भवन्त्विति । क्रियांतरावाद्योपि विधीयंते न च तिङंतस्याप्रधानत्वं योगो क्रियाप्रधानत्वं गणस्य यस्तर्हि तिङंतानाम भवन्त्व
ति । अत्र यत्वादिशब्दे थे यो विधीयंते न च तिङंतस्याप्यस्यादिभिर्योगो लिङ्गयापिकयोर्वियोगः स्यात् एवमपि न दोषः । अथ वा पप्र
वृत्तिर्यत्र तिनतिङंताद्वादयो भवन्तीति । पदस्य कार्यित्वाद्दितविधौ तिङ् ग्रहणं करोति । अतिशायने तमबिष्ठनाविति आरहतमाह
पचतिपश्यतीह स्वसामर्थ्यान्तातितरप्रवृत्ती । यस्य कृप्राप्नोति । धातोरिति वचनेन एवमपि विकार्थत्वात्प्राप्नोति । अत्र यदि च व्यव
धानात् एकादेशे कृते नाक्रिया व्यवधानं । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं भवति ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्प
तंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकम् ॥ ॥ समाप्तमिदं ... भाष्यम् ॥ ॥

कपकारव्याशीर्यंतमाशीति । ... सार्वधातुकप्रतिषेधोत्तासयतस्य कृदिति प्रतिषेधः । लिङश्लोपः ... यद्दिहिस्याच्चस्तुष्यान्वित्वेपादित्य
शवपि सार्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन शीर्षाणं न भविष्यति । एवं सार्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महा
भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकं ॥ समाप्तं ॥ ॥

सोमं पृ.

इति कैथर महात्म्य -